

Министерство образования РФ
Бурятский государственный университет

Нанзатова Э.П.

**Баян даа буряад оромнай
(«Богат наш бурятский язык»)**

Учебное пособие

Улан-Удэ, 2003

ОРОЛТО ҮГЭ

1972-1973 онуудһаа эхилжэ хэдэн үе буряад зон турэлхи хэлэеэ, соёл болбосоролоо тон муугаар мэдэхэ, һанал бодолоо хэлэжэ, харилсаа холбоо бэхижуулжэ, үндэһэн буряадаар хоорэлдэжэ шадахагүй болоод байна. Хэлэндэ орохо наһанһаа ород хэлэндэ һураһан буряад ухибуудэй хэлэниинь ород хэлэн болошоно.

Залуу үе ябан ошон гүрэн доторойнгоо дуурэн эрхэтэй эзэд болохо ёһотой гэжэ бултанда мэдээжэ. Ургажа ябаа залуу уетэнһоо, тэдэнэй ухаан бодолһоо, оролдолго эрмэлзэлһээ буряад арадай ерээдүй дулдыдаха болоно. Тиимэһээ ооһэдынгоо халаан болохо зониие хайшан гэжэ зуб муроор хумуужуулхэ, турэл буряад хэлэндээ һургахаб гэхэн асуудал гол шухала табигдана.

1990 онуудай эхээр Буряад республикын ниитэ политическэ болон социально-экономическа ажабайдалда горитой хубилалтанууд болоо. Эгээл шухалань гэхэдэ, 1992 оной юниин 10-да «Буряад Республикын арадуудай хэлэнууд тухай» хуули абтаһан байна. Буряад хэлэнэй гүрэнэй хэлэн гэжэ баталагдаһанһаа хойшо тэрэнэй заалгада эрилтэ дээшэлуулэгдээ. Буряад хэлэ ба литература үзэлгэдэ ба хугжэлтэдэ ехэ анхарал хандуулагдана.

Турэлхи хэлэнэй хугжэлтые шэнжэлхэ эрдэм һуулэй хэдэн жэлнуудтэ урагшаа нилээд ехэ алхамуудые хээ, тэрэнэй теоретическэ, методологическа һууринь тад ондоо болоно.

Энэ һуралсалай ном дээдэ һургуулийн оюутадта болон һургуулийн һурагшадта зорюулагдана. Номой гол зорилго хадаа турэл буряад хэлэн дээрээ уншажа, бэшэжэ, хоорэжэ һураха дадал олгохо болоно. Энэ ном соо олон даабаринууд угтэнхэй, тэдэниие тон анхаралтайгаар дуургэжэ, хэлэ үзэлгынгоо алхам бүхэниие мулижэ, ооһэд хоорондоо харилсажа, хун зонтой хоорэлдэжэ, шухала баримтануудые тайлбарилжа ба оршуулжа шадаха

болохо. Үшоо тиихэдэ, энэ ном уншаха зуураа ажабайдал тухай орёо асуудалнуудта харюу олохо, ажал худэлмэрийн болон байгаалийн аша туһые ойлгожо абаха дадалтай болохо, ажалша зоние хундэлхэ, сэгнэхэ болохо.

Буряд республикын онсо байдал, хугжэлтэ олон ондоо талаһаа харуулагдана: эрдэм ухаан, шажан мургэл, соёл болбосорол, арадай ниитын ажабайдал, ажахы, элитэ зон, ёһо заншал, оршон тойрон байгаали болон тэрэнэй барагдашагуй нюусанууд г.м.

БАЙГАЛ ДАЛАЙ – НАНГИН ДАЛАЙ

Дэлхэйн зэндэмэни

1996 ондо ЮНЕСКО-гэй конвенциин шийдхэбэреэр алдарта манай Байгал далай бүхэдэлхэйн ноосэ баялиг гэжэ соносхогдоо. Ямар ушарһаа иимэ шийдхэбэри абтааб? Байгал далай дэлхэйн эгээл унинэй нуурнуудай нэгэн. Байгал далайда бүхэдэлхэйн 20 % дээдэ шанартай дабһагуй уһан оршоно. Дэлхэй дээрэ ушардаг 2600 янзын ан амитан, ургамал ногооной 84%-нь Байгал далай соо ушарна. Байгал эрдэмэй болон узэмжэтэ һайхан тон сэнтэй узэгдэлнуудэй нэгэн болоно. Нангин далаймнай дэлхэйн соёлой ба байгаалийн ноосэ баялиг гэжэ тоологдоно.

Бүхэдэлхэйн ноосэ баялигта 300 гаран соёлой ба байгаалийн хушоонууд оронхой. Жэшээн, Египедэй пирамиданууд, Йеллостоунска парк, Энэдхэг гурэнэй Тадж-Махал, Версалиин ордон, Росси гурэнэй Коми

Республикын экологическа арюун ой тайга г.м. Тэдэнэй тоодо манай Байгал далай оронхой.

«Дэлхэйн соёлой ба байгаалиин ноосэ баялиг хамгаалха тухай» ЮНЕСКО-гэй конвенци 1972 ондо ООН-ой Генеральна Ассамблейн зарлигаар баталан абтаһан юм. Энэ документдэ 136 гурэн гараа табиһан байдаг.

Манай республикын саашанхи экономическа хугжэлтэ Байгал далайтай нягта холбоотой. Байгал далай хадаа хунэй сэдхэл баясуулха, ухаа гэгээрүүлхэ шэдитэй, тиимэһээ далайгаа бузарлангуй хамгаалха, саашадаа һалбаран хугжуулхэ гээшэ шухала асуудалнуудай нэгэн болоно.

Т.Замбалова. «Нангин далай»

1. Үгэнуудыг ба холбуулалнуудыг сээжэлдэгт.

дэлхэйн зэндэмэни	жемчужина мира
шиидхэбэри	решение
бухэдэлхэйн	всемирный
ноосэ баялиг	богатства
дабһагуй уһан	пресная вода
ан амитад	животные
ургамал ногоон	растения
соелой ба байгаалийн хушоо-нууд	культурные и природные памятники
экономическа хугжэлгэ	экономическое развитие
хамгаалха	оберегать
шухала асуудалнууд	глобальные вопросы
баталагдаха	подтверждать, свидетельствовать

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Хэды ондо ЮНЕСКО-гэй конвенциин шийдхэбэреэр Байгал далай бухэдэлхэйн ноосэ баялиг гэжэ соносхогдооб?

Ямар ушарһаа иимэ шийдхэбэри абтааб?

Бухэдэлхэйн ноосэ баялигта ушоо ямар хушоонууд ороноб, тэдээн тухай хоорэгты.

Дэлхэй дээрэ ушардаг ан амитанай, ургамал ногооной хэды хубинь Байгал далайда ушарна гээшэб?

Республикын экономика хугжэлтэдэ Байгал далай ямар нулоо узуулнэб?

Байгал далайда хамаатай ямар асуудалнууд бииб?

Юун хэрэгтэйб Байгал далайда, танай һанамжа?

Юутэй гээшэб, ямар баялигтай гээшэб нангин далай?

3. Уншаад, доро угтэһэн мэдүүлэлнуудые удхаарнь тааруулан бэшэгты.

Бухэдэлхэйн ноосэ баялигта... Жэшээн, ... ЮНЕСКО-гэй конвенци... Энэ документдэ... Манай республикын саашанхи... Байгал далайгаа бузарлангуй...

4. 1-дэхи бүлэг уншаад, гол удха зураглаһан мэдүүлэлнуудые бэшэгты, хоорэжэ туршагты.

5. 2-дохи бүлэг уншаад, гол удхыень хоорэгты.

6. Энэ тусэбоор хоорэлдоо бэлдэгты.

ЮНЕСКО-гэй конвенциин шиидхэбэри.

Байгал далайн ноосэ баялиг.

Сэнтэй узэгдэлнууд.

300 гаран соёлой ба байгаалиин хушоонууд.

Буряад республикын экономика хугжэлтын ба Байгал далайн холбоо.

7. Энэ хоороо уншаад, ямар тобшолол хэхээр бэ?

8. Энэ хоороондэ хабаатай оорын һанал бодол хэлэжэ туршагты.

9. Гол удхыень олон бэшэ дахалдаһан орёо мэдүүлэлнуудээр бэшэгты.

10. Манай республикада Байгал далайда, тэрэнэй хугжэлтэдэ зорюулаг-даһан ехэ хуралдаан болобо. Тэндэ олон гурэнуудэй тулоолэгшэд хабаадаа. Тэрэ уулзалгада болоһон хоорэлдоо дамжуулагты.

Байгал далай хэды наһатайб?

25-30 миллион жэлэй саана Байгал далай бии болоо гэжэ эрдэмтэд тоолодог. Мун 15-20 миллион жэлэй урда гэжэ хэлэдэг эрдэмтэд бии. Энэ хугасаа соо Байгалай эрье тойрон олон тоото арадууд ажаһууһан юм. Эдэ арадууд далайда ооһэдынгоо тусхай нэрэ угэдэг байгаа. Жэшээлхэдэ, эвенк арад Байгалые – Ламу, яхадууд – Туха гу, али ондоогоор Байхал, хитад аяншад – Бэйхай (Хойто далай), монголнууд – Тэнгис далай (Дотоодын далай), харин буряядууд – Байгал далай гэжэ нэрлэнэ. Буряад зоной нэрлэһэн нэрээр Байкал гэжэ ородууд нэрлээ юм.

Байгал далайн эрьеэр һууһан зон тэрэнээ гамнан, һайн һайхан сэдхэлэйнгээ хубшэргэй худэлгэн, шэдитэ угэнуудээр домоглон хэлсэдэг байгаа. Буряад арадай аман зохёол соо Байгал далайн бии болоһон тухай иигэжэ хэлэгдэдэг: «Урда холо сагта шулуун уһан хоёр дайралдажа, шулуун хайлажа бусалба. Халуун агаар ехээр сугларжа, газараа сумэлжэ дээшэлбэ. Энэ сумэрһэн газарта уһан ехээр сугларжа, далай болоо юм».

Т.Замбалова. «Нангин далай»

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

хэды наһатайб	сколько лет
Байгалай эрье тойрон	у берегов Байкала
олон тоото арадууд	многочисленные народы
ооһэдынгоо тусхай нэрэ угэдэг байгаа	называли Байкал по-своему
сэдхэлэй хубшэргэй худэлгэхэ	задевать струны души
аман зохёол	устное творчество
Байгал далайн бии болоһон тухай	о возникновении озера Байкал
шэдитэ угэнуудээр домоглон хэлэхэ	говорить, слагая легенду

2. Туруушын гурбан бадаг сооһоо гол удха дааж ябаһан угэнууды ба холбуулалнууды бэшэгты.

3. Удхаарнь тааруулжа мэдуулэл зохоожо бэшэгты.

Энэ хугасаа соо ... Эдэ арадууд далайда... Эвенк арад Байгалы ...
Хитад аяншад... Буряд зоной нэрлэһэн ... Буряд арадай аман зо-хёол соо...

4. Асуудалнуудта харюусагты.

Байгал далай хэды наһатайб, ямар наһамжанууд бииб? Хоорэгты.

Байгалай эрье тойрон ямар арадууд ажаһуудаг байгааб?

Эдэ арадууд Байгалы ямар тусхай нэрээр нэрлэдэг байгааб?

Байгал далайн бии болоһон тухай ямар домог бииб, нэрлэгты.

Байгалда юун хэрэгтэйб?

5. Гурба-табан мэдуулэлээр гол удха элируулэгты, хоорэгты.

6. Доро угтэһэн угэнууды хэрэглэн, мэдуулэлнууды зохёогты.

(Эрдэмтэд, арадууд, шэдитэ угэнууд, домог).

7. Хоорэгты. Эвенк, яхад, хитад, монгол арадууд Байгал далайе ямар нэрээр нэрлэһэн байгааб? Энээн тухай бэшэмэл мэдээсэл бэлдэгты.

8. Тусэб зохёогты, тэрэнэй удхаар хоорэгты.

9. Гол баримта тобшолон бэшэмэл мэдээсэл бэлдэгты.

Барагдашагуй нюуса дараан

Байгал далай – дэлхэйн эгээл гунзэгы нуур мун. Далайн гунзэгы 1637 метр, утань 636 км, ургэниинь 25-һаа 79,4 км хурэтэр, дунда зэргынь ургэн 48 км болоно. Далайн уһан тон сэбэр, тунгалаг. 40 метр уһанай гунзэгыдэ хэбтэһэн шулуун элихэнээр харагдажа байдаг. Байгалда 336 гол горхонууд шудхадаг, харин гансал Ангар мурэн урдан гарадаг. Зоной дунда ургэноор тараһан угэ бии: «Жэлдэ хэды удэр бииб, тэды гол горход Байгалда шудхадаг». Эгээл ургэн голнуудыень нэрлэбэл: Сэлэнгэ, Баргажан, Эрхуу, Дээдэ Ангар, Турка. Январь һарын янгинама хуйтэндэ далай хурэжэ, май һарын һуулээр мульһэнһоо сулоордэг.

Ургамал болон амитадаар Байгал далай тон баян. Жэшээн, 1800 гаран янза буриин ургамал болон амитан узэгдэдэг. Иимэ баян нуурнууд дэлхэй дээрэ угы шахуу юм. Жэл бури эрдэмтэд шэнэ шэнэ тухэлнуудые нээдэг. Эгээл мэдээжэ Байгалай амитад суута омоли ба хаб загаһан гээшэ. Дабһатай далайн уһанда амидардаг эдэнэр ямар аргаар дабһагуй нуурта удэбэ гээшэб гэһэн асуудалда муноошые болотор эрдэмтэд харюу бэдэрһээр лэ байна. Байгал далайда тоһон жараахай загаһан ажамидардаг. Энэ загаһан хашарһагуй, доторын нэбтэ харагдадаг. Загаһад гансал турьһэ хаяжа удэдэг, харин тоһон жараахай загаһан хюурһалдаг. Яахадаа тиинэ гээшэб?

Далайн ехэ олон нюуса баялигай тайлбарилагдаагуй зуйлнуудтэ эрдэмтэд харюу олоогуй байһаар. Ерээдуй сагай шэнжэлэгшэд эдэ асуудалнуудта харюусаха бээ гэжэ хулеэгдэнэ.

Т.Замбалова. «Нангин далай»

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые бэшэгты, сээжэлдэгты.

гунзэгы

глубина

ургэн

ширина

ута	длина
тон сэбэр тунгалаг уһан	очень чистая прозрачная вода
гол горхонууд	реки, ручейки
урдан гараха	вытекать
урдан орохо	впадать
янгинама хуйтэн	сильный холод
ургамал	растение
ан амитан	животное
дэлхэй дээрэ	на земле, на земном шаре
нюуса баялиг	скрытое богатство
тайлбарилдаагүй зуйлнууд	неразгаданные тайны
эрдэмтэд	ученые
шэнжэлэгшэд	исследователи

2. Мэдуулэл ургэлжэлүүлэгты.

Байгал – дэлхэйн... .

Далайн гунзэгы ... утань... .

Далайн уһан тон тунгалаг, 40 метр... .

Байгалда 336 гол горхонууд... .

Эгээл ургэн голнуудые... .

1800 гаран янза буриин... .

Иимэ баян нуурнууд дэлхэй... .

Эгээл мэдээжэ амитад... .

Дабһатай далайн уһанда амидардаг... .

Далайн ехэ олон нюуса баялигай... .

Ерээдуй сагай шэнжэлэгшэд... .

3. Асуудалнуудта харюусагты

Байгал далайн утань, гунзэгынь, ургэниинь хэды гээшэб?

Далайда хэды гол горход шудхан ороноб?

Ямар мурэн урдан гаранаб?

Зоной дунда ямар угэ, домог ургэноор таранхайб?

Ямар эгээл ургэн голнууды мэдэхэбта?

Ямар нарада Байгал хурэжэ эхилнэб?

Ямар амитады Байгалай эгээл мэдээжэ амитад гэнэб?

Эрдэмтэд ба шэнжэлэгшэд жэл бури ямар ажал ябуулнаб?

Байгал шэнги баян нуурнууд дэлхэй дээрэ олон гу?

Ямар асуудалнуудта эрдэмтэд харюу бэдэрхэн зандааб?

Байгал далайда тайлбарилалдаагүй нюуса баялигууд бии гээшэ гу?

4. Холбуулалнууды тэмдэглэһэн ойлгосонууды ологты, мэдүүлэл-нууды зохёогты.

Тон сэбэр, тунгалаг, зоной дунда, шудхан ородог, урдан гарадаг, янгинама хуйтэн, янза буриин ургамал, иимэ баян нуурнууд, дабһатай далайн уһанда, тоһон жараахай, энэ загаһан хашарһагүй, нюуса баялигай тайлбарилалдаагүй зуйлнууд.

5. Үгүүлэл уншаад, шухала баримтанууды буулгажа бэшэгты, хоорэгты.

6. 1-дэхи ба 3-дахи бадагууды уншаад, гол угэнууды ба холбуулалнууды зураад, богонихон элидхэл бэлдэгты.

7. Тусэб зохёогты, тэрэнэй удхаар хоорэгты.

8. Зуб харюу ологты:

- Байгал далайн гунзэгын:

а. 1637.

б. 1245.

в. 530.

- Байгалда шудхан ородог гол горход:
 - а. 249.
 - б. 336.
 - в. 105.
- Байгал далай соо олон янзын ургамал болон ан амитад үзэгдэдэг:
 - а. 1800 гаран.
 - б. 640 гаран.
 - в. 578 гаран.
- Байгалһаа урдан гарадаг мурэн:
 - а. Баргажан.
 - б. Ангар мурэн.
 - в. Сэлэнгэ.
- Байгал далай мульһэнһоо сулоордэг:
 - а. Декабрь һарада.
 - б. Сентябрь һарада.
 - в. Май һарада.

Байгалай хаданууд

Байгал далай томо хада уулануудаар хурезлэгдэнхэй. Баруун таладань Примориин ба Байгалай шэлэнууд, урда таладань Хамар Дабаан, зуун хойто зугтэнь Улаан Бургааһата ба Баргажанай дабаанууд тулган байдаг. Зунай ааяма халуун уедэшье орьёл ундэрнуудэй орой мунхэ мульһоороо сайбалзан харагдадаг. Байгалые тойроод байһан хадануудай эгээл ундэр оройнуудые тоолобол, эдэ болонод: Баргажанай дабаан 2840 м ундэртэй; Байгалай шэлын ундэр – Черскын хада – 2573 м; Хамар-Дабаанай ундэр- Хаан Уула – 2371 м; Примориин шэлын ундэр – Гурбан толгойто мундарга – 1728 м.

1. Үгэнуудыг ба холбуулалнуудыг оршуулагты, сээжэлдэгты.

Хада ууланууд; хурээлэгдэхэ; хада уулануудаар хурээлэгдэхэ; шэлэнууд, дабаанууд тулган байха; сайбалзан харагдаха; зунай ааяма халуун уедэшье; мульһэн; мунхэ мульһэн; эгээл ундэр оройнууд; тоолохо; эгээл ундэр оройнуудыг тоолобол.

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Байгалай баруун талада ямар хаданууд оршоноб?

Далайн урда ба зуун хойто зүгтэ ямар дабаанууд тулган байдаг бэ?

Байгалыг тойроод ямар эгээл ундэр оройнууд бии гээшэб?

Зунай ааяма халуун уедэшье орьёл оройнууд мульһоор хушаатай гу?

Баргажанай дабаан хэды шэнээн ундэртэйб?

3. Байгал далайг хурээлээд байһан хаданууд тухай хоороо бэлдэгты.

4. Гол удхыень олон бэшэ дахалдаһан орёо мэдүүлэлнуудээр бэшэгты.

Ольхон – Байгалай олтирог

Байгал далай дээрэ 20 гаран олтирогууд бии. Тэдэнэй тоодо Ехэ Тойн, Бага Тойн, Букачан, Борогчин, Баргодоган, Шаргодоран, Изохой, Едор, Хэлтэгэй г.м. олтирогууд ороно. Эгээл бага олтирог гэхэдэ Модотой. Томо олтирог хадаа Ольхон болоно. Нютагай зон тэрэниие Ойхон гэжэ нэрлэдэг.

Ойхон Байгалай зурхэн гэхэдэ, алдуу болохогуй. Юундэб гэхэдэ, энэ олтирог Байгалай эгээл тэг дунда оршодог, мун дурсоороошье далайдаа адлирхуу. Тэрэнэй утань – 74 километр, ургэниинь 12 километр шахуу болодог. Ойхон шадар Байгалай эгээл гунзэгынь 1637 м.

Энэ олтирогто сул губи, тала газар, ой модон, хада хабсагайнууд дайралдадаг. Олтирог дээрэ ехэнхидээ наратай удэрнууд болодог.

Ольхон хадаа туухэтэ ба нангин шутоонэй газарнуудаар баян нютагуудай нэгэн. Эндэ уни холоһоо хунууд һуурижаһан байна. Ольхон урданай һуудалнуудай үлэгдэлнуудээр тон баян. Эндэ 143 ехэ бага археологическа зүйлнууд олоһон. Эдэ хадаа эртэ урдын гэр байранууд, шулуун харшанууд гэхэ мэтэ ба бэшэшье зүйлнууд.

Олтирогой алдартэ үзэгдэлнуудэй нэгэн Бурхан байса гээшэ. Урданай угын үндэһоор, энэ байсын агы соо Ойхоной эзэн Хан-Хото баабай Сарма Сагаан хатантаяа байрлаһан юм. Тэдэнэй Бургэд гэжэ хубуун ойхоной буряадуудай ууган эсэгэ болоһон гэжэ үльгэр туухэ соо хэлэгдэдэг. Энэ агыда агууехэ Чингис хаан байрлахадаа, томо шулуун тогоондо мяха шанаһан гэлсэдэг. Олтирогой хабсагайн нэгэндэ Чингис хаан оорынгоо болон 12 баатарнуудайнгаа дурсэ зураг орхиһон домогтой. Тэрэ саһаа хойшо, нютагай буряадууд энэ зурагыг «Арын 13 ноёд» гэжэ нэрлээд, шүтэн мургэжэ байдаг заншалтай.

Иимэрхуу мургэлтэй ушоо нэгэ газар 1276 м үндэртэй олтирогой Эжимэй хада болоно. Үндэр хадын хормойдо түмэр гэнжэдэ уяатай мунхэ наһатай хара баабгай байдаг гэжэ үльгэр туухэдэ хэлэгдэдэг.

Т. Замбалова. «Нангин далай»

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые бэшэгты, сээжэлдэгты.

олтирог, олтирогууд	остров, острова
Байгалай зурхэн	сердце Байкала
алдуу болохогуй	не будет ошибкой
тэг дунда оршохо	находиться в середине
тала газар	степи
хабсагай	скала, утес, каменные гольцы
хабсагай эрье	скалистый берег
сул губи	пустыня

туухэтэ ба нангин шутоонэй	исторические и культовые святы
газарнууд	места
шутэхэ	веровать
уни холоһоо	с давних времен
урданай һуудалнуудай узэг-	следы древней оседлой жизни
дэлнууд	
шулуун харшанууд	каменные стены
узэгдэлнууд	явления
агы	пещера, грот
байрын агы соо	в впадине (пещере) скалистой горы
урданай угын ундэһоор	основываясь на древних легендах
олтирогой хабсагайн нэгэндэ	на одной из скал острова оставлены
бааатарнуудай дурсэ зураг орхиһон	изображения войск Чингисхана
туухэ	

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Байгал далай дээрэ хэды олтирогууд бииб?

Юундэ Ольхон олтирогы Байгалай зурхэн гэнэб?

Ольхон олтирогто туухэтэ, нангин шутоонууд ба археологическа зуйлнууд бии гу?

Ойхон шадар Байгалай гунзэгынь хэдыб?

Энэ олтирогто хада хабсагайнууд, тала газар, сул губи дайралдадаг гу?

Бурхан байса гэжэ алдарта узэгдэл тухай ямар домог бииб?

Энэ байсын агы соо хэд байрлаһан байгааб?

Олтирогой хабсагайн нэгэндэ Чингис хаан юу орхиһон туухэтэйб?

Эжимэй хада хэды шэнээн ундэртэйб?

Эжимэй хада тухай ямар улыгэр бииб?

3. Энэ угуулэлэй нэрэ уншаад, ямар гол удха даажа ябанаб гэжэ хэлэгты.

4. Үгүүлэлэй 1-дэхи бадаг уншаад, юун тухай хэлэгдэнэб, элируулэгты.

5. 2-дохи бадаг соо гол удхые дааж ябаһан угэнуудые ологты.

6. 4-дэхи бадаг уншаад, гол удха элируулһэн холбуулалнуудые буулгажа бэшэгты. Богонихон мэдээсэл бэлдэгты.

7. 5-дахи бадаг уншаад, оршуулагты.

8. Энэ угуулэл удхаарнь хэдэн хуби болгон хубаагаад, хуби бүхэниинь нэрлэгты.

9. Үгтэһэн даабаринуудые тайлбарилан хоорэжэ туршагты.

Ойхоной алдарта узэгдэлнууд.

Ойхоной эзэн Хаан хото баабай ба Сарма Сагаан хатан.

Тэдэнэй бургэд хубуун.

Чингис хаанай байрлаһан хабсагайн агы ба тэрэнэй 12 баатарнууд тухай домог.

Тумэр гэнжэдэ уяатай хара баабгай.

10. Байгалай зурхэн – Ойхон олтирог – тухай хоорэгты.

11. Энэ угуулэл үндэһэлжэ бэшэмэл мэдээсэл бэлдэгты.

Байгалай һалхинууд

Байгал суута һалхинуудаар олон. Далай дээрэ бултадаа 30 гаран янзын хүсэтэй һалхинууд худэлдэг. Иимэ олон һалхитай нуур дэлхэй дээрэ угы юм. Дэмы энэ нуурые далай гэжэ нэрлээгүй бээ. Эгээ мэдээжэ һалхинай

нэгэнийн «баргажан» юм. Энэ халхин тухай «Алдарт Байгал, арюухан далай» гэдэн дуун соо хэлэгдэдэг. Энэ халхин Баргажанай гол талааа улэжэ эхилээд, Ойхон олтирог хурэдэг. Халхин жэгдээр улээдэг, сэлмэг наратай удэрнуудые асардаг.

Хүсэтэ, тон аюул ехэтэ Байгалай халхин хадаа «сарма» юм. «Сарма» мэхэтэй халхин. Тэрэ гэнтэ улэжэ, улам тургоор халхилдаг. Нэгэ секунда соо 40-60 метр хүрэтэр хүсэтэйгээр улээдэг. Энэ халхине унэндоо ураган гэжэ нэрлэмээр. «Сарма» далай дээрэ арбаад метр үндэртэй томо долгинуудые худэлгэжэ байдаг. Энэ халхинай улэхые хараһан хунууд гэрэй хушалта, эрьедэ ябаһан малые гансата уһа руу шэдэхэ хүсэтэй байдаг гэжэ хэлсэдэг. Жэл соо Байгал дээрэ 18-һаа 150 хүрэтэр халхитай удэрнууд байдаг. Тиигэбэшье, иимэ туйлай ехэ хүсэтэй халхинууд 20-ёод удэрэй туршада халхилдаг.

Далайн баруун урдааа зуун хойшоо зубшан улээдэг халхине «хултууг» гэжэ нэрлэдэг. Энэ халхин шииг нойто, хура бороо асардаг. Хамар Дабаан удхэн манаар хушагдахадаа, «хултууг» халхинай буухые мэдуулдэг.

Гадна «сэлэнгэ», «ангар», «горная», «харахаиха», «полудённик», «зарянка» гэхэ мэтэ нэрэтэй халхинууд ушардаг. Үбэлэй сагта эшхэрэн улээдэг хуйтэн халхин «хиус», хабарынь болон намартаа «шелонник» халхин халхилдаг. Энэ халхин тон дулаан юм.

Далайн баруун талада 8 сагһаа эхилээд 16 саг болотор ехэнхидээ хүсэтэй халхид худэлдэг, углоонэй 5-7 сагай хугасаа соо далайда халхигуй болодог. Байгалай загаһашад халхинай абари зан тон һайнаар мэдэжэ, ажалдаа хэрэглэдэг юм.

Т.Замбало́ва. «Нангин далай»

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

халхин

ветер

дэмы нэрлээгүй бээ	не зря назвали
мэдээжэ һалхин	известный ветер
сэлмэг наратай удэрнууд	ясные солнечные дни
мэхэтэй	хитрый
долгин	волна
шииг нойтон	сырость, дожди
һалхинай абари зан	характер ветра
һалхи худэлгэхэ	поднимать ветер
долги худэлгэхэ	поднимать, вызывать волны

2. Үгуулэлэй нэрэ уншаад, ямар гол удха энэ угуулэл даажа ябанаб гэжэ элируулэгты.

3. Энэ угуулэл соо байһан уйлэ угэнуудтэй танилсагты, оршуулагты, буулгажа бэшэгты.

Худэлдэг – худэлхэ; нэрлэдэг – нэрлэхэ; хэлэгдэдэг – хэлэгдэхэ; эхилээд – эхилхэ; улеэдэг – улеэхэ; хурэдэг – хурэхэ; асардаг – асарха; һалхилдаг – ...; худэлгэжэ – ...; байдаг – ...; хэлсэдэг – ...; мэдуулдэг – ...; мэдэжэ – мэдэхэ; ушардаг – ...; худэлдэг – ...; хэрэглэдэг – хэрэглэхэ.

4. Илгаруулһан мэдуулэлнуудые уншагты, оршуулагты, асуудалнуудые табигты.

5. 1-дэхи бадаг уншаад, асуудалнуудта харюусагты:

Иимэ олон һалхитай нуурнууд дэлхэй дээрэ бии гу?

Ямар һалхин эгээ мэдээжэ һалхин бэ?

«Баргажан» гэжэ нэрэтэй һалхин хаана хурэтэр улеэнэб, ямар удэрнуудые асарнаб?

6. Байгалай халхинууд тухай гол удха дааж ябаһан угэнуудые нэрлэгты, буулгажа бэшэгты.

7. 2-дохи бадаг уншаад, «сарма» тон мэхэтэй халхин гэжэ ойлгоот. Юундэ мэхэтэй юм, танай ханамжа.

8. 3-дахы бадаг сооһоо «хултууг» халхин тухай мэдэсэ ойлгоот. Энэ ямар халхин гээшэб? Тайлбарилан хоорэжэ угэгты.

9. Оршуулгагүйгоор ойлгохо угэнуудые ологты, уншагты. Эдэ ямар удхатай угэнууд болоноб?

10. Тусэб зохёогты, хоорэгты.

Хорюултай тусхай газарнууд

Байгалай эрье шадар олон тоото хорюултай газарнууд, заповеднигууд ба паркнууд бии юм. Нэрлэбэл, Баргажанай биосфернэ, Байгалай, Байгалай-Ленын (Зулхэ), Джергийн заповеднигууд. Эдээнһээ гадна, национальна (ундэхэтэнэй) паркнууд – Прибайкалийн, Забайкалийн, Тунхэнэй. Жэшээлхэдэ, Забайкалийн национальна парк Святой Нос, Ушкан аралнуудай, Шэбэртын тохойн ба Баргажанай шэлэнуудэй урда хубиие эзэлнэ. Эндэ хунэй гараар байгаалиин ёһо жама эбдэхэгуй гэхэн хорюулга бии, ганса эрдэм шэнжэлгын, аяншалгын ажал ябуулагдаха ёһотой юм.

Хорюултай газарнуудта тон хомор, угы боложо байһан 300 гаран элдэб янзын амитан, шубууд болон ногоон урмалнууд байрладаг ба ургадаг. Эдэнэр бултадаа Буряадай Улаан дэбтэр соо оронхой. Нэрлэбэл, булган, хара хилэн, хара ба боро тохорюунууд, сапсан, холтоһон сэсэг, сиинэй гэхэ мэтэ. Иигэжэ эдэнэр гурэнэй хиналта ба хамгаалта доро абтаһан гээшэ.

Ургамалнууд, шубуу шонхор, ан амитадаа наринаар хамгаалха нангин булан тохойнууд олошорхоор байг лэ!

Т. Замбалова. «Нангин далай»

1. Үгэнуудыг ба холбуулалнуудыг сээжэлдэгт.

хорюултай	находящиеся под запретом, запрещенный
олон тоото	множество
ёһо	общепринятое правило, обычай, традиция
байгаалийн жама ёһо	законы природы
хиналта	контроль, надзор
хинаха	контролировать, ревизировать
хамгаалга	охрана, защита
гурэнэй хамгаалга	государственная охрана
нангин	священный
нангин шутоон	святыня
нангинаар хамгаалха	свято охранять, сохранять как святыню

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Байгалай эрье шадар ямар газарнууд бийб?

Хорюултай газарнуудта юуд байрладаг ба ургадаг бэ?

Улаан дэбтэр соо юун оронхойб?

Баргажанай шэлэнуудэй урда хубиие юун эзэлнэб?

Эндэ ямар ажалнууд ябуулагдаха ёһотойб?

3. Мэдуулэл ургэлжлүүлэгт.

Байгалай эрье шадар... .

Нэрлэбэл,

Жэшээлхэдэ,

Эндэ хунэй гараар байгаалийн жама... .

Хорюултай газарнуудта тон хомор... .

Эдэнэр бултадаа

Нэрлэбэл,

Иигэжэ эдэнэр... .

Ургамалнууд, шубуу шонхор, ан... .

**4. 1-дэхи бадаг уншаад, гол мэдээсэлтэй мэдүүлэлнуудые ологты.
Асуудалнуудые табигты.**

5. 2-дохи бадаг соохи һонирхолтой мэдээсэл хоорэгты.

6. Энэ угуулэл ундэлжэ, бэшэмэл мэдээсэл бэлдэгты, хоорэгты.

БАЯН ДАА БУРЯАД ОРОМНАЙ

Буряад оронойм булган шарай

Яабалан шэлэхээ Саяан туласа
Яагаашье баям даа таряан, ургаса.
Энэл даа – суута буряад ором,
Эртын наранаар тэниинэ дором.
Тубиин хизаарһаа турэл дайдадаа
ТУ-гай дали дээр тэгуулэн ерэлэйб,
Хамар Дабаан, Байгал далайгаа
Хариха гэхэн бодол турэлэйб.
Үдэ, Сэлэнгын уулзуур һэжууртэ

Үргэн Азиин уудэ мэдуулжэ,
Бурядайм ниислэл Улаан -Үдэ
Буурайн толорнош сэдхэлдэм дутэ.
Алиш ороной аяншад, айлшад
Аэропортдо аятай бууна.
Холын замда сэнхир «хулэгууд»
Хото, худоо холбон гуйнэ.
Эртын сагай энэл дайда
Элинсэг угайм наран – малгай.
Эхэ мэтэ угтан намай
Энеэбхилдэг урин налгай.
Дуурэн сагаан хэшэгэй далга
Дуудан байнал хатан Хёлго.
Тугнэ, Бэшуур, тэбшэн Алтай
Тумэн һурэг адуу малтай!
Хангай ехэ Захаамин, Аха
Хайнаг, һарлагай орон байха.
Буха ноёной буурал Тунхэн
Буряад заншалаа сахина жэнхэн.
Хадын орьёл – мунгэлиг сайбар
Зэдын суурхал Бурэн-Хаан.
Булта зонойм алтан хоймор –
Булган дахата Хурамхаан!
Сиибэн хухэ сэгээн Ярууна
Сибирь дайдын мандал хурылна.
Зуһалан талаарнь зуулжэ, баруулжаа
Зуун жэлнуудэй харгы зурына.
Холын домогто Хори, Хэжэнгэ
Хододоо мунхэ дуугаар жэрьенэ.
Ойхон, Бархан, Алхана дуурана.

Оюун номин субадаа дарана.
Нуурhэн – галаймнай гол уута –
Нуурhэн хамнайш Галуута!
Элшэ харбадаг мунгэн шэжэмээр
Энхэ буряадайм хусэ хэмжэмээр,
Балжан хатанай баясаһан нюдэндэл,
Бадаран харбана суранзан галнууд.
Бабжа- Баатарай багажа зэбэдэл,
Бахархан дэгдэнэ жэгууртэ онгосонууд.
Аяар холоһоо сэнхир Сэлэнгэ
Аялга дуугаа арадтаа сэлинги, –
Совет, Монголой соёл холбоһон
Солото угымнай нэгэдуулhэн бүhэн!
Ажабайдалай алиш унсэгтэ
Арадуудайм заяата унэн туухэ,
Муноо сагай музейн хэсэгтэ
Мунхэ зуладал мушэтэн байха.
Онон, Эрхуу, Заза мурэнууд -
Олон уеын база – нухэдууд.
Ород, буряад, ортон уладууд-
Одоо ехэ булын гэшууд!
Ородой эрдэмтэ Ломоносов гэхэдэм, -
Ойндом ерэнэ Доржо Банзаров.
Суута аяншан Пржевальские нээхэдэм, -
Сугтаа зогсонол Гомбожаб Цыбигов.
Амбразура халхалһан Матросовые ханахадам,-
Алас – Дурнаһаа Баторов бодонол.
Омог домогто турэлхи газарнай
Ород оронтой хэтын барисаатай.
Тубэй Азитай холбоото уласнай

Туухэ, бэшэгээр оорын халаатай.
Буурал арадайм буусын шорой, -
Буряад оронойм булган шарай!

Д. Доржогутабай

Буряад Республикын туг

Буряад Республикын гурэнэй туг гурбан унгые буридуулнэ – хухэ, сагаан, шара. Эдэ гурбан унгэ сэнхир номин тэнгэрийн, сагаан сэбэр сэдхэлэй, мунхэ юумэнэй һулдэ тэмдэгууд болоно. Буряад угсаатанай шутэдэг Буддын шажанай һулдэ тэмдэг мун лэ шара унгэ юм. Республикын дэбисхэр дээрэ 24 аймаг, 6 хото, 29 хотын тухэлэй поселок, 614 һуурин тосхон оршодог. Ниислэл хото Улаан-Үдэ (урдандаа Верхнеудинск) Үдэ голой эрьедэ 1666 ондо байгуулагдаа. Улаан-Үдэдэ 100 гаран яһанай 420 мянган хун ажаһуудаг. Буряад орон Азиин туб хубида оршодог республика. Газарайнь хэмжээн 351,3 мянган дурбэлжэн модо болохо.

Республикымнай хуршэнэр: Эрхуугэй болон Шэтын областьнууд, Тыва Республика, Монгол гурэн.

Гурэнэй герб

Буряад Республикын гурэнэй герб хадаа гурэнэй тугые буридуулһэн хухэ, сагаан, шара унгэтэй гурбан духэригоор бүһэлэгдэнхэй юм. Духэриг болбол мунхэ юумэнэй һулдэ тэмдэг гээшэ. Духэригэй досоо Байгал далайн долгинууд, уула ундэр хаданууд зурагданхай.

Буряад монголшуудай удха ехэтэй алтан соёмбо гурэнэй гербын орой талые эзэлнэ. Алтан соёмбо хадаа монгол угсаата зоной хэтэ мунхэдэ нангинаар тахижа байһан һара, наран болон гал гуламта нэгэдуулнэ. Мун галай гурбан залаа Буддын шажанай һургаалай гурбан эрдэнийн һулдэ тэмдэг

болодог. Гербын доодо талада сэнхир хухэ хадаг дээрэ Буряад Республикын нэрэ буряад ба ород хэлээр бэшэгдэнхэй.

Мун баһа Байгал далайн долгинууд зурагданхай: «Байгал далай – нангин, уршоолтэ далай, мунхын уһандал амидаралтай, аршаан шэнги охитой».

Историческая справка

О далеком прошлом Бурятии свидетельствуют археологические памятники от каменного до железного периодов. В III-I вв. до нашей эры хунну создали здесь мощное государство кочевников Центральной Азии. В 1206 году Чингисхан объединил кочевые племена в Великую Монгольскую империю.

В XVII в. Россия начала расширять свои рубежи на восток. Торговля между Россией и Китаем по «чайному пути» способствовала развитию многих городов и поселений. Строительство Транссибирской железной дороги в начале XX в. повлияло на развитие местной промышленности, сельского хозяйства и увеличило миграцию населения.

Бурятия – уникальная республика, где на протяжении веков мирно сосуществуют шаманизм, буддизм, христианство.

Ивалгын дасан

Ивалгын дасан Буряад ороноймнай туухэдэ сэгнэшэгуй ехэ уургэ дуургэнэ. Дэлхэйдэ узэгдоогуй дайнай һуулээр 1946 ондо энэ дасан баригдаһан юм. Булэг ламанар Хайдаб габжын габьяа уусхэлээр мун дээдын засагай захиралта зубшоолоор дайнай дуурэмсээр дасан нээхэ ябуулга эхилһэн юм. Бухы тээһээ хамтаржа, тон ехэ оролдолго гаргажа дасан тайлдаһан туухэтэй. Тиин ундэр наһатай Хайдаб габжа ударигдашатай туруушын хурал бури 1945 оной декабриин 12-то хамбын шэнэ дасанда

унгэроо юм. Харин 1946 оной эхээр шэнэ дасанда Сагаан харын хурал боложо, хүзэгшэдые баярлуулаа. Тэрэшэлэн Янгаажан дасанай габжа ламанар Жамьянай Ринчин, Доржын Ширап-Жамса, Сартуул-Булагай дасанай габжа Дармын Лубсан-Нима болон бусад сулэлгын газарһаа табигдажа, Ивалгын дасанда залагдаба. Тэрэл оной май харын хорёодоор Дээдэ Онгостойдо ламанар, хүзэгтэнэй ехэ суглаан зарлагдажа, СССР-эй Буддын шажантанай туб захиргаан хүнгагдажа, тэрэнэй туруулэгшээр Бандида хамба ламаар Дармын Лубсан-Нима (Дармаа хамба) баталагдаба. Энэ ушараар Дээдэ Ивалгада ехэ найр болоо һэн.

Ехэ Согшон дуган, Сахюусадай дуган, Майдари дуган, Чойро дуган, Диваажан дуган бии юм. Дасанай 55 жэлэй ойн баярай удэр хоёр ехэ шутоон арамнайлагдаа –Жуд дуган ба Чойнпрол дуган.

Дасан болбол гансал буян хуряхын тулоо бэшэ, харин шажан дэлгэруулхын, зоние гэгээрүүлхын, энхэ тайбаниие, эблэрэл найрамдалые мандуулха хэрэгтэ, арадайнгаа оюун ухаанай ёһо заншалые һэргээхэ талаар хүлдэ заяатай. Урда уеынгоо лама хубарагуудай дурасхаалые эды һайханаар хундэлэн, муноо уеын санаартан дасанаа алишье саһаа дутуу бэшээр хугжоонэ, эхэ хамаг амитанай аша туһада саглашагуй ехэ буян хуряана.

Буддын шажанай «Даша Чойнхорлин» институт

Россин Федерациин һуралсалай министерство Ивалгын дасанай дэргэдэ «ДашаЧойнхорлин» институтта һуралсалай ажал ябуулга эрхилхэ арга олгоһон лицензи угэнхэй. Энээнэй урда тээ институтнай Россин Буддын шажанай Заншалта Сангхын һуралсалай зургаанай статустай байгаа. Муноо тэрэ буддын шажанай лама санаартаниие, мун ундэр мэргэжэлтэй оршуулагшэдые, зуун зүгэй эмшэлгын мэргэжэлтэдые, зуун зүгэй шэнжэлэгшэдые, буддологуудые, философуудые бэлдэхэ талаар дээдэ һургуули гэжэ баталагдаба.

Манай республикада, Россин бусад регионуудта олон шэнэ дасангуудай нээгдэхэтэй сасуу лама санаартаниие бэлдэхэ асуудал хурсаар табигдаа хэн. Тиигэжэ хэдэн жэлэй саана Ивалгын дасанай дэргэдэ Буддын шажанай «Даша Чойнхорлин» институт нээгдэһэн байна. Институт дуургэһэн туруушын лама санаартан Буряад ороноймнай, Агын Бурядай тойрогой, Тывагай, Хальмагай, Владивостогой, Москвагай, Россин бусад регионуудай дасангуудта, Буддын шажанда хүзэгшэдэй булгэмдэ худэлжэ байна.

Муноо Буддын шажанай дээдэ хургуули юрэл лама санаартаниие бэлдэхэ бэшэ, харин Россида, бухы дэлхэй дээрэ тогтоһон хуралсалай стандартнуудта зохилдоһон мэргэжэлтэдые бэлдэхэ зорилготой. Илангаяа XXI зуун жэлэй эхиндэ буддын шажантанай хуралсалай шанарые улам дээшлүүлхэ шухала. Хубарагуудые муноо уеын хуралсалай эрилтэнуудэй хэмжээндэ хургахын тула ехэ оролдолго ябуулагдана.

Энэ институтта Еши-Лодой римбуушэ туруутэй долоон түбэд багшанар зааж байдаг. Тэдэнэр Далай ламатай баталагдаһан хэлсээнэй ёһоор манай эндэ худэлхээ ерэнхэй. Далай лама Буряад орондо буддын шажанай шэнээр хэргэн хугжэлтэдэ тон ехэ нулоо узуулнэ.

Энэ институт лицензитэй болоһон ушарһаа хуралсалаа эрхилэн ябуулха ажал ябуулгы мунгоор хангаха асуудал республикын бюджетдэй ашаар шиидхэдэг болохо гэжэ найдана. Эдэ гаргашанууд ерээдүйдэ хайн хайхан аша урээ харуулха байһаниинь дамжаггүй. Мун баһа Буряад Республикын Президент, Арадай Хурал, Правительство энэ институтта саг ургэлжэ анхарал хандуулха, туһаламжа хургэжэ байха гэжэ найдагдана.

Ганжуур лама

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

бэлдэхэ

готовить

асуудал хурсаар табиха

остро ставить вопрос

буддын шажанай лама санаартан	служители буддизма
оршуулагша	переводчик
мэргэжэлтэн	специалисты
нээгдэхэ	открыться, открываться
буддын шажанда хүзэгшэдэй булгэм	общество буддистов
хуралсалай стандарт	стандарт образования
хуралсалай шанар	качество образования
улам дээшэлуулхэ	повышать
баталагдаһан хэмжээнэй ёһоор	по принятому условию
муноо уеын эрилтэнуудэй хэмжээн	по требованиям сегодняшнего дня
мунгоор хангаха	подкрепить финансовой поддержкой

2. Мэдуулэл дуургэжэ бэшэгты.

Россин Федерациин хуралсалай министерство ...

Манай республикада, Россин бусад регионуудта...

Тиигэжэ Ивалгын дасанай дэргэдэ Буддын шажанай...

Институт дуургэһэн туруушын лама санаартан ...

Бухы дэлхэй дээрэ тогтоһон хуралсалай стандартнуудта...

«Даша Чойнхорлин» институтда Еши-Лодой римбуушэ...

Буряад орондо буддын шажанай шэнээр ...

Муноо уеын эрилтэнуудтэ ...

3. Асуудалнуудта харюусагты.

Россин Федерациин хуралсалай министерство ямар эрхэ олгоһон лицензи угоо гээшэб?

«Даша Чойнхорлин» гэжэ институт хаана тайлданхайб?

Ямар гол зорилготой энэ дээдэ хургуули ажалаа ябуулнаб?

Нэн туруун хэниие бэлдэхэ болоноб?

Юундэ иимэ хургуули нээхэ ябадал хэгдээ гээшэб?

Буддын шажантай хуралсалай шанар дээшэлнэ гээшэ гу? Энээнхээ уламжалан таанад ямар ханал бодолнуудыг хэлэхэ байнат?

Энэ институтта хэд багшанар заана гээшэб?

Дээрэ нэрлэгдэһэн буддын шажанай дээдэ хургуулида Далай ламын уургэ бии гээшэ гу?

4. Доро угтэһэн мэдээсэл тухай хоороо бэлдэгты.

Буддын шажан Россида ба Буряад республикада.

Буддын шажанай хугжэлтэ ба нулоо.

Зандан Жуу

Бэшэмэл домогой ёһоор Зандан Жуугай хурэгыг 2600 –гаад жэлэй саана Бурхан багшын энэ дэлхэй дээрэ мэндэ ажаһууһан сагта элитэ Тогоологсон Бурханай дутын шаби Мауддгадьянын (Молон тойной хутэлбэри доро 32 урашуул) Мауддшуул зандан модоор бутээгээ юм. 20 зуунай эхээр Хитадта Ихэтуань гэгшэдэй («боксернуудай» буһалгаанай уедэ Бээжэн (Пекин) хотогоо Утайн орондо (шутээнэй ехэ газар) асарагдаһан байгаа. Тэндэһээ Эгэтын дасанай Эрдэни Соржо лама Зандан Жуугай хурэгыг дасанайнгаа ламанар, жиндаагуудай ургэлэй мунгоор худалдажа абаад, нютагтаа залаһан байна.

Эгэтын дасанда заларжа һууһан саһаань Зандан Жууда мургэхээ гансашье Ярууна, Хори, Хэжэнгын зон бэшэ, харин бухы Буряадай һүзэгшэд зорижо ерэдэг болоо һэн.

Дасанай хаагдахын урда тээ 1935 ондо Зандан Жуу Улаан-Үдэ асарагдажа, хаагдаһан Одигитрийн сумэ соо тухеэрэгдэһэн шажанда эсэргуусэлгын музейдэ (удаань Буряадай туухын музейн хадагаламжын газар) хадагалагдаһан байна.

1991 оной сентябрийн 25-да Зандан Жуу Эгэтынгээ дасанда бусаагдаа һэн. Харин тээ урда тээнэ, Буддын шажанай Россин гурэнэй зүгһөө

баталагдахаар 250 жэлэй ойн баярай уедэ Гэгээн турэлтэ Далай лама Зандан Жуудаа мургэжэ, адис арюудхажа абажа залараа бэлэй. Олон һузэгшэд, аяншад агуу шүтээндэ мургэхээ ерэдэг болоһон байна. Зандан Жуу бухы дэлхэйн бурхан шажантанай эрхим нангин шүтээн болоно.

Джарун Хашорой субарга

Джарун Хашорой субарга хадаа Бурхан багшын (Шигэмуниин) ушоо туруудуй байхада, Гашаб (Кашьяпа) бурханай галабта баригдаһан шутоон болоно. Гунзэгы удхаараа иимэ болоно.

Арьяа-баала бухы амитанда туһалха гэжэ оролдоод, харгы гаргажа, бухы зониие нигуулэсхы сэдхэлтэй болгохо гэжэ, ехэ буян хэһэн байна. Бухы зон жаргалтай болоо гэжэ найдаад, харахадань, убшэн зон тэрэл убдэһэн зандаа, хугшэн зон наһатай боложо, зоболон дууһаагүй байба. Ехэ гомдожо, нүдэнһоо нулимса дуһааж, бархирһан юм гэхэ.

Тиигээд Арьяа баала хоёр нулимсаяа абаад, энэмнишье һаа, хундэ туһа болог лэ гэжэ сэдхээд, суршэжэрхиһэн байгаа. Тэрэ хоёр нулимсань хоёр һайхан басагад боложо түрэһэн байгаа.

Апурна басаган байгаалида аргагүй дуратай байгаа. Сэсэг соогуур сэнгэжэ ябатараа, табан сэсэг таһалжархиһан нугэлтэй байгаа. Тэрэ нугэлоороо Апурна Непал орондо Шамваара гэжэ нэрэтэй эхэнэр боложо түрэбэ. Тэрэ адуушанһаа, нохойшонһоо, гахайшанһаа, шубуушанһаа дурбэн хубуу түрэһэн юм.

Эдэ хубуудэйнгээ томо болоходо, Шамваара бухы зондо хэрэгтэй нангин субарга бариха гэжэ шиидээ. Тиигээд хаанда ошожо зубшоол эриһэн байгаа. Хаан « зай, бариш даа, гэдэргээ харгы угы » гэжэ хэлэһэн байна. Тиимэ болохолоороо Джарун Хашор гээшэмнай « гэдэргээ харгы угы » гэһэн удхатай болоно.

Дурбэн жэл соо барилга хэһэн хойноо Шамваара хугшэн мордоод, ондоо тубидэ түрэһэн юм. Хубуудынь субаргаяа долоон жэл соо барижа

дуургэбэ. Тиихэдэнь бухы боди саданар, тэнгэринэр сугларжа бухы Бурхадай, боди саданарай ухаа ниилуулһэн шутоон болоһон юм. Бүтээд байхадань, хуншье хаа, адагуусаншье хаа, бухы хайн юумэн хусэлдэг лэ гэхэн тангариг табиба. Дурбэн хубуудшье тангариглаба. Адуушанай хубуун хойто наһандаа Тубэд орондо буддын шажан дэлгэруулхэ Тисрон Дивзан хаан болохоб гэбэ. Гахайшанай хубуун дэлхэй дээрэ Бурхан багшын ном дэлгэруулхэ гээд, аргагуй ехэ Шивацо боди сада боложо түрэхэн байна. Нохойшоной хубуун Бадма Лёнхобо сэсэг сооһоо түрэжэ, энэ шажаниие аршалжа лама багша боложо түрэхэб гээд, Бадма Самбаава болобо. Дурбэдэхи шубуушанай хубуун Вамитишер гэжэ нэрэтэй номой хаан, римбуушэ боложо, Тубэдтоо, ондоошье ороннуудта Бурханай ном дэлгэруулһэн намтартай юм.

Энэ туухэнь тубэд хэлэн дээрэ бэшэгдэхэн «Джарун Хашорой намтар» гэхэн ном соо найруулагдаһан байдаг. Энэ ном урдань Буряад орондомнай ехээр дэлгэрэнги байгаа. Тубэдэй даяаншад, манай эндэхээ тиишээ зорихон мургэлшэд «ехэ гороо» хэхэдээ, Непал хурэжэ, Джарун Хашорой субаргада заатагуй мургэдэг байһан юм.

Энэ субаргын гол удхань юуб гэхэдэ, бухы бурхадай ухаан бэлигын тэрээндэ шэнгэхэн байна. Тиихэдэ хэншье хаа мургэхэдоо, аргагуй ехэ буянда хуртэдэг, ном узэхэдоошье хурса болодог жэшээтэй.

Б.Баяртуев

Буряад Республикын үндэхэтэнэй номой сан

Үндэхэтэнэй номой сан 120 жэлэйнгээ оёе 2001 оной ноябриин хуушаар угтаба.

1881 оной ноябриин 1-дэ 800 боти номһоо буридэхэн хотын олониитын номой сан нээгдээ бэлэй. Энэ номой сангыё нээхэ дэмбэрэлтэй хэрэг тэрэ

уеын туруу узэл бодолтой хунуудэй нэгэн – Никита Сергеевич Нелюбов – Дээдэ Үдын уезднэ училищиин инспектор эмхидхэн габыятай.

1938 ондо Буряад-Монголой республикын номой сан боложо, Максим Горькийн нэрээр нэрлэгдээ. 60 мянга гаран номтой болоод байгаа. Дайнай хатуу жэлнуудтэ хэды хундэ хушэр сагай байгаашье хаань, номой сан ажалаа хэнэн зангаараа, газетэ журналнуудаа захижа худэлоо.

1965 ондо шэнэ устав абтажа, «Республикын эрдэмэй» гэжэ нэрлэгдэхэдээ, хизаар ороной туухээр, техникэ ба худоо ажахын халбаринуудаар, мун хоморой болон шухаг номууды олоор абажа захалаа.

1991 ондо Буряад Республикын ундэнхэтэнэй номой сан гэнэн статус олгогдоо. Энэ ушараар шэнэ устав абтаһан, номой сангай уургэ, уялга шэнэдхэгдэн. Харин 1995 ондо Буряад Республикын Правительствын захиргаанай тогтоолоор Буряад Республикын арадуудай соёлой шухала объект гэнэн статус олгогдожо, номой сангай уургэ бури ехэ болоһон юм.

1996 ондо Арадай Хурал «Библиотекуудэй хэрэг» тухай Хуули абтаһан байна, иигэжэ муноонэй сагта таарамаар холын хараа шэглэлтэйгээр ажалаа ябуулха хэрэг хуулийн ёһоор сахиг-даха болоһониинь найшаамаар.

Почтовая связь

Почта – одно из древнейших средств связи. Она часть культуры, часть истории человечества. Но общество, развиваясь, диктует новые условия – и для почты тоже. Стремительное развитие электроники позволило не только увеличить количество предоставляемых услуг, но и повысить качество традиционных.

На территории Республики Бурятия почтовые услуги предоставляют подразделения Управления федеральной почтовой связи Республики Бурятия (УФПС) – составная часть единой системы «Почта России».

Как и всем, почтовикам в последнее время пришлось не легко. В отсутствие действенной государственной поддержки для выполнения

основных задач почтовой связи - обеспечения доступности услуг, сохранности почтовых отправлений и выполнения контрольных сроков прохождения - ведется постоянный поиск внутренних резервов, новых форм и методов работы.

Сегодня практически все отделения города Улан-Удэ и большинство районных узлов оснащены почтово-кассовыми терминалами, компьютерами для оформления подписки и приема коммунальных платежей.

В почтовых отделениях открываются пункты коллективного доступа к сети Интернет. Со всеми районами республики налажено электронное сообщение, что позволяет принимать электронные письма на всей территории.

1. Оршуулагты.

почта –	услуги –
древний –	повысить –
связь –	качество –
часть –	поддержка –
развиваться –	обеспечение –
развитие –	доступность –
позволять –	сохранность –
увеличить –	постоянный поиск –

2. 1-дэхи ба 3-дахи бадагуудые уншаад, гол удха элируулһэн угэнуудые буулгажа бэшэгты.

3. Энэ мэдээсэл уншаад, дээрэ угтэһэн угэнуудтэ ундэһэлжэ оршуулагты.

4. Холбооной таһаг хэр хугжэнхэй гээшэб? Энээн тухай тобшолол хэгты.

5. Хэлхээ холбооной муноо усын байдал тухай мэдээсэл бэлдэгты.

Кино

Бурятское кино. Существует ли оно действительно или это миф? Этим вопросом задаются многие. Ответ может быть только утвердительным. Конечно же, есть, ведь его основы заложил еще на заре кинематографии, в эпоху «великого немого», наш выдающийся соотечественник Валерий Инкижинов. Недаром фильм «Потомок Чингис-хана», где Инкижинов сыграл, а вернее сказать, «прожил» жизнь главного героя кино поэмы, назван в числе шедевров мирового кино. Судьба сложилась так, что Валерий Инкижинов создавал картины за пределами своей родины, но корни его творчества глубоко национальны, народны. Хотя язык кино интернационален, общечеловечен, все же есть основания отличать кино американское, итальянское, русское, французское.

В этом смысле в мощном русле советского, ныне российского кино есть светлая струя этого великого, общечеловеческого искусства, струя, которую я называю бурятской. В этой струе и яркие актеры, сыгравшие роли в картинах известных кинорежиссеров, кинооператоров, ставших по праву соавторами картин, признанных произведениями выдающегося искусства.

Одним из феноменов бурятского кино можно назвать некий «взрыв талантов» кинорежиссеров, пришедшийся на шестидесятые годы уже прошлого века. Ярко и стремительно всходили на вершины своего творчества такие мастера кино, как Барас Халзанов, Александр Итыгилов, Арья Дашиев. Все они люди одного поколения, почти одного возраста, воспитанники одной «альма-матер»: вгиковцы, выпускники Всесоюзного государственного института кинематографии.

Нет сегодня с нами Бараса Халзанова и Александр Итыгилова. В таких случаях метафорически говорят: «Промелькнули, как метеор по небосклону». Но при всей поэтичности определение это, на мой взгляд, этим большим мастерам киноискусства не подходит. Они оставили глубокий след в истории бурятского кино, поставили бурятское кино на новую ступень.

Ч. Гомбоин

Медицина

В годы сложных социально-экономических преобразований Правительству Республики Бурятия удалось сохранить государственный характер и инфраструктуру здравоохранения, доступность медицинской помощи для населения. Основой этого было ежегодно растущее многоканальное финансирование. За четыре последних года его объем увеличился в 3,6 раза и достиг 1 241,4 млн. р.

Сфера здравоохранения Бурятии в трудные годы переходного периода при поддержке президента и правительства республики сумела сохранить кадровый потенциал, развить и укрепить материально-техническую базу лечебно-профилактических учреждений.

С 1997 г. ведется целевая подготовка врачей в 9 медицинских вузах Сибири, Дальнего Востока, Москвы, где на договорной основе обучается более 300 студентов. Медицинский факультет БГУ в 2000 г. произвел выпуск первых 29 врачей.

Правительством республики большое внимание уделяется социальной поддержке медицинских работников, повышению уровня оплаты их труда. В соответствии с Законом «О республиканском бюджете Республики Бурятия в 2000-2001 гг.» было выделено в качестве субсидий на приобретение жилья молодым специалистам 2,4 млн. р.

Серьезным шагом в организации деятельности по улучшению охраны здоровья населения стало создание в конце 2001 г. Координационного совета по охране здоровья при Президенте Бурятии. Его основной целью является консолидация действий органов исполнительной власти, местного самоуправления и общественных организаций в вопросах повышения качества жизни, улучшения условий труда, питания, быта и отдыха населения, создание условий и вовлечение населения в активные занятия физической культурой.

Наука и образование

Ныне в Бурятии пять высших и тринадцать специальных учебных заведений, шесть колледжей, 44 заведения начального профессионального образования и 563 общеобразовательные средние школы, лицея и гимназии.

Самым крупным высшим учебным заведением является Восточно-Сибирский государственный технологический университет, где обучаются 5860 студентов и работают 550 преподавателей. Университет принимает участие в реализации международных программ по устойчивому развитию Байкальского региона, ведет исследования по охране окружающей среды Прибайкалья.

В республике действует один из крупнейших научных центров Сибири – Бурятский научный центр. В научно-исследовательских институтах, лабораториях и других подразделениях плодотворно работает около ста пятидесяти докторов и около тысячи кандидатов наук.

Туризм

Бурятия исключительно перспективна с точки зрения развития туризма и отдыха. Озеро Байкал, 70% побережья которого находится на территории Бурятии, признано ЮНЕСКО участком мирового природного наследия.

Именно Байкал занимает четвертое место в рейтинге регионов России, представляющих наибольший интерес для иностранных туристов.

В последние годы постоянно возрастает роль конгрессного туризма. В Бурятии проходит все больше крупных совещаний, конференций, семинаров. Гостиницы Улан-Удэ и комфортабельные базы на побережье Байкала уже второй год не могут в полной мере удовлетворить пожелания оргкомитетов таких мероприятий.

Активно развивается приключенческий туризм: восхождение на высочайшую вершину Восточной Сибири Мунко-Сардык и к минеральным источникам Шумак, сплав по горным рекам, пешеходный и конный горный туризм, путешествия на санях по Байкалу.

Известны возможности Бурятии в сфере культурно- познавательного туризма. У иностранцев уже пользуются спросом этнографические туры в бурятские, семейские (старообрядческие) и эвенкийские села, сопровождаемые выступлениями фольклорных ансамблей, ужинами в семьях. Археологические туры в основном включают знакомство с памятниками гуннской археологии в Иволгинском (Гуннское городище) и Кяхтинском (гуннские могильники Ильмовая, Черемуховая падь и другие) районах. Большой интерес для туристов представляет Музей истории Бурятии с богатейшими коллекциями буддийского искусства, выдающимся памятником – Атласом тибетской медицины.

Заповеднигуудэй бухэдэлхэйн удэр

Апрелиин 18-20- ой удэрнуудтэ ундэһэтэнэй паркнуудай ба заповеднигуудэй бухэдэлхэйн удэр юм.

Россин Правительство 80 жэлэй саада тээ Байгалай хажуудахи газарта «Баргажан» гэжэ заповедник байгуулһан юм. Тиигэжэ Росси гурэндэ байгаалиин туруушын заповедник нээгдээ һэн. Байгаали хамгаалгын ажаябуулгын эхин алхамууд эндэһээ, энэл уйлэ хэрэгһээ эхитэй.

Муноо уедэ Росси дотор 95 заповедник ба ундэһэтэнэй 33 парк бии. Гурэнэй бухы дэбисхэрэй 2% талмайень эзэлдэг юм. Тусгаар хилэтэй, хорёологдонхой, таатай эрхэ байдалда ан амитад ажамидарна. Энэ харууһата баян ургамалтай дэбисхэртэ экологическа сэбэр агаар, гуримтай байдал тогтонхой. Буряад ороной Баргажанай, Байгалай, Джергийн 3 заповедник, Забайкалийн, Тунхэнэй ундэһэтэнэй паркнууд хамта дээрээ республикын 6% процент газар дайдые эзэлнэ. Эндэ саһата хадануудай эрбэс (барс), амарай эрээн гурооһэн, зэрлиг буха, сагаан тохорюун гэхэ мэтэ хоморой амитад байрланхай.

Политическэ ба экономическа хундэ байдал тохёолдожо, хун зон байгаалиин баялигыгэ гам хайрагуйгоор, хулгайгаар хэрэглэхэ, баяжаха арга боломжонуудые бэдэрнэ. Харин заповеднигуудые ба паркнуудые һэргээн шэнэдхэхэ хэрэгтэ бюджетһээ бага хэмжээнэй туһаламжа ороо хаань, байра байдал нютагай захиргаанай дэмжэлтэгуйгоор һайжархагуй байһаниинь эли.

Америкын шэнжэлэгшэ, профессор Дуглас Вайнер Россин туруушын заповеднигуудые «сулоотэ архипелаг» гэжэ нэрлэһэн байна. Муноо сагта Россин заповеднигууд һуулшын архипелаг мэтээр үзэгдэнэ. Тэдэ газарнуудые харууһалдаг усоохэн зоной урма зориг удаан саг соо иимэ ядуу байдал тэсэхэгуй гэжэ эли.

«Байгаалиин баян юртэмсые аршалан хамгаалха зоригтой зон хаанашье байха ёһотой» гэжэ экологууд хэлэдэг юм. «Паркнуудай марш» гэхэн хэмжээ ябуулга байгаали хамгаалха хусэлтэй политикуудай, журналистнуудай хажуугаар элдэб компанинуудай, фирмэнуудэй хутэлбэрилэгшэдэй, бюджетнигуудэй анхарал татаха зорилготой.

Энэ хэмжээ ябуулга туруушынхиеэ 1970 ондо Америкэдэ эмхидхэгдэһэн юм. Муноо энэ акци уласхоорондын һайндэрэй хэмжууртэй болонхой.

1995 онһоо паркнуудай жагсаал Россида, Буряад орондо унгэргэгдэдэг юм. Энэ жэл республикын аймагуудаар, ниислэл хотодо байгаали хамгаалгын һайндэртэй дашарамдуулан худоо тээшэ аяншалга эмхидхэгдэхэ,

конкурснууд, пресс-конференци, тухэрээн шэрээнүүд унгэргэгдэхөөр хараалагдана.

1. Асуудалнуудта харюусагты.

Хэды ондо Россин Правительство «Баргажан» гэжэ заповедник байгуулааб?

Муноо уедэ Росси дотор хэды заповеднигууд болон үндэһэтэнэй паркнууд бииб?

Тэдэ хэды шэнээн талмай эзэлнэб?

Буряад орондо ямар үндэһэтэнэй паркнууд бии гэшэб?

Тэндэ ямар амитад байрланхайб?

Ямар ушарһаа хун зон байгаалиин баялигта гам хайрагуйгоор ханданаб?

Бюджетһээ туһаламжа ороно гу?

«Паркнуудай марш» гэхэн хэмжээ ябуулга ямар удхатайб?

Энэ хэмжээ ябуулга хаана, хэды ондо эхилээб?

2. Энэ угуулэлдэ үндэһэлжэ һанамжаяа дэлгэрэнгыгээр бэшэгты.

3. Бэлэдхэл хэжэ «Тухэрээн шэрээ» унгэргэгты.

«Аршаан» курортын амидаралта амисхаал

Буряад ороноймнай үзэсхэлэн һайхан аймагуудай нэгэн болохо Тунхэн нютагта республикымнай эгээл суута, 100 гаран жэлэй туухэ намтартай, орон дотороо унинэй мэдээжэ болоһон курорт «Аршаан» оршодог. «Аршаан» курорт 1890-ээд онуудаар байгуулагдаһан туухэтэй. Муноо санаторно-курортно эмхинуудэй «Аршаан» нэгэдэл худэлнэ. Нэгэдэлэй буридэлдэ «Аршаан», «Саяны» санаторинууд ородог.

Саяан уулын узэсхэлэн хайхан хормойдо, хэтын урда сагһаа иимэ гоё хайхан, эмтэй домтой аршаан булагуудтай, буянтай, дэмбэрэлтэй байгаалиин булан мундэлоо. Суута Кисловодск, Ессентуки курортнуудай аршаан булагууд «Аршаан» курортын уһантай минеральна буридэлоороо адли байбашье, «Аршаанай» арюун тунгалаг уһан бэе махабадта туһатай зуйлнуудээрээ улуу баян юм. Минеральна зуйлнуудээрээ иимэ баян аршаан байгаалида тон хомор узэгдэдэг. Аршаанай арюун тунгалаг уһан, узэсхэлэн гоё байгаали, набша намаа, сэсэгээр хангалтаһан сэбэр агаар, саһаар хушагдаһан Саяанай орьёл ундэр мундарганууд, Хэнгэргэ горхоной хууезн, шууяан, эмшэлгэдэ нулоолхэ тусхай зургэнууд – эдэ бүгэдэ амаржа байһан хунуудэй уушха, хоолойн, боорын убшэнуудые эмшэлхэдэ аргагүй ехэ туһатай юм. Далайн нюрууһаа 930 метр дээрэ оршодог курорт «Аршаан» нарата сэлмэг удэрнуудээрээ урда зүгэй Кисловодск, Ялтада орходоо улуу олон гэжэ тоологдодог.

Хроническа пневмони, бронхит, трахеит, бронхиальная астма, пневмоканиоза, уушханай эмфизема, дабһанай элдэб диатезнуудые болон боорын зарим убшэнуудые эмшэлнэ.

Халуун аршаанай ванна абан эмшэлхэ олон аргануудые ургэноор хэрэглэнэ. Зурхэнэй, нервын, шуһанай худалнуудай элдэб убшэнуудые иигэжэ эмшэлхэдэ тон туһатай.

Хойморой нуурнуудай шабарые ургэноор хэрэглэжэ захаланхай. Бэе махабадта, яһа уһанда энэ шабар яһала хайн. Тиимэһээ шабар хэрэглэн эмшэлхэ арга боломжо бури ургэдхэгдэхэ. Эндэһээ абтадаг сероводородтой шабар оорынгоо буридэлоор суута Сочи, Мацестын шабартай адли юм, харин элһэлиг шабар Усолье-Сибирийн курортын шабартай адли.

Амархаяа ерэхэн зондо дурадхадаг эмшэлгэнуудые бултыень тоолохо болоо һаа тон олон ааб даа. Тобшолон хэлэбэл, хунэй бэеын бухы аргануудые бараниинь шахуу эмшэлхэ арга боломжо Тунхэнэй «Аршаанда» бии.

Буряад унэнһоо

Үгэнуудыг ба холбуулалнуудыг сээжэлдэгт.

амидарал	жизнь
амисхаал	дыхание
узэсхэлэн һайхан	красота
туухэ	история
намтар	биография, история, рассказ, повествование
унинэй мэдээжэ	издавна известные
оршохо	находиться
байгуулха	строить, создавать, основывать, устанавливать
аршаан булагууд	целебные источники
буридэл	состав
арюун тунгалаг уһан	живительная вода
бэе махабад	здоровье
элууржуулхэ	поправлять здоровье
хэрэглэхэ	использовать
тон хомор	очень редко
сэбэр агаар	чистый воздух
орьёл ундэр	гольцы, скалистые вершины
мундарганууд	
нарата сэлмэг удэрнууд	солнечные погожие дни
эмшэлхэ	лечить
аятай зохидоор	приветливо, ласково, соответствующим образом
нулоо узуулхэ	оказывать воздействие
эмшэлгэ	лечение
дурадхаха	предлагать

Буряад орон

Нэгэтэ эрдэмтэд: географууд, биологууд, социологууд, истorigууд, геологууд, худоо ажахы эрхилэгшэд, буряад хэлэ бэшэг шэнжэлэгшэд суглараад, Буряад орон, тэрэнэй туухэ, хугжэлтэ г.м. асуудалнуудаар хоорэлдоо уусхэбэ.

Географууд нютаг тухаймнай иигэжэ хэлээ һэн.

Буряад орон – Азиин туб хубида оршодог республика. Тэрэнэй хуршэнэр – Эрхуугэй болон Шэтын областьнууд, Тыва Республика, Монгол гурэн. Газарайнь хэмжээн 351,3 мянган дурбэлжэн модо болохо гу, али Германиин дайдатай адлишуу юм.

Эхэ нютагаймнай гимн: «Үнгын дайдаар хангай тайгаар нэмжыгшэ» гэхэн угэнуудээр эхилдэг. Энэмнай хооһон угэнууд бэшэ, юуб гэхэдэ, бидэ аргагүй баян, гоё газар дээрэ ажаһуунабди. Гансал бидэ дэлхэй дээрэхи эгээл гунзэгы, эгээл сэбэр уһатай агуу ехэ нууртайбди. Байгал тухай хэлэгдэнэ гэжэ ойлгоо ёһотойт. Байгалай уһан дэлхэй дээрэхи сэбэр уһанай табадахи хубинь гээшэ. Гунзэгынь аяар 1637 метр. Тиэхэдэ Буряад орониие хадалиг орон гэхэдэ таарамжатай. Манай эндэ орьёл ундэр хада ууланууд бии. Эгээл ундэрынь – республикын баруун захада оршодог Мунхэ-Сарьдаг – 3491 метр.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

уусхэл	почин, инициатива
уусхэхэ	начинать что-либо, вызывать особый интерес
Буряад орон тухай	о Бурятии
Азиин туб хубида	в центре Азии
хуршэнэр	соседи
хэмжээн	площадь, размер, мера
адлишуу	подобный, похожий, одинаковый, схожий

хооһон угэнууд бэшэ	не пустые слова
хадалиг орон	гористая местность
гунзэгы	глубина
орьёл ундэр хада	высокие горы
ууланууд	

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Буряд орон хаана оршнооб, ямар хуршэнэртэйб?

Газарайнь хэмжээн хэдыб?

Ямар гурэнэй газар дайдатай адлишууб?

Буряд ороной газар дайда ямар гээшэб? Юугээр илангаяа баян гээшэб, нэрлэгты, хоорэгты.

Байгал далайн уһан ямар гээшэб? Дэлхэй дээрэхи сэбэр уһанай хэдыдэхи хуби эзэлнэб?

Манай республика хада уулаар баян гээшэ гу?

Географууд Буряд орон тухай юун гэжэ хэлээ гээшэб, энээн тухай дэлгэрэнгыгээр хоорэжэ туршагты.

Энэ хоороонэй удхаар бэшэмэл мэдээсэл бэлдэгты.

Энэ угуулэлдэ ундэһэлжэ хоёр хунэй хоороо зохёогты.

Биологууд юун гээб гэхэдэ, манай нютаг сэлгээ олон нуурнуудаар, хотогор уужам талануудаар, ой модоор, тахилтай, урээлтэй хадануудаар баян орон юм гээбэд. Нютагнай ургамал болон ан амитадаар элбэг. Баргажанай булган, Байгалай хаб загаһан болон омоли бухы дэлхэйгээр суурханхай. Гадна Улаан дэбтэртэ оруулагдаһан олон тухэлэй ургамал, ан амитадые олохот. 20 миллион дурбэлжэн километрэй зайе, угы гээбэл, гурбанай хоёр хубиин шэнээн газарые ой тайга эзэлдэг.

Ан амитадые агнахын ба загаһа барихын тула лицензи хэрэгтэй, юундэб гэхэдэ, гам хайрагуйгоор хомор уултэрэй шубуу, загаһа ба ан амитадые хюдаха гээшэ тон хорюултай.

Байгаалиие хамгаалжа ябахдаа, тэрэнэй тоогуй олон таабари ойлгожо шадахат. Байгаалиин хэды олон зуун миллион, миллиард жэлһээ нааша дэбжэжэ, тэмсэжэ, илажа, оорынгоо муноо байһан байдалда ороһые ойлгохо, мэдэхэ гээшэ ехэ һонин, шухала хэрэг. Теэд илангаяа һуулшын жэлнуудтэ манай республикын ой тайга соо галай аюул тохёолдохо ушарнууд тон ехээр үзэгдэнэ. Энэ ушарһаа дулдыдажа ехэ хохидол ушарна, аргагүй ехэ баялигнай хумхиин тооһон боложо хосорно. Бухы арад зон юундэ иимэ гам хайрагуй гээшэбибди! Манай баялиг хэн хамгаалха болоноб?

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

дурлаха	любить, хотеть, желать
хамгаалха	защищать
байгаалиин тоогуй олон таабари	неразгаданные тайны природы
дэбжэхэ	расти, развиваться, подниматься
тэмсэхэ	бороться
илаха	побеждать
тоолошогуй олон тухэлэй	неисчислимые разновидности
ургамал	растение
амитан	животное
хаб загаһан	нерпа
суурхаха	прославлять
гал аюул	пожар
тохёолдохо	случаться, приключаться
һэргылхэ	оберегаться, остерегаться

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Манай нютаг юугээр баян гээшэб, биологууд энээн тухай юун гэжэ хэлэнэб?

Хэды шэнээн газарые ой тайга эзэлнэб?

Юундэ Улаан дэбтэртэ ан амитад, олон янзын ургамал оруулагданаб?

Ой тайга хэды шэнээн газар эзэлнэб?

Юунһээ боложо һуулшын жэлнуудтэ ой тайга гал туймэрһоо хохидоноб? Таанар юун гэжэ бодомжолнот, энээн тухай һанамжаяа бэшэгты, хоорэгты.

3. Холбуулалнуудые хэрэглэжэ мэдүүлэл зохёогты.

Байгаалиин тоогуй олон таабари, олон тухэлэй, Улаан дэбтэр, бухы дэлхэй дээрэ, суурхаха, байгаалиин ноосэ баялиг гамнаха, тоолошогуй олон түрэлэй, ан амитадые хюдаха хорюултай.

Зугоор геологууд иигэжэ хоорэбэ.

Буряад ороной дэбисхэр доро Менделеевэй таблицада тоолог-додог бухы шахуу ашагта малтамалнуудай зуйлнууд бии юм гэжэ бидэ омогорходог гээшэбди. Росси доторхи цинк, туулган, алтан, молибден гэхэ мэтын унэтэй металлнуудай эгээн томо хэбтэшэнууд Буряадта бии. Ганса нефридэй олон янза тухэл эндэ элбэгээр олохоор. Үнэхоороошье, баян даа түрэл нютагнай. Илангаяа алтанай хэбтэшэ элбэг юм. Жэшээн, Захааминай аймагта «Закаменск» гэжэ алта олзоборилдог акционернэ булгэм ажалладаг юм. Жэл бури тонно шахуу алта олзоборилхо зорилго табидаг юм.

Республикын зургаан аймагуудай газар дээрэ алтанай хэбтэшэ олдонхой юм. Ахын, Баунтын, Хойто Муяын аймагуудта энэ унэтэ металл промышленна аргаар ашаглагдана. Тусхайлбал, «Бурятзолото» гэхэн акционернэ булгэмэй олзоборилогшод Ахын, Баунтын аймагуудта хусэн түгэс уйлэдбэринүүдтэй. Энэ булгэмдэ дун хамта 2650 хун ажаллана. Тэдэнэрэй худэлмэри муноо уеын техникээр зэбсэгжэнхэй. Хада хабсагай онгилжо, шулуунуудые тусхай тээрмээр бутаруулан уйруулжэ, алтанай холисотой концентрат илгажа абадаг юм. Концентрат саашадань буйлуулха шэнэ цех Самарта һууринда ашаглалтада оронхой. Жэшээлхэдэ, 1999 ондо ганса «Бурятзолото» 3131 килограмм сэбэр алта олзоборилоо. Харин бусад олзоборилогшодтой хамта Буряад орондо 5300 килограмм алтан абтаа.

Баунтын аймагта алта олзоборилго 150 жэлэй туухэтэй. Муноо уедэ Баунтын аймагта багахан 10 предприяти алта олзоборилно. Тус тустаа 300-400 килограмм унэтэ металл абажа шадана. Мун бусадшые аймагуудта геологууд байгаалиин баялиг шэнжэлгын ажал ургэноор ябуулна.

Арбан жэлэй урда Охин-Булаг гэжэ нютагта бэшуурэйхид нуурһэ ашаглалгын уурхайһаа тулишэ малтан абажа эхилээ. Нуурһэнэй эндэхи хэбтэшын ноосэ миллион тонно гэжэ багсааг-дана. Тиимэһээ арбаад жэлэй туршада уурхай ашаглагдаха ёһотой. Бэшуурэйхид холоһоо унэтэй тулишэ асаржа байнхаар, хул дороо хэбтэһэн нуурһээр бухы аймагайнгаа хэрэглэмжые хангана. Захил байгаал һаань, бэшуурэйхид хэдыдэшые тонно нуурһэ малтаха аргатай юм. Хэрбээе, 2001 ондо 18 мянга гаран тонно нуурһэ малтажа абahan байгаа һаа, 2002 ондо 33 200 тонно нуурһэ малтаһан байна.

1997 онһоо эхилжэ нефрит шулуунай хэбтэшэнуудые элируулхэ, байха газарыень геологическа талаар шудалха лицензинуудтэй 6 хубиин булгэмууд мундэлоо һэн. Нефрит шулуу олзоборилго хэдэн зуун жэлэй туухэтэй юм. Туркестанай, Хитадай, Бирмын, Шэнэ Зеландиин газарнуудта энэ шулуу хэр уһаа хойшо олзоборилдог һэн. Росси гурэндэ туруушынхиеэ 1826 ондо энэ шулуун олдоһон туухэтэй.

1963 ондо Зуун Саяанай партиин геологууд (муноо – ГГПП «Байкалкварцсамоцветы») Буряадтахи нефрит шудалжа эхилээ.

Манай республикада 17 газарта олдоһон энэ шулуунай шанарынь сэгнэгдээ. Тэрэшэлэн Ахын, Захааминай, Тунхэнэй, Муяын болон Баунтын аймагуудта энэ шулуунай олдохоор 20 газарта бэдэрэлгэ хэгдэһэн байна.

Буряадта олдоһон нефрит шулуунай онсо илгаань хадаа мулигдэхэ бурээ бухэ ба ялагар болодог байна. Имагтал энэ шанараараа бусад оронуудта мэдээжэ болоһон иимэрхуу шулуунуудһаа манай эндэхи шанараараа булюу юм.

«Байкалкварцсамоцветы» ГГПП-гэй бүтээн гаргадаг нефридэй зуйлнууд дэлхэйн олон оронуудта эрилтэ ехэтэй, харин баяжуулагдаһан нефрит уласхоорондын аукционуудта унэтэй сэндэ хурэдэг байна.

Гадна Баунтын аймагай Кавоктинска нефридэй уурхайда «Дылача» гэхэн гэр булын – родовой – община тэрэниие олзоборилно. Энэ предприятияда 20-25 тонно нефрит жэлдээ олзоборилогдоно. «Дылача» нефрит баяжуулангуйгоор худалдана. ООО «Самоцветы» гэхэн предприятия геологическа бэдэрэлгын худэлмэринуудые унгэргэнэ. Тэдэ нефридэй шэнэ хэбтэшэнуудые элируулнэ.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

туулган	свинец
алтан	золото
томо хэбтэшэнууд	большие залежи
олон янза	разные
алта олзоборилхо	добывать золото
олзо	прибыль, доход
нуурһэ ашаглаха уурхай	каменноугольный рудник
ашаглагдаха	использовать, эксплуатировать, пускать в эксплуатацию
унэтэй тулишэ	дорогое топливо
хэрэглэмжэ	надобность, потребность
хангаха	обеспечивать
захил	заказы
малтаха	копать
илангаяа алтаар	особенно золотом
алтанай хэбтэшэ	залежи золота
буйлуулха	перерабатывать
зуун жэлэй туухэ	стоletняя история
олохо	находить
газартга бэдэрэлгэ хэгдэһэн	поиски месторождений
шанар	качество

баяжуулагдаһан нефрит

обогащенный нефрит

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Манай республикада ашагта малтамалнуудай хэбтэшэ хэр элбэг гэ-
шэб? Энээн тухай геологууд юун гэжэ хэлэнэб?

Таанар ушоо ямар ашагта малтамалнууд тухай хоорэжэ шадахабта?
Оорынгоо һанамжа хэлэгты.

Манай республикада алтанай хэбтэшэ, бэшэшье ашагта
малтамалнуудай хэбтэшэнууд элбэг гэлсэдэг, хаана ямар аймагуудта
илангаяа элбэг юм?

Ашагта малтамал олзоборилго республикын хугжэлтэдэ ямар нулоо
узуулнэб?

Юундэ манай республика иимэ ехэ байгаалиин ноосэнуудтэй ба тон
сэбэр уһатай Байгал далайтай байһан аад, ехэ хугжэнги бэшэ байнаб? Танай
һанамжа. Энээн тухай бэшэмэл мэдээсэл буряад хэлэн дээрэ тобойтор
бэшэгты, хоорэгты.

3. Мэдуулэл дуургэжэ бэшэгты.

Буряад ороной дэбисхэр доро Менделеевэй таблицада...

Республикын зургаан аймагуудай газар дээрэ...

Ахын, Баунтын, Хойто Муяын аймагуудта...

«Бурятзолото» булгэмэй олзоборилогшод...

Хада хабсагай онгилжо, шулуунуудые ...

1999 ондо ганса «Бурятзолото» 3131 килограмм сэбэр...

Баунтын аймагта ...

Тус тустаа 300-400 килограмм ...

Геологууд байгаалиин баялиг шэнжэлгын ...

1997 онһоо эхилжэ нефрит шулуунай ...

Нефрит шулуу олзоборилго хэдэн зуун жэлэй ...

Туркестанай, Хитадай, Бирмын...

Буряадта олдоһон нефрит шулуунай онсо илгаань хадаа...

Энэ шанараараа бусад оронуудта ...

«Байкалкварцсамоцветы» ГГПП-гэй бүтээн гаргадаг Энэ булгэмдэ 20-25 тонно нефрит ...

4. Энэ уулзалга шагнагты, мэдээсэл-хоороо бэлдэгты.

К.: Буряад Республикада газ олдоо гэжэ мэдээсэл дуулдаа. Та энээн тухай юун гэжэ хэлэхэ байнат?

Г.: Үнэхоороошье, Байгал шадар газ олдоо юм.

К.: Тэрэнэй ноосэ элируулэгдээ гээшэ гу?

Г.: Тэрэнэй ноосые элируулхэ промышленна уйлэдбэрийн эрилтэдэ харюусамаар ехэ ажал ябуулагдажа байна. Теэд мунгэн дуталдана.

К.: Хэзээ нэгэтэ газ олзоборилжо эхилээ хаамнай, республикын хугжэлтэдэ тон хайн байгаа.

Г.: Тон зуб, юундэб гэхэдэ муноо уедэ газ гээшэмнай алтанһаашье унэтэй бодос болонхой ха юм.

К.: Манай геологуудта амжалта хусэе, тэдэнэй туйлай ехэ ажалһаа манай республикын хугжэлтэ тон ехээр дулдыдана гэжэ һананаб. Баяртай.

Г.: Тиимэ даа, баяртай.

Тиихэдэ социологууд иигэжэ мэдээсэбэ.

XXI зуун жэлэй эхиндэ ООН-ой уусхэлээр бухы дэлхэйн гурэнуудтэ 2005 он болотор хун зоной тоо буридхэл унгэргэгдэхэ ёһотой. Америкэдэ, Канадада, Литвада, Турцида энэ ажал ябуулагдажа эхилэнхэй.

Манай гурэндэ 2002 оной октябрийн 9-һоо 16 болотор хун зоной тоо буридэл унгэроо. Тоо буридэлэй дунгууд социально-экономическа хугжэлтын ерээдуй байдалые харуулха юм. Буряад Республикадаманай 1992 он болотор хун зоной тоо нэмэжэ байһан хаа, муноодэрэй байдалаар хорожо байнхай. Энэ хугасаа соо республикын ажаһуугшадай тоо 30 мянган хуноор

усоороо. Энэ юун-һээ болоноб гэхэдэ, зомнай гурэн соогоо, тиихэдэ хари гурэн руу нуунэ. Гадна эмэгтэйшуул усооноор турэнэ, олон хун наһа барана.

Муноо дээрээ республика соомнай 1 млн 026 мянган зон ажаһууна. Энээниие октябрь һарада унгэрһэн тоо буридхэл тодолхо болоно бшуу.

Буряд Республикада зуу гаран яһатан ажаһуудаг: буряадууд, ородууд, хамнигад, татарнууд, белорусууд, украинцууд, немецууд, еврейнууд, армянууд болон бусад. Ооһэдоо бодомжолоод узыт, 100 гаран яһатан хоорондоо амгалан тайбан байдаг, элдэб зурилдоонууд, хорото арсалдаанууд Байгалай шадархи хун зоной дунда болодоггүй, ажа амгалан, эбтэй эетэй ажаһууна. Буряд ороноймнай арад зон тон хундэмуушэ, шадахысаа бэе бээдээ туһалжа ябаха ёһо гуримтай юм. Республиканска бюджет соо «Яһатанай политикэ» гэхэн гарза гаргалгын статья бии юм. Республика соомнай Буряд ороной арад зоной ассамблея, Буряадуудай хугжэлтын соёлой туб худэлдэг. Тэрээнһээ гадна, республикын Президентын шадар шажантанай, яһатанай асуудалнуудтай харилсаатай ахалагшадай Совет ажалладаг. Эдэ бугэдэ хун зоной ажал ябуулгада ехэ нулоо хургэнэ, юундэб гэхэдэ, тэдэнэр арадай һанамжатай, һанал бодолтойнь зэргэсуулэн, шухала асуудалнууды шуумжэлэн хэлсэжэ, зуб тобшолол гаргана.

1. Үгэнууды ба холбуулалнууды сээжэлдэгты.

уусхэл	почин, инициатива
хун зоной тоо буридхэл	перепись населения
дун	итог
хун зоной тоо	численность населения
нэмэхэ	увеличиться
усоорхэ	сокращаться
мэдээсэхэ	сообщать, информировать, докладывать
яһатан	народность, национальность

элдэб зурилдоонууд	разные противоречия, разногласия
арсалдаанууд	споры
амгалан тайбан	мирная жизнь, мир, покой
эбтэй эетэй	дружно, дружественно
Буряад ороноймнай арад зон	народы, живущие в Бурятии
хундэмуушэ	гостеприимный
шадахысаа	по возможности
бэе бээдээ туһалха	помогать друг другу
шухала асуудалнууд	главные вопросы
элдэб яһатанай соёлой туб	центр развития культуры
ахалагшадай совет	совет старейшин
зэргэсуулхэ	сопоставлять, сравнивать
зуб тобшолол	правильный вывод

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Хэды яһатан Буряад Республикада ажаһуудаг бэ? Тобшолон хэлэбэл, ямар яһатан гээшэб?

Хоорондоо ямар харилсаатай эдэ зон ажаһуудаг бэ?

Байгалай шадархи арад зоной дунда хёмороото арсалдаанууд, зурилдоонууд болодог гу?

Буряад республикын арад зониие ехэ хундэмуушэ гэлсэдэг, энээн дээрэһээ ундэһэлжэ таанар юун гэжэ хэлэхэ байнат?

Манай республикада арад зоной ассамблея бии гу?

Республикын Президентын шадар ямар Совет байгуулагданхайб? Энээн тухай дэлгэрэнгыгээр хоорэгты. Эдэ бугэдэ арад зоной дунда ямар нулоо узуулнэб?

3. Даабаринуудые дуургэгты.

Социологуудай хоороо ундэһэлэн бэшэмэл мэдээсэл бэлдэгты.

Статистикын мэдээнүүдээр буряадуудай тоо эрид байса ургана гэшэ гу, али доошоо ороно гу? Энэ асуудалаар мэдээсэл бэлдэгты.

Эдэ мэдээнүүд зоной ажаһуудалай байдал харуулна. Энээн тухай дэлгэрэнгыгээр хоорэгты.

Худоо ажахы ба хамтын ажал эрхилэгшэд иигэжэ хоороо ургэлжэлүүлбэ.

Буряад орондо худоо ажахы олон янзын халбаритай. Мал ажал, хони ба оро усхэбэрилгэ, агнуури, загаһа барилга. Мал ажалай хайгаар Буряад орон мяхаар, һуоор, һунэй зуйлнуудээр хангагдана. Худоо ажахын орошонууд (доходы) республикын үндэһэтэнэй орошодо ехэхэн хуби оруулдаг. Манай эндэ талха таряа, огородой ургамал ба тэжээлэй ногоо ургуулдаг. Шэруун уларилай амисхалһаа боложо республикадамнай хубэнэй ургамал (хлопок), виноград, техническэ ургамал, мун дулаанда дуратай ургамалай ба сэсэгэй зуйлнуудые ургуулхань тон орёо хүндэ юм.

Нуулшын жэлнуудтэ хамтын ажалай угы болоһонһоо боложо, республикамнай ехэ гарзада ороо. Худоо ажахын продукци, илангаяа, мяха, һу, үндэгэ үйлэдбэрилгэ доошолоо, адууһа малай тоо толгой ехээр хороо юм. Зарим нютагуудта худоогэй ажаһуугшад хүндэ хушэр байдалда байна. Мүнгэн зоори угы, бага олзотой шалтагаанһаа боложо, экономическа ба социальна байдал доошоо ороно. Тиигэбэшье, эрэлхэг зоригтойгоор, унаһан малгайгаа абангуй адууһа мал, оро усхэбэрилгээр гу, али агнуури ба загаһа барилгаар ажаллаһан хүн амиды гаралсахаһаа гадна, тон хайнаар хугжэнэ.

Жэшээн, Захааминай аймагта хэзээнэйшье сагта мяхалиг шэглэлтэй мал усхэбэрилдэг байһан юм. Мүноошье энэ заншалаа алдаагүй. Захааминай аймаг эбэртэ бодо малай мяхалиг уултэр усхэбэрилгоор туруу зэргэдэ ябана. Мүноо 34 мянган үнээд ба буханууд тоологдоно, урда жэлнуудтэйхитэй сасуулхада, малай тоо толгой усоороо, гэбэшье, захааминайхид республика соогоо эгээл олон адууһа малтай гэжэ тоологдоно.

Бухыдоо республика соомнай таряа хуряалгын худэлмэринүүд эршэмтэй ябадаг. Ороһон болон үбһэ тэжээлгын бэлэдхэл сагай уларилһаа

ехээр дулдыдадаг. Ган гасуурай тохеолдоошье хаа, худоогэймнай ажалшад малай убэлжэлгэдэ оролдосотой бэлдэдэг юм.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

худоо ажахы	сельское хозяйство
мал ажал	скотоводство
хонин ажал	овцеводство
оро усхэбэрилгэ	оленоводство
агнуури	охота
загаһа барилга	рыбная ловля
мал ажалай һайгаар	благодаря животноводству
шэруун уларилай амисхаалһаа	неблагоприятные погодные условия
худоо ажахын орошонууд	сельскохозяйственные доходы
огородой ургамал	овощные культуры
тэжээлэй ногоон	кормовые травы
дулаанда дуратай ургамал	теплолюбивые растения
хамтын ажалай угы болоһон	ликвидация коллективного хозяйства
худоо ажаһуугшад	сельские жители
мунгэн зоори угы дээрэһээ	из-за отсутствия финансовых средств
бага олзо	низкие доходы
унаһан малгайгаа абангуй	работать не покладая рук
худэлхэ	
хугжэхэ	развиваться
таряа хурялгын худэлмэринууд	уборочные работы
мяхалиг шэглэлтэй мал	мясной породы скот
малай убэлжэлгэ	зимовка скота

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Ямар олон янзын халбари худоо ажахыда бийб?

Худоо ажахын халбаринууд республикын хугжэлтэдэ ямар нулоо узуулнэб?

Худоогэй ажаһуугшад ямар байдалда оронхойб?

Унаһан малгайгаа абангуй ажаллаа хаа, худоогэй ажаһуугшадай ажабайдал ямар байхаб? Танай ханамжа.

Манай эндэ виноград болон дулаанда дуратай ургамал ургадаг гу?

3. Эрдэмтэд Буряад орон тухай юун гэжэ хоорэлдооб?

4. Үргэлжэлүүлэгты.

Мунгэн зоори угы, бага... .

Захааминай аймагта... .

Худоо ажахын продукци... .

Нуулшын жэлнуудтэ хамтын ажалай угы

Буряад орондо худоо ажахы... .

5. Доро угтэһэн даабаринуудые дуургэгты.

Хитадһаа ерэһэн журналистнууд манай ороной худоо нютагуудаар ябажа, тэдэнэй ажабайдалтай танилсаха хусэлэнтэй. Худоо нютаг, хамтын ажал тухай тэдэндэ хоорэгты.

Танай ханамжалгаар, хайшан гээ хаа, ямар аргаар худоо ажахы улам эршэтэйгээр хугжэхэб?

6. Манай республикын олон тулоолэгшэд хуралдаанда хабаадаа. Манай штатна бэшэ корреспондентын хэһэн хоороон танай анхаралда. Шагнагты, сээжэлдэгты, хоорэлдэгты.

Д.: Сайн байна, таниие би Буряад Республикаһаа ерээ гэжэ дуулааб.

С.: Тиимэ даа, би Буряад оронһоо ерээд, энэ ехэ хуралдаанда хабаадажа байнаб.

Д.: Буряад орон ой модоороо, сэнтэй арһаараа тон баян гэлсэдэг. Энээн тухай хоорэжэ угыт.

С.: Тиимэ даа. Манай Буряад орон хадаа хайн шанартай модоороо сэгнэгдэхынгээ хажуугаар ушоо унэтэй сэнтэй, хайн арһа нооһоороо суурханхай юм.

Д.: Худоо ажахы хэр хугжэнэ гээшэб?

С.: Худоо ажахымнай хамтын ажахынуудай замаар хугжэнэ. Республикымнай худоо ажахы хадаа талха таряагаа: шэниисэ, хара таряан, ешмээн, орооһоёо хайнаар ургуулан, ехэ болгожо, тэрэнэй хажуугаар адуу малаа ба хони ямаагаа тэжээнэ. Үүлтэртэ мал, нарибтар нооһотой уүлтэрэй хонид манай нютагта бии юм. Худоо нютагуудта малай уүлтэр хайжаруулха ажал ябуулагдадаг. Эдэ бүгэдынгоо туһаар мяхатай ба хайн бамбагархан нооһотой байна. Республикамнай худоогэйнгоо эдээ хоол болон аша урыень ондоо аймаг руу гаргажа худалдаха, андалдаха аша уургэтэй юм.

Д.: Республикын үйлэдбэри хугжоолгын гол шухала арга хэмжээнүүд тухай танай һанамжа.

С.: Минии һанахада, Буряад орондомнай Зуун Сибириин индустриализациин тургэдхэлгын ябаса ехэ уургэ дуургэнэ. Муноо хадаа республикадамнай олон томо ажауылэдбэрийн локомотив вагонуудые заһабарилгын, авиационно заводууд ургэн дэлисэтэйгээр ажалаа ябуулдаг. Мяханай элдэб эдээ хоол хэдэг комбинат, «Амта», «Макбур» гэхэн акционернэ булгэмууд, Улаан-Үдын «Молоко» гэжэ нээмэл акционернэ булгэмһоо эхилээд Петропавловка, Мухар-Шэбэр, Бэшуур, Кабанск һууринуудай һу, тоһоной заводуудай продукци дэлгууртэ элбэгээр дурадхагдана. Нарин сэмбын мануфактура, шубуунай фабрика тон амжалтатай ажалладаг.

Д.: Уласхоорондын харилсаанууд ургэн гу?

С.: Нуулэй жэлнуудтэ манай республикада ехэ хубилалтанууд боложо байна. Манай республика хадаа олон, олон гурэнуудтэй нягта холбоо барисаа байгууланхай. Жэшээлхэдэ, Зуун Сибирийн гурэнэй соёлой ба искусствын академи, Бурядай гурэнэй университет, Зуун Сибирийн технологическа университет, Бурядай гурэнэй худоо ажахын академи дэлгуурэй эрхэ байдалые, сагай эрилтые хараадаа абажа Россин болон хари гурэнуудэй эрдэмэй, һуралсалай эмхи зургаануудтай зохёохы харилсаа холбоо тогтоохо талаар эдэбхитэй ажал ябуулна. Манай республикын дээдэ зургаан Монгол гурэнэй, Зуун-Урда Азийн хутэлбэрилэгшэдтэй, элшэн сайдтай холын хараатайгаар ажаллана.

Д.: Минии һанахада, Буряад Республика тон зуб замаар хугжэнэ.

С.: Тон зуб. Муноо Буряад оромнай дэлхэй дайдын заха, хожомдонги аймаг гэжэ унинэй тоологдохоо болинхой. Харин бээ даанхай, урагшаа эрмэлзэнхэй, саашаа хугжэжэл байһан республика боложо байна. Үнэр баян байгаалиингаа зоори баялигыень, ашагта малтамалнуудай газарнуудые зубоор, шадамараар хэрэглэжэ шадабал, ушоошые баян байхаар гэжэ тэмдэглэмээр.

Д.: Ехэ һонин уулзалга болобо. Танда унэн зурхэнэй баяр хургэнэб. Дахин уулзатараа баяртай.

С.: Баяртай. Манай хундэмуушэ Буряад Республика айлшалагты.

1.Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты, буулгажа бэшэгты.

сэгнэгдэнэ	ценится
ундэроор сэгнэгдэхынгээ хажуугаар	не только высоко ценится
унэтэй сэнтэй	ценный
арһан	мех
суурхаха	славиться
хамтын ажахы	коллективное хозяйство
хара таряан	рожь

эдэ бугэдын туһаар	с помощью всего этого,
танай һанамжалгаар	благодаря этому
андалдаха	по вашему мнению, по вашему предположению
тургэдхэлгын ябаса	менять
ажайулэдбэри	ускоренные темпы
уйлэдбэри хугжоолгэ	промышленность
малай уултэр һайжаруулха	развитие промышленности
нарибтар нооһотой уултэрэй хонид	улучшать породу скота
	овцы полутонкорунной породы
мяханай эдэе хоол хэдэг комбинат	мясоконсервный комбинат
шубуунай фабрика	птицефабрика
дэлхэй дайдын заха	край света
хожомдохо	отставать
хожомдонги аймаг	отсталый регион
тоологдохо	считаться
шадамараар	умело
тусэб	план
арбилалта	экономия
тусэблэлгын арбилалта	плановая экономика
дэлгуур	рынок
химгадал	экономия, бережливость
дэлгуурэй химгадалга	рыночная экономика
элшэн сайд	посол
химгадан арьбалха	беречь, экономить
унэн зурхэнэй баяр	искренняя радость
хургэхэ	передавать, выражать

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Тусэблэлтын арбилалта хэр хугжэнэ гээшэб?

Нарибтар нооһотой уултэрэй хонид ямар аймагуудта бии гээшэб?

Нарин сэмбын мануфактура, нээмэл акционернэ «Амта» булгэм, шубуунай фабрика г.м. ажахынууд хэр ажалаа ябуулнаб?

Ажауйлэдбэрийн томо томо заводууд хэр зэргэ худэлнэб?

3. Буряад республикын хугжэнги байдал тухай хоороо бэлдэгты.

Буряад хэлэ бэшэг шэнжэлэгшэд иигэжэ хоорэбэ. Эртэ урда сагһаа хойшо хоорондоо харилсажа, һанал бодолоо хубаалдажа, бэе бээе ойлголсожо ябаһан шухала зэбсэгнай хадаа ундэһэн буряад хэлэмнай болоно. Энэ хэлэн дээрэ турэлхи араднай домогуудые, урезлнуудые, таабаринуудые, дуунуудые, оньһон ба хошоо угэнуудые зохёогоо. Харин уран зохёолшоднай романуудые, туужануудые, расказуудые, зужэгуудые, поэмэнуудые ба шулэгуудые манда бэлэглэнэ. Эдэ бугэдые бидэ уншаха, мэдэхэ, мун турэлхи хэлэнэйнгээ угэ бухэниие шэнжэлэн танилсаха еһотойбди.

Манай орон дотор олонхи арадуудай хоёр хэлэ тэгшэ мэдэхэ боложо байһан уедэ буряад ухибуудые номдо һургахада, хумуужуулхэдэ, турэлхи хэлэн айхабтар ехэ, шухала уургэ дуургэхэ ушартай. Ямаршые уе сагта турэлхи хэлээ тон һайнаар мэдээд байлга хунуудтэ һаад болохогуй. Юумэн бухэн турэлхи хэлэнһээ, түрэнэн дайдаһаа эхитэй гээшэ.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

эртэ урда сагһаа	с давних пор
эртэ сагай туухэ	древняя история
саг	время, период, времена, годы
харилсаха	быть во взаимосвязи
хубаалдаха	делиться
ойлголсохо	понимать, разбираться, оценивать

шухала	важный
ундэһэн	родной
хоёр хэлэ тэгшэ мэдэхэ	знать два языка
хумуужуулхэ	воспитывать
уургэ	долг, обязанность
һаад	препятствие, затруднение, тормоз
һаад болохо	препятствовать
турэлхи хэлэн	родной язык
турэһэн дайда	родные края
эхин	начало

2. Турэлхи хэлэнэй уургэ тухай дэлгэрэнгыгээр хоорэгты.

Ород хэлэн

Уулын хормойһоо

Бурьялһан аршаандал,

Ундыемни харяанаш,

Ород хэлэн.

Харгын холые дахан ябахадам,

Ханимни байнаш,

Ород хэлэн.

Турэл хэлэндэм

Оорэгуй адли,

Турэл болонхойш,

Ород хэлэн.

Зэндэмэни бэдэрэн,

Уулые дабахадам,

Зэбсэгни болонош,

Ород хэлэн.

Ц-Д. Дондокова

Буряад хэлэн

Байгалай уһандал арюун тунгалаг,
Басаганай мihэрэлдэл урин налгай
буряад хэлэмнай.

Эртын манандал унжэгэн сагаан лэ,
Эхын альгандал энэрхы дулаан лэ
буряад хэлэмнай.

Эсэгын угэдэл эрид сэхэ,
Хутагын эридэл торгон хурсал
буряад хэлэмнай.

Д. Улзытуев

Үгэнуудые ба холбуулалнуудые хэрэглэн оршуулагты.

уһандал	как вода
арюун тунгалаг	чистый, прозрачный, ясный
миһэрэлдэл	как улыбка, улыбаться
урин налгай	ласковый
эхын альгандал	как ладонь матери
энэрхы дулаан	теплый
угэдэл	как слово
эрид	решительно, резко, твердо, категорически
хутага	нож
эридэл	как лезвие
торгон хурса	острый

Туухын эрдэмтэд иимэ һонин мэдээсэл дуулгаа.

Урда эртын сагта нэгэдэһэн Буряад гурэн байгаагуй. Бухы буряад арад номин Байгал далайгаараа илгаран, баруун, зуун гэжэ алдаршаа.

Боо мургэлтэй баруун буряадуудай мал, таряан ажалые тэгшэ сахижа, баруун Европын соёл хугжэлтэ туруун амасажа, амжалта туйлаһан юм. Тиихэдэ Буддын шажантай, нуудэл ажалтай зуун буряад урэжэлтэй уужам губи таладаа таража, малайнгаа бэлшээри хаража, умсоороо холо холо амидаржа ажаһуугаа.

Бухы буряад угсаатан газар газартаа холо таһархай ажаһуубашье, хэлэ бэшэгэй, ёһо заншалай, шажан мургэлэй талаар нягта холбоотой, худа урагай барисаатай байһан байдаг. Аха заха хунуудээ хундэлжэ, урдаа хаража, угыень дуулажа, найдажа ябадаг байгаа.

УЛААН-ҮДЭМ НАЙХАН ДАА

Манай ниислэл – Улаан-Үдэ

Гурбан зуун жэлэй урда Үдын баруун үндэр эрье дээрэ ород хасагууд хэрэм острог бариһан байгаа. Энэнь Үдын острог гэжэ нэрлэгдээ һэн. Нуулдэнь худалдаа наймаанай Дээдэ Үдэ гэжэ хото болоһон юм.

Нэгэ-хоёр дабхар томо бэшэ модон гэрнуудһээ тиихэдэ буридэһэн байгаа. Шулуун гэрнууд усоон байһан юм. Нэгэ хэды арһа уйлэдбэрилдэг ба һэеы дарадаг багахан мастерскойнууд бии һэн.

1923 ондо Дээдэ Үдэ Бурядай Автономито Совет Социалис Республикын ниислэл хото болобо. 1935 ондо Дээдэ Үдэ Улаан-Үдэ гэжэ нэрлэгдээ һэн.

Муноо Улаан-Үдэдэ 39 570 хурагшадай хураха 52 хургуули, 15 430 хунэй хурадаг 16 тусхай дунда хургуули ажаллана. 4 дээдэ хургуули бии:

Буряадай гурэнэй университет, Зуун Сибирийн гурэнэй технологическа университет, Буряадай гурэнэй худоо ажахын академи ба Зуун Сибирийн гурэнэй соёлой академи. Эдэнэй очно болон заочно отделенинуудтэ 16 200 оюутад һурана.

Манай ниислэл хотодо оперо болон баледэй театр, Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ буряадай гурэнэй академическа театр, Н.А.Бестужевэй нэрэмжэтэ ород драмын, залуушуулай театрнууд, дуу хатарай «Байгал» ансамбль, филармони болон олон музейнууд амжалтатай ажаллана. Музейнуудэй эгээл мэдээжэнь хадаа туухын, уран зурагай, байгаалиин ба этнографическа музейнууд болоно. Олон музейнуудэй нэгэн эгээл мэдээжэ Байгалай зуун захын арадуудай этнографическа музей болоно. Тус музей нэрэдээ таарамаар гоё һайхан газарта нэмжын оршодог юм. Улаан-Үдэдэ олон кинотеатрнууд бии: «Октябрь», «Прогресс», «Дружба», «Эрдэм» г.м.

Тиихэдэ хэдэн гоё мэдээжэ зочид буудалнууд бии: «Буряти», «Гэсэр», «Баргажан», «Байгал», «Одон» г.м.

Муноо худалдаа наймаанай байранууд ехэ олоор баригдана. Жэшээн, «Сагаан морин», «Туяа» гэхэн худалдаанай тубууд тайлдаа.

1. Үгэнуудые сээжэлдэгты.

ниислэл	столица
хэрэм	крепость
буридэхэ	состоять
уйлэдбэрилхэ	производить, изготавливать
хасаг	казак
шулуун	каменный
һэеы дараха	валять войлок
нэмжихэ	простираться, расстилаться, находиться

2. Удхаарнь тааруулжа, мэдуулэл зохёожо бэшэгты.

Гурбан зуун жэлэй урда Үдын баруун ундэр эрье дээрэ һуулдэнь худалдаа наймаанай

Нэгэ-хоёр дабхар модон

Нэеы дарадаг багахан

1923 ондо Дээдэ Үдэ

1935 ондо

Улаан-Үдэ Бурядай соёл болбосоролой

Манай ниислэл хотодо 4 дээдэ һургуулинууд, нэрлэбэл,

Улаан Үдэдэ олон театрнууд бии, нэрлэбэл,

Тэндэ хэдэн олон зочид буудалнууд бии, тэдэ хадаа

Олон музейнуудэй нэгэн

3. Эдэ угэнуудые хэрэглэн мэдуулэлнуудые зохёогты.

Ород хасагууд, ниислэл болобо, нэгэ-хоёр дабхар, тусхай дунда һургуули, дээдэ һургуули.

4. Асуудалнуудта харюусагты.

Улаан-Үдэ хотын туухэ хэды онһоо эхилнэб?

Хаана ород хасагууд хэрэм острог бариһан байгааб?

Юун гэжэ энэнь нэрлэгдээб?

Юу уйлэдбэрилдэг мастерскойнууд, фабриканууд Дээдэ Үдэдэ байгааб?

Хэды ондо Дээдэ Үдэ Бурядай Автономито Совет Социалис Республикын ниислэл болооб?

Хэды ондо Дээдэ Үдэ Улаан-Үдэ гэжэ нэрлэгдээб?

Ямар музейнуудые ба театрнуудые мэдэхэбта, хоорэгты?

Байгалай зуун захын арадуудай этнографиин музей хаана оршодог бэ?

5. Энэ тусэбоор хоорэгты.

Хэрэм острог.

Тэрэ уеын байра байдал.

Муноо сагай ниислэл хото.

Хугжэлтэ, халбарал.

6. Хоёр хоероор хубаараад, угуулэлэй гол удха тайлбарилан диалог зохёогты.

7. Үгтэһэн холбуулалнууды тайлбарилан хоорэжэ угэгты.

Тусхай ба дээдэ хургуулинууд, музей болон театрнууд, зочид буудалнууд, манай ниислэл хото.

8. Холын айлшадта ниислэл хото тухай хоорэгты.

Улаан-Үдэмнай һайхан даа...

Зунай дулаахан удэр спортивна наадан ниислэл хотодо нээгдэбэ. Найдэрэй тугые Улаан-Үдын эрхим спортсменууд ургэбэ. Бэлигтэй залуу спортсмен, хурданаар гүйдэг Борис Мироманов нааданай гал стадион дээрэ носоогоо. Хэдэн унгын шаарнууд дээ-шээ дэгдэбэ.

Залуушуулай хэрэгуудэй, аяншалгын, физическэ культурын болон спортын Гурэнэй комитедэй туруулэгшэ С.В. Мантуров спортсменууды халуунаар амаршалан, амжалта хусэбэ. Республикымнай гурэнэй циркын артистнууд, «Аялга» булэг, дуушан Виктор Малдаев, бусад бэлигтэн хугжэм дуугаа спортсменуудтэ, харагшадта зорюулба. Эдэ мурысоо тус нааданай ахамад судья Александр Григорьевич Покацкий хутэлбэ.

Июлиин 5-най удэр «Мой любимый город» гэхэн хуугэдэй зурагай выставкэ «Прогресс» кинотеатр соо эмхидхэгдээ. Үхибуудэй һонирхол

татаха, тэдэниие хухеэхэ, сэнгуулхэ «Радуга» гэхэн сквер Алдар Солын талмай дээрэ нээгдээ.

Номой найндэр А.С.Пушкинай бульварта унгэргэгдоо. Тиихэдэ Улаан-Үдын 43-дахи кварталда оршодог Тубэй парк соо хоёр шэнэ аттракционной нээгдэлгын баяр ёһолол эмхидхэгдэбэ. Хаа хаанагүй дуу, хатар дэлгэгдээ, хуугэд бэлигээ харуулаа.

Июлиин 6-най удэр найндэрэй гол уйлэ хэрэгууд болобо. Үглоонэй 7 саг 15 минутада хотымнай дарга, хаяхан Улаан-Үдэ хотын захиргаанай толгойлогшоор дахинаа хунгагдаһан Г.А. Айдаев Бурядай радиогоор хун зондоо хандан, Хотын удэроор амаршалба.

Удаань Балтахиновой талмай дээрэхи мемориалда Улаан-Үдэ хотын хутэлбэрилэгшэд, хундэтэ эрхэтэд – хотынхид, ажалай болон дайнай ветеранууд веногуудые табижа ёһолбо. «Улаан-Үдэ –Тунхэн» гэхэн автомурысоондэ хабаадагшадые удэшэлгын узэгдэл болобо.

«Жаргалтай байгыш, Улаан-Үдэ» гэжэ нэрлэгдэхэн баяр ёһолол Улаан-Үдэ хотын Соведуудэй талмай дээрэ удэрэй 11 саг-һаа унгэргэгдэбэ.

Найндэрэй наадые «Дети Севера» гэхэн Бухэроссин фестивалда хабаадаһан Норильскын, Красноярскын, Камчаткын, бусад хизаар, хотын хуугэд уран бэлигээрээ шэмэглэбэ. Үдэрэй 12 сагһаа Соведуудэй талмай тайзаниие эдир артистнууд эзэлжэ, дуу, хатараа зэдэлуулбэ.

Энэл уедэ Бурядай оперо болон баледэй театрай дэргэдэ «Агуу гоохон Ангар дуухэй» гэхэн ундэхэн баледтэ зорюулаг-даһан ёһо баярай оршон байдалда эмхидхэгдээ. Суута артистнууд – СССР-эй арадай артистка Лариса Сахьянова, Россин Федерациин арадай артист Петр Абашеев гэгшэдэй гэрэлтэ духасхаалыень мунхэлхэн скульптурна композициие нээлгын баярые мэр Г.А. Айдаев эхилжэ, амаршалгын угэнуудые республикын президент Л.В.Потапов олондо хургоо. Холые шэртэхэн, урагшаа тэгуулхэн Ангар дуухэйе тэбэрин байһан Енисеие харуулһан хушоо анха туруушын театральна зужэгэй удхаар (баледтэ зорюулаг-даһан) хушоо болоһондонь урмашамаар, уярмаар байгаа. Театрай ажалда габьяатай А.А.Кузнецова, энэ

хайхан бүтээл бэелүүлхэн скульпторнууд, архитекторнууд А.М.Миронов, Д.А.Уланов гэгшэд угэ хэлээ.

«Үльгэр» театрай, Революциин талмайн дэргэдэ, хотын пляжда концертнууд болоо. Үдэшын 19 сагһаа Соведуудэй талмай дээ-рэ «Дети Севера» гэхэн Бухэроссин фестивалиин лауреадууд – эдир артистнууд хатарба, дуулалдаба.

Харин удэшын 20 час 30 минутаһаа залуушуулай шоу-программа эхилбэ. Найдэрэй фейерверкын галнууд удэшын 11 сагта тэнгэриие яларуулаа. Турэл хотымнай тухэл хубилжа, хайжаржа байһаниинь омогорхомоор. Эдэ бүгэдые Улаан-Үдын гимнын угэнууд батадхана:

Ухаан зурхыем хулгоогшэ

Улаан-Үдэмни хайхан даа...

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

хотын хайндэр	день города
хайндэрэй туг	праздничный флаг
гал	огонь
хуугэдэй зурагай выставкэ	выставка детских рисунков
алдар Солын талмай	площадь Славы
номой хайндэр	праздник книги
хотын захиргаанай толгойлогшо	глава администрации города
талмай	площадь
ажалай болон дайнай ветеранууд	ветераны труда и войны
баярай оршон байдал	торжественная обстановка
бүтээхэ	творить, созидать, производить
бэелүүлхэ	осуществлять, претворять в жизнь
шэртэхэ	сосредоточивать взгляд,
	пристально смотреть
яларха	блестеть, сверкать

омогорхохо

гордиться

2. 2-дохи бадаг уншаад оршуулагты.

3. Асуудалнуудта харюусагты.

Хэн стадион дээрэ нааданай гал носоогооб?

Спортсменуудые хэн тон халуунаар амаршалааб?

Хэд дуу хатар спортсменуудтэ бэлэглээб?

Хуугэдэй зурагай выставкэ хаана эмхидхэгдээб?

Алдар Солын талмай дээрэ юун нээгдээб?

А.С.Пушкинай бульварта юун унгэргэгдооб?

Найндэрэй гол уйлэ хэзээ болооб?

«Жаргалтай байгыш, Улаан-Үдэ» гэхэн баяр ёһолол хаана болооб? Хэд хабаадааб?

Буряадай оперо болон баледэй дэргэдэ юун эмхидхэгдээб?

Скульптурна композицие хэд бутээгээб?

Хотымнай тухэл жэл бухэндэ ямар болоноб?

4. 1-дэхи ба 3-дахи бадагуудһаа уйлэ харуулһан угэнуудые буулгажа бэшэгты.

5. Энэ диалог уншаад, сээжэлдэгты. «Хотын хайндэр» тухай диалог зохёогты.

- Сайн байна, Дарима. Ши хаанаһаа ябанаш?

- Би «Хотын хайндэрһоо» ябанаб. Пушкинай бульварта номой хайндэр болоо, харин 43-дахи кварталда шэнэ аттракционной нээлгын баяр болоо. Ши ошоо гуш хайндэртэ?

- Ошооб, хуугэдэй уран бэлигые Соведуудэй талмай дээрэ харааб. Ехэ гоё даа. Үшоо тиихэдэ скульптурна композици нээлгын баярта ошооб.

Театрай уласхоорондын һайндэр

Хабар тээшэ хотымнай театрнуудай ажабайдал хараа байса эршэдэнэ. Жэшээн, февраль һарада оперо болон баледэй театрта немец композитор Карл Орфын «Кармина Бурана» гэхэн оперо-баледэй, мартын хахадаар М.П.Мусоргскиин «Борис Годунов» гэхэн оперын, Гурэнэй буряад драмын театрта А.П.Чеховэй «Хайлгана» («Чайка»), Г.Башкуевай «Зуун жэлнуудэй уулзуур дээр-рэ» гэхэн зужэгуудэй премьерэнууд, харин мартын 23-25-да «Буряад орондохи театрай хабар гэхэн арадай театрнуудай региональна фестиваль унгэрбэ.

Хори-буряадуудай Петр хаанда ошоһоор 300 жэлэй, Буряад Республикын 80 жэлэй ойнуудта зорюулагдаһан тус фестивалда манай республикаһаа гадна Усть-Ордын болон Агын Буряадай автономито тойрогуудһаа арадай театрнууд хабаадаа. Буурал эртын туухэхэ һабагшатай хоёр зохёол дээрэ зарим тэды тогтохо хусэлэнтэйбди.

XII зуун жэлэй Германиин тэнуул поэдууд-студентнэрэй шулэгууд дээрэ зохёогдоһон «Кармина Бурана» гэхэн хоорой кантата XX зуун жэлэй хугжэмэй дэлхэйн эгээл эрхим бүтээлнуудэй нэгэн гэжэ тоотой. Буряадай оперо болон баледэй театрһаа гадна Росси дотор 2-3 театр тус кантатын хугжэм дээрэ оперо-баледуудые найруулан табинхай. Россин искусствын габьяата ажал ябуулагша, балетмейстернуудэй уласхоорондын конкурсын лауреат Георгий Ковтун хореографи болон либреттыень зохёоходоо, ондоо театрнуудайхи һажаангуй, оорынхээрэ найруулһан байна. Илангаяа залуушуул театрта олоороо ерэжэ, энэ баледые ехэ һонирхон хараһан байна. Хатаршад Т.Танганова, Б.Дамбаев, Л.Башинова, В.Васильев, оперын дуушад Т. Дамдинжапова, Б.Дамбаев, С.Фоменко гэгшэд найруулгада хабаадана.

Хори буряадуудай Петр хаанда ошоһоор 300 жэлэй ойдо зорюулагдаһан баярай хэмжээ ябуулгануудай уедэ, мартын 23-да, буряад драмын театрта Геннадий Башкуевай «Зуун жэлнуудэй уулзуур дээрэ» гэхэн зужэгэй премьерэ амжалтатайгаар болобо. Тиэхэдэ автор тус аяншалга

зураглахадаа, ханаашалга ургэноор хэрэглээ. Юундэб гэхэдэ, Москва хурэтэр олон хашалангуудые дабажа хуроод, Петр хаантай уулзажа, хори буряадуудта угайнгаа нютаг газараар сулоотэйгоор нуудэлэн ажаһууха эрхэ олгоһон, хаанай зарлигтай бусаһан, тэдээнтэй суг ошолсоһон Абжаа удаган бусаха харгыдаа наһа бараа гэхэхээ бэшэ ондоо мэдээн угы байгаа ха юм. Гэбэшье найруулагша режиссер Туяна Бадагаева, актернууд Надежда Мунконова (Абжаа удаган), республикин арадай артист Содном Хажитов (найжа боо), Баяр Бадмаев (Бадан Тураахин), Бэлигтэ Бадмаев (Дасха Бодороев) болон бусад туйлай хундэ уялгаяа буряадай тулоолэгшэдэй эрхимээр дуургэжэ ерэнэн тухай унэншэмоор харуулжа шадаа гэжэ тобшолхоор.

Н. Бадмаринчинов

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

театрай уласхоорондын удэр	международный день театра
хараа байса	на глазах
эршэдэхэ	усиливаться
зорюул	посвятить
найруулха	сочинить
найруулга	постановка
хугжэм	музыка
нажааха	подражать
нажаангуй	не подражая
оорынхээрээ	по-своему
тэнуул	бродячие
эрхим бутээл	лучшее произведение
ажаглаха	наблюдать
найруулгада хабаадаха	принимать участие в постановке
баярай хэмжээ ябуулганууд	праздничные мероприятия

зуун жэлнуудэй уулзуур дээрэ	на стыке веков
аяншалга	путешествие
зураглаха	рисовать
харюусалгатай уялга	ответственная миссия
һанашалга	мысль
хэрэглэхэ	использовать
ургэноор	широко
хашалангуудые дабаха	преодолеть препятствия
зарлиг	приказ
һаһа бараха	умереть
бэшэ ондоо мэдээн угы байгаа	не было других сведений
унэншэмоор	правдоподобно
туйлай хундэ уялга	трудная обязанность
бурядай тулоолэгшэд	представители бурятского народа

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Театрай уласхоорондын удэр хэзээ тэмдэглэгдэнэб?

Юундэ хабар тээшээ хотымнай театрнуудай ажабайдал хараа байса эршэдэнэб?

Немец композитор Карл Орфын юун гэжэ оперо-балет Бурядай театрай тайзан дээрэ табигдааб?

Энэ хоорой кантата XX зуун жэлэй хугжэмдэ ямар һуури эзэлнэб?

Тус кантатын хугжэм дээрэ юун гэжэ оперо-балет табигдааб?

Залуушуул энэ баледые һонирхон харана гээшэ гу?

Хэд хатаршад ба дуушад найруулгада хабаадаа гээшэб?

Хори буряадуудай Петр хаанда ошоһоор 300 жэлэй ойдо зорюулагдаһан ямар хэмжээ ябуулганууд унгэргэгдооб?

Буряад драмын театрта ямар зужэгэй премьерэ болооб?

Автор юундэ тус аяншалга зураглахадаа һанашалга хэрэглээб?

Москва хурэтэр хэр ябажа хуруо гээшэб?

Энэ харюусалгатай уялга буряадай тулоолэгшэд хэр дуургээ гээшэб?

3. Мэдуулэлнуудыг зохёогты.

Мартын 27-до

Хабар тээшэ хотымнай театрнуудай... .

Буряадай гурэнэй оперо болон баледэй театрта немец композиторой... .

Гурэнэй буряад драмын театрта А.П.Чеховэй «Чайка» гэхэн... .

Г.Башкуевай

Хори буряадуудай Петр хаанда ошоһоор 300 жэлэй, Буряад Республикын 80 жэлэй ойнуудта зорюулагдаһан фестивальда

Германиин тэнуул поэдууд-студентнэрэй шулэгууд дээрэ зохёогдоһон «Кармина Бурана» гэхэн хоорой кантата

Уласхоорондын конкурсын лауреат Георгий Ковтун... .

Залуушуул олоороо ерэжэ

Хатаршад ... найруулгада хабаадаа.

Дуушад ... найруулгада эрхимээр

Хори буряадуудай Петр хаанда

Мартын 23-да буряад драмын театрта «Зуун жэлнуудэй уулзуур дээрэ»

... .

Тиэхэдээ автор тус аяншалга зураглахадаа

Москва хурэтэр олон хашалангуудыг дабажа хуруод... .

Найруулагша Туяна Бадагаева... туйлай хундэ ба харюусалгатай уялгая буряадай тулоолэгшэдэй

4. Доро угтэһэн даабаринуудыг анхаралтайгаар дуургэгты.

Театрай уласхоорондын удэр тухай һанамжаяа хоорэгты. Үшөө ямар хотын театрнуудта премьерэнууд болоо гээшэб?

«Кармина-Бурана» гэжэ оперо-балет тухай хоорэгты. Танда һайшаагдаа гээшэ гу?

М.П.Мусоргскиин «Борис Годунов» гэжэ оперо тухай ханамжаяа бэшэгты.

Гүрэнэй буряад драмын тайзан дээрэ «Хайлгана» гэхэн А.П.Чеховэй зужэг тухай бэшэмэл мэдээсэл бэлдэгты.

Г.Башкуевай «Зуун жэлнуудэй уулзуур дээрэ» гэхэн зужэг танай сэдхэлдэ ямар бодолнуудые туруулнэб? Энээн тухай дэлгэрэнгыгээр хоорэгты.

Театр хунэй ажабайдалда ямар нулоо узуулнэб? Илангаяа залуушуулай ажабайдалда?

Театрай мэргэжэлтэдэ хэдэн асуудалтайгаар хандагты, тэрэнээ зохёон бэшэгты.

Манай Буряад республикада олон гүрэнэй тулоолэгшэд ба оюутад айлшаар мордобо. Таанад хотын театрнууд тухай мэдээсэл бэлдэгты, хоорэжэ туршагты.

Дж.Вердиин «Травиата» гэжэ оперо апрель харада харуулагдаа. Энэ оперо тухай ханамжаяа бэшэгты, хоорэгты.

Уласхоорондын «Сагаан хара» гэхэн фестиваль

Ази тубиин болон Номгон далайн оршондохи дуушад Улаан-Үдэдэ сугларжа, баяр зугаа дэлгэхэн байха юм. Шэтэ, Амарай можонуудһаа, хадата Алтай, Тыва, Саха-Яхад, Татарстан республикануудһаа, тиихэдэ Хабаровска, Приморско хизаарнуудһаа, Усть-Ордагай, Агын автономито тойрогуудһаа, мун Монгол, Солонгос, Япон, Армени ороннуудһаа тулоолэгшэд хабаадаа. Финалда 35 дуушад хурэжэ ерээ.

Хурса бэлигтэй, хонгёо хайхан хоолойтой дуушад хубарин нэрлэгдэжэ, оор оорын арадай янза маягаар дуулажа, олоной зурхэ сэдхэл буляагаа. Жэшээлхэдэ, Агын найман эсэгийн ури хадаһан Александр Бороев уярма хайхан хоолой гаргажа, турэл нютагаа магтан дуулаа. Хуйтэн хурьһэтэ Яхадтаа Сахая гэжэ нэршэхэн дуушан бултанай анхарал татаа. «Бадма сэсэг»

театрай дуушан Жаргал Жалсанов харагшадай зурхэ сэдхэл уяруулаа. Солонгосой дуушан Че на Рин унжэгэн нарин хоолойгоороо харагшадые гайхуулаа. Монгол оронһоо ерэһэн будуун хоолойтой Ариун Болд талаан бэлигээ тобойсо харуулаа. Үшоо тиихэдэ Монголой залуу дуушан Сэрчмаа сугларагшадай халуун альга ташалгада хуртоо. Найхан хоолойгоороо суурхаһан Бадма-Ханда Аюшеева харагшадай мун халуун альга ташалгада хуртэбэ.

Монголой мэдээжэ композитор Ангирмаа жюриин гэшуудэй тоодо оролсожо, манай эстрадын хугжэлтые сэгнэхэ, шуумжэлхэ байба. Буряад оронһоо уг гарбалтай, муноо Надежда Бабкинагай эмхидхэһэн ород дуунай ансамблиин оркестрые хутэлдэг Вадим Юшин һанаа бодолтоёо хубаалдаба.

Турэл нютагаа бусахада хододоо гоё даа. Фестивалиин талаар харабал олон хубилалтануудые онсолмоор. Сагай эрилтээр хугжэжэ, буряадай эстрадада шоу гээшэнь хурэжэ ерээ байна гэжэ ехэ хухинэб. Нуулэй сагта зуун зугэй арадуудай ажабайдал, соёл, уран бэлиг, ёһо заншал олоной дунда нэбтэруулэгдэжэ, алдаршажа байна. Тиимэһээ буряад хугжэм урагшатай амжалтатай байха.

Фестивальда хабаадаһан залуушуул нэгэл дутуутай байна. Тайзан дээрэ худэлнэгуй, харагшадта бээе харуулжа шаданагуй, сценическэ урин шадабаринь багадана Эдэ бугэдээеэ заһабал дээ-шээ хугжэхэнь дамжаггуй.

3-дахи шатын диплом болон мунгэн шан Агын Марина Цырендашиевада, ВСГАКИ-гай оюутан Чингис Хандажаповта барюулагдаа. Татарстанай мэдээжэ дуушан Айдар Габдиновта болон Алтайн «Тала» бүлэгтэ 2-дохи шатын диплом хуртэһэн байха юм.

Мун 1-дэхи шатын диплом «Бадма Сэсэг» театрай солист Оюна Батунова ВСГТУ-гай оюутан Ольга Шагжина хоёр абаа.

Лауреадай 3-дахи шан залуу дуушан Нонна Цыбенжапова, 2-дохи шан – Усть-Ордагай Владимир Таршинаев, Яхадай Сахая, 1-дэхи шан –Агын Алексадр Бороев гэгшэдтэ угтоо.

Буряад Республикын Президентын тусхай шан «Бадма Сэсэг» театрай дуушан Жаргал Жалсановта барюулагдаа.

Монгол ороной дуушад сэгнэшэгуй талаан бэлигтэй байһанаа дахяад гэршэлбэ. 22 наһатай Сэрчмаа басаганай хоолойтой, бэлиг талаантай тэмсэхэ хун хомор байгаа, тиигэжэ Сэрчмаа уласхоорондын фестивалиин «Гран-при» шан абаха заяа золтой байгаа.

Буряад унэнһоо

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

хадата Алтай нютаг	горный Алтай
хурса бэлигтэй	талантливый
хонгёо һайхан хоолойтой	красивый голос
харагшад	зрители
гайхуулха	удивлять
талаан бэлиг	талант
харуулха	показать, показывать
альга ташалга	аплодисменты
турэл нютагаа магтан дуулаха	воспевать родину
ундэр сэгнэлтэ	высокая честь
сэгнэшэгуй талаан бэлиг	неоценимый, бесценный талант
сэгнэшэгуй габьяанууд	неоценимые заслуги
Буряад оронһоо уг гарбалтай	выходец из Бурятии
һанаа бодолтоёо хубаалдаха	обменяться мнениями
нэбтэруулэгдэхэ	внедрять, вводить, распространять
алдаршаха	славиться
хугжэм	музыка
урагшатай, амжалтатай	успешный, удачный
дутуу	недостаток, слабая сторона, слабое

тайзан дээрэ	место
бээ харуулжа шадаха	на сцене
	уметь достойно показать,
	представить
сценическэ уран шадабари	повышать сценическое мастерство
дээшэлуулхэ	
заһаха	исправлять
заяа золтой	счастливая судьба
заяанай бэлиг	природный талант, природные
	способности
хуби заяан	судьба
заяата хун	счастливый человек, человек,
	имеющий счастливую судьбу
тэмсэхэ	состязаться

2. Асуудалнуудта харюусагты.

«Сагаан һара» гэхэн уласхоорондын фестивальда хаанаһаа айлшад хабаадааб?

Хурса бэлигтэй дуушад ямар маягтайгаар дуулааб?

Монголой мэдээжэ композитор Ангирмаа ямар тобшолол хээб?

Буряд оронһоо уг гарбалтай Вадим Юшин ямар бодомжонуудые нэрлээб? Ямар юумэндэ анхаралаа табюулха тухай һанамжа хэлээб?

1-дэхи, 2-дохи, 3-дахи шатын дипломуудаар хэд шагнагдааб, нэрлэгты, хоорэгты.

Лауреадай нэрэдэ хэд хуртооб? 1-дэхи шан хэндэ угтооб? 2-дохи ба 3-дахи шангууд хэдтэ барюулагдааб?

Буряд Республикын Президентын тусхай шан хэндэ барюулагдааб?

«Гран-при» абаха заяа золтой хэн байгааб? Нэрлэгты, хоорэгты. Монгол ороной дууша сэгнэшэгуй талаан бэлигээ гэршэлээ гээшэ гу?

3. Эдэ мэдүүлэлнүүдые оршуулагты.

«Сагаан нара» гэхэн телевизионно эстрадна дуунай фестиваль жэгууртэ дэльбээ дэлгэн, дуунда дуратайшуулаа, Ази тубиин болон Номгон далайн оршондоху дуушадаа суглуулжа, шэхэнэй шэмэг, нюдэнэй хужар бэлэглэн, шэнэ нэрэнүүдтэй, одонуудтай, мэдээжэ суута зонтой танилсуулба. Монгол ороной дуушад сэгнэшэгуй талаан бэлигтэй байханаа дахяад гэршэлбэ. Эрилтэ ехэтэй одото жюри дуушадтай талаан бэлигыг сэгнэхэн, шуумжэлхэн, мун эрхимуудыень шэлэн абахан байна.

4. Уласхоорондын эстрадна дуунай фестиваль тухай хоорэгты, ямар бодолнууд түрэнэб? Тон ехээр хэниие хайхашаагаа гээшэбта? Багшын оюутадтай хэхэн хоорэлдоо шагнагты.

Б.: Танай ханамжааар, буряад эстрада зуб муруор хугжэнэ гу?

О.: Минии ханахада, хугжэлтынгоо зам тон хайн шэлээд, урагшатай ябажа байна. Үшөө тиихэдэ, жэшээ абаха монгол эстрада хажуудамнай байна.

Б.: Танай, залуу зоной ханамжаар, хэд дуушад зүрхэ сэдхэл тон ехээр хулгуулээ гээшэб? Иимэ харилсаан туһатай гээшэ гу?

О.: Иимэ холбоо харилсаанай ашаар дуй дуршэлоор хубаалдаха талаар ехэ хайн. Монголоой эстрадна дуушадые би ехэл хонирхооб, баярлааб, зүрхэ сэдхэлээ худэлгооб. Буряадай залуу дуушад сооһоо Жаргал Жалсановай бэлиг талаан тон хайшаалтай байна. Чингис Хандажапов, Жаргал Жалсанов гэгшэдтэ дэмжэлгэ, туһа хургэбэл, холо ошоожо магад.

Б.: Фестивалиин тайзан дээрэ гарахан дуушад дээдэ шатын эндэртэ тулалдахаар гээшэ гу?

О.: Шадахаар гэжэ хананаб. Дээдэ шатын эндэртэ гарахада тон ехэ эрмэлзэл, сценическэ уран шадабари, ялас гэмэ бэлиг талаан, дэмжэлгэ, туһа хэрэгтэй.

Б.: Суута, мэдээжэ болохын тулоо юун хэрэгтэй гээшэб?

О.: Суута болохын тулоо нэн туруун мунгэн зоори, танил тала ба ёһотой реклама хэрэгтэй.

Б.: Ехэ һонирхожо хоорэлдэбэб. Таанарта, залуушуулда залиршагуй одо заяатай ябахыетнай хусэнэб. Нанаһан хэрэгтнай хододоо ута харгытай, һанаан бодолтнай һаруул сэлмэг байхыень урезнэб.

О.: Найндаа, баяртай.

ТҮРЭЛ ОРОНОЙМ ХҮГЖЭЛТЭ

Хуургэнууд – хото городуудай болон хуби заяануудай холболто улхоо

Хаамал тухэлэй акционернэ «Улан-Удэстальмост» булгэм урдандаа ЗММК гэжэ нэрлэгдэдэг байгаа.

Улаан-Үдын хуургын буридэлдэ ородог түмэр зуйлнуудэй завод 1966 ондо баригдажа эхилээд, 1973 ондо ашаглалтада угтэхэдоо бухы Советскэ Союз дотор хуургэнуудэй зуйлнуудые бүтээхэ шэглэлтэй оройдоол хоёрдохи завод боложо туухэдэ ороһон юм. Транспортна барилгын яам дотор «Мостострой-индустрия» гэжэ бухэсоюзна нэгэдэл энэ заводой бии болохотой адли тогтоогдоо. Тэрэ буридэлдэ Улаан-Үдын заводһоо гадуур, тэрэ уедэ 25 табан жэлэй хугасаа соо худэлмэрилжэ байһан Воронеж хотын хуургэнуудые уйлэдбэрилдэг завод, хуургын буридэлдэ ородог зуйлнуудэй Люберцын завод, УПТК-һаа эхи абаһан Чехов хотын багахан завод, Ярославль хотодо хуургын шудхамал тулгууринуудые бүтээдэг завод ороһон юм. Табан жэлэй удаа Курган хотодо тусхай шэглэлтэй завод ашаглалтада абтаа. Муноо уедэ «Мостостройиндустрия» нээмэл акционернэ булгэм иимэ зургаан заводуудһаа буридэнэ, тэдэ хоорондоо нягта харилсаатай, бэе бээдээ туһа хургэхэ аргатай һэн тула нэгэдэмэл хуургэ барилгашадай ямаршые хэмжээнэй захилнуудые богонихон сагай болзор соо шиидхэхээр бэлэн юм.

Улаан-Үдэдэ байгуулагдаһан заводой үйлэдбэрийн бүтээлнүүд Советскэ Союзай ургэн дэбисхэр дээгуур тараагдахаар тусэблэгдэһэн байгаа. «Гипротрансмост» (Санкт-Петербург), «Гипростроймост» (Москва), нээмэл акционернэ булгэмуудэй, «Иркутскгипродор НИИ» гэгшэдээ проектнуудаар Улаан-Үдын завод 28 жэлэй турша соо 0,5 млн тонно түмэрэй зүйлнүүдые үйлэдбэрилоо. Ухаалан зохёогдоһон хуургэнуудэйнь эгээн ехэнуудын Ленэ, Енисей, Иртыш, Обь, Томь, Днепр, Вятка, Хойто болон Баруун Двина мурэнуудые холбоо. Тиихэдэ Азербайджан, Армени, Литва, Сири, Лаос, Камбоджо, Хитад ба Монгол гурэнуудэй хото городуудайнь гоёолто боложо угоо. Росси гурэнэй баруун зүгэй түмэр замай, Транссибирскэ түмэр харгын, Байгал Амарай түмэр замай хуушарһан, һандарһан хуургэнуудые шэнэлэлгэдэ үйлэдбэрилһэн зүйлнүүдэй ехэнхи хубинь эльгээгдээ. Хабаровск хотодо оршодог Амар мурэн дээгуур гараһан, түмэр зам автомашинын ябаха харгы багтаажэ зохёогдоһон хуургые Улаан-Үдын завод дээрэ эгээн ехэ хэмжээнэй гэжэ тоолодог. Энэ хуургэ 2 600 м утатай, эндэһээ эльгээгдэһэн зүйлнүүдэйнь шэгнүүр 22 000 тонно, тэрэниие ябуулхын тула 1000 вагон хэрэглэгдээ. Тус хуургэ 1999 ондо ашаглалтада тушаагдаа, энэл уедэ Киров хотын Вятка мурэн, Томск хотын Томь мурэн дээгуурхи хуургэнууд ашаглалтада тушаагдаа. Муноо уедэ Кемерово хотодо байгуулагдаха 42 м ургэнтэй хуургын буридэлдэ орохо түмэр зүйлнүүд бүтээгдэжэ байна. Уласхоорондын туб болоходо Москва-Сити гэжэ аймагта нугархай хэлбэритэй хоёр дабхар хуургэ Москва мурэндэ байгуулагдажа ашаглалтада оронхой. Москва хотын гурбадахи транспортна сахаригай эстакада болон бууха газарнууд бүтээгдэжэ байнхай, мун баһа Москва, Санкт-Петербург хотонуудые холбоһон түмэр замай «хаанай хурган» гэжэ нэрэшэһэн газар сэхэлэгдээ.

Ерээд онуудта Россин экономикын дотор болоһон хундэ хушэр хубилалтанууд «Улан-Удэстальмост» гэхэн заводто баһал нулоо узуулээ. Үйлэдбэрийн хэмжээн нилээд доошоо ороһон юм. Жэшээлхэдэ, мунгэнэй сэнгээ буураад байха уедэ оорынгоо хэхэн продукци ондоо предприятиян

юумэтэй хэлгэхэшые ушарнууд болоо нэн, уридэ орохо сагуудшые болоо, мун тиэхэдэ ури дээрэ ашагдаһан ехэ хэмжээнэй турсэдэ дарлуулха, унаха хаһа байгаа. Тиибэ яабашые завод нэгэтэшые үйлэдбэриё зогсоогоогуй, худэлмэришэдэйн тоо усоороогуй, эрхим мэргэжэлтэдэ гээгээ-гуй юм. Үйлэдбэрийн хэмжээнэй тон бага болоодшые байһан сагууд үзэгдоо, тиигэбэшые 2001 оной болзор соо 18 800 тонно түмэр буридэмэлнууд суглуулагдан холбогдожо, заводой муноо уедэ һайн байдалда байһаниинь гэршэлнэ. «Хоёрдохи шатын шанартай хуургэ байдаггүй» гэхэн хуургэ баригшадай хоорондо хэлсэдэг угэ заводто худэлдэг зоной алтан дурим болоно. Үйлэдбэрийн зүйл бүхэниинь шанга гэгшын шалгалта гарадаг, заводой гагнуури болон түмэр зүйлнуудэй болон шанар элируулгын, гагнагдаһан бүтээлнуудэй ямар шанартайгаар гагнагдаһыень элируулдэг тус лаборатори удэр бүхэндэ ажалаа тон харюусалгатайгаар ябуулна. Заводой гаргаһан зүйлнууд 75 жэлэй хугасаа соо ашаглагдаха байна.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

хуургын буридэлдэ ородог	завод мостовых и металлических
түмэр зүйлнууд	конструкций
хуургэнууд	мосты
баригдажа эхилээд	был заложен
ашаглалтада угтэхэдоо	был сдан в эксплуатацію
хуургэнуудэй зүйлнуудые	специализированный завод по
бүтээхэ завод	изготовлению конструкций мостов
энэ заводой бии болохотой	с появлением этого завода
хамта	
шудхамал тулгууринуудые	изготавливать литые опорные части
бүтээхэ	мостов
богонихон сагай болзор соо	в кратчайшие сроки
ямаршые хэмжээнэй захил-нууд	любые заказы мостостроителей

хуби заяан	судьба
ашаглалга	эксплуатация
транспортна барилгын яам	министерство транспортного строительства
тумэрэй зуйлнуудые	изготовить металлоконструкции
уйлэдбэрилхэ	
ухаалан зохёогдоһон	крупнейшие из проектированных
хуургэнуудэй эгээн ехэниинь	мостов
холбохо	соединить
хото городуудай гоёолто болохо	украсить панораму городов
барилга	строительство
хуушарһан, хандарһан	отслужившие срок мосты
хуургэнууд	
тусхай, тусхай хэрэгсэлгэ	специальный, специализированный
тулга	опора
дуургэхэ	выполнять
хуушарһан, хандарһан	старые, непригодные
харилсаан, харилсаа ябуулга	взаимодействовать
тусэблэлгэ	планирование
буридхэл	учет
хугасаа соо	в течение
буридэхэ	состоять
богони сагай болзор соо	в течение короткого времени
ургэн дэбисхэр дээгуур	на широких, бескрайних просторах
заводой уйлэдбэрилһэн	изделия, изготовленные на заводе
бутээлнууд	
уласхоорондын туб Москва-	в районе международного центра
Сити гэхэн аймагта	Москва-Сити
хоёр дабхар хуургэ	двухъярусный мост
нугархай хэлбэритэй	с наклонными фермами

тон нягта харилсаан	тесные взаимосвязи
туһа хургэхэ аргатай	иметь возможность помочь
оорынгоо хэһэн зуйлнуудые	были и бартерные расчеты за
ондоо зуйлнуудээр һэлгэхэ	готовые продукции
ушарнууд болоо	
уридэ баригдаха	иметь большие долги
ури дээрээ ашагдаһан ехэ	астрономические цифры пени на
хэмжээнэй турсэ	эти долги
уйлэдбэрийн хэмжээнэй бага	было падение объёмов
болоошье һаа	производства
хоёрдохи шатын хуургэ	не бывает мостов второго сорта
байдаггүй	
алтан дурим	золотое правило
хуургэ баригшад	мостовики
заводой гаргаһан зуйлнууд	продукция завода

2. Мэдуулэлнуудые дуургэжэ бэшэгты, оршуулагты.

Улаан-Үдын хуургын буридэлдэ ородог түмэр зуйлнуудэй завод ...

Транспортна барилгын яам ...

25 жэлэй хугаса соо ...

Табан жэлэй удаа...

Муноо уедэ «Мостстройиндустрия» гэхэн нээмэл ...

Байгал-Амарай түмэр замай баригдахаар ...

Ухаалан зохёогдоһон хуургэнуудэй ...

Армени, Литва, Камбоджо, Хитад, Монгол гэхэ мэтэ гурэнуудэй ...

Хуушарһан ба һандарһан хуургэнуудэй ...

Энэ хуургэ 2600 метр утатай...

Муноо уедэ Кемерово ...

Уласхоорондын туб болохо ...

Мун баһа Москва, Санкт-Петербург хотонуудые ...

Ерээд онуудта Россин экономидо

Үйлэдбэрийн хэмжээнэй бага болоошье хаань, завод нэгэтэшье ажалаа зогсоогоогуй ...

2001 оной болзор соо ...

Гагнуури болон түмэр зуйлнуудэй шанар элируулгын...

Гагнагдаһан бүтээлнуудэй ямар шанартайгаар ...

Заводой гагнури болон

75 жэлэй хугасаа соо ...

3. Асуудалнуудта харюусагты.

Хото городуудай хуби заяануудые юунууд холбоноб?

Улаан-Үдын хуургын буридэлдэ ородог түмэр зуйлнуудэй завод хэды ондо баригдажа эхилээб?

Хэды ондо тэрэ ашаглалгада орооб?

Энэ завод Советскэ Союз дотор хэдыдэхи завод боложо туухэдэ орооб?

«Мостстройиндустрия» гэхэн нээмэл акционернэ булгэм хэды заводуудһаа буридэнэб?

Эдэ заводууд ямар шэглэлтэйгээр ажалаа ябуулнаб?

Завод 28 жэлэй хугасаа соо хэдэн тонно түмэрэй зуйлнуудые уйлэдбэрилооб?

Ухаалан зохёогдоһон хуургэнуудэй эгээн ехэнуудынь хаагуур зурынаб, ямар мурэнуудые холбоноб?

Ямар гурэнуудтэ энэ заводой түмэр зуйлнууд эльгээгдээб?

1999 ондо хаана хуургэ ашаглалтада орооб?

Муноо уедэ хуургэнуудэй буридэмэл зуйлнууд ямар хотын хуургэнуудтэ бэлдэгдэнэб?

Нугархай хэлбэритэй хоёр дабхар хуургэ хаана баригдааб?

Ерээд онуудта Россин экономикодо ямар хубилалтанууд болооб?

Энэ хубилалтанууд «Улан-Удэстальмост» гэхэн заводто ямар нулоо узуулээб?

Завод ажалаа зогсоогоо гу? Үйлэдбэрийн хэмжээн ямар болооб?

2001 оной болзор соо завод хэр ажаллааб?

«Хоёрдохи шатын шанартай хуургэ гэжэ байдаггүй» гэхэн баримта ямар удхатайб?

Энэ булгэмдэ оршодог лабораторинууд ямар ажал хэнэб?

Заводой гаргаһан зуйлнууд хэдэн жэл соо ашаглагданаб?

4. Доро угтэһэн холбуулалнуудаар мэдуулэлнууды зохёогты.

Холбохо улхоо, шудхамал тулгууринууд, табан жэлэй удаа, нягта харилсаа холбоон, хуургын буридэлдэ ородог зуйлнууд, тус нэгэдэл, богони сагай болзор соо, заводой уйлэдбэрилһэн зуйлнууд, ерээд онуудта, нээмэл акционернэ булгэм, ургэн дэбисхэр дээрэ, ямаршые хэмжээнэй захилнууд, эгээн ехэ хэмжээнэй, энэ уедэ, ашаглалтада тушаагдаха, уласхоорондын туб аймаг, мунгэнэй сэн, суглуулагдан холбохо, хайн байдал, гагнуури болон шанар элируулхэ, хугасаа соо, онол арга, урдаа табиһан зорилгонууд.

5. Буряадаар хэлэгты.

Открытое акционерное общество; закрытое акционерное общество; завод мостовых металлических конструкций; был заложен; сдан в эксплуатацию; в Министерстве транспортного строительства; насчитывающий к тому времени; специализировавшийся на изготовлении литых опорных частей мостов; завод по изготовлению опорных частей мостов; в таком составе работает; готово выполнить любые заказы; за счет тесного взаимодействия и взаимовыручки; поставка конструкций с Улан-Удэнского завода; за 28 лет своего существования; разработанным ОАО «Гипротрансмост»; мост сдан в эксплуатацию; сегодня изготавливаются конструкции для моста; 90-е годы; годы реформ; бартерные расчеты за изготовленные продукции; завод не останавливался; было падение объёмов производства; потери оборотных средств; «мостов второго сорта не бывает»; для заводчан норма жизни; лаборатория сварки по определению качества

металла; сварочных и других материалов; контрольная сборка готовых конструкций; смена; разработка; возможность; постоянно использовать; взаимоотношения; освоить; качество; качественный; сварочные швы; ежегодно; ежегодный (ая); обязательно; обязательный; заинтересовать; приглашение.

6. Оршуулагты.

ЗАО «Улан-Удэстальмост» – крупнейшее предприятие Сибири и Дальнего Востока по изготовлению металлических пролетных строений всех типов мостов: железнодорожных, автодорожных, совмещенных и пешеходных, металлоконструкций промышленных зданий и сооружений, высокопрочных крепежных изделий, разнообразной металлопродукции бытового назначения.

Инженерная служба постоянно внедряет в производство новые конструкторские разработки, новые технологии. Сегодня изготавливаются конструкции для моста с шириной, мост через реку Енисей в городе Абакане, международный центр Москва–Сити, ежедневная работа центральной лаборатории, профессионально подготовленные кадры.

7. Гол баримтаар тусэб зохёогты, тэрэниие тайлбариан хоорэгты.

8. Гол баримта тобшолон, бэшэмэл мэдээсэл бэлдэгты.

9. Монгол гурэнһоо ерэхэн айлшадта «Улан- Удэстальмост» гэхэн акционернэ булгэм тухай хоорэгты.

10. «Улан-Удэстальмост» булгэмэй ахалагша инженертэй уулзажа интервью абагты.

11. Ородоор хоорэгты.

Тэрэ тоодо хариин гурэнууд манай заводой конструкцинуудыг худалдажа абаха дуратай байһанаа мэдүүлнэ. 2002 ондо 19 мянган тонно булад түмэр хуургэнуудэй тухеэрэлгэнуудыг бүтээгээд 500 миллион тухэригоор ажалайнгаа дун сэгнэһэн байна.

Энэ үйлэдбэридэ шэнэ технологи нэбтэруулжэ байна. Жэшээлхэдэ, 18-20 сантиметр зузаан түмэр зүһэн хайшалха лазерна станок тодхоо-хо туршалгын цех ашаглалтада бэлдэгдээ.

Улаан-Үдын нарин сэмбын мануфактура

Хаамал тухэлэй акционернэ «Улаан-Үдын нарин сэмбын мануфактура» табяад жэл улуутэй саг соо дэгэлэй элдэб янзын будуудыг нэхэхэһээ гадна аралжаа наймаа тон ургэноор ябуулдаг юм.

Шэнэдхэн хубилалгын уедэ Росси дотор хунгэн үйлэдбэридэ буд нэхэлгэ 8 дахин доошоо ороһон байна. Харин «Улаан-Үдын нарин сэмбын мануфактурада» үйлэдбэрийн хэмжээн унгэрэгшэ жэлнуудтэ доошоо ехээр унаагуй юм. Муноо Росси гурэндэ худалдан абагшад дэгэлэй буд болон хубсаһанай дутагдал үзэнэгуй, юундэб гэхэдэ, будэй болон хубсаһанай ехэнхи хубинь гадаада гурэнуудһээ асарагдана (70-80%). Энэ хадаа арад зондо нэгэ талаараа һайн гээшэ ааб даа. Зугоор гадаада гурэнуудһээ будуудэй эгээл муу шанартайнь асарагдана гэжэ мартаха хэрэггүй.

Манай гурэнэй олонхи худалдан абагшадай мунгэндэ тааруу гадаада гурэнуудһээ асарагдаһан будууд соо хэмэл нооһонойнь хэмжээн тон ехэ байна бшуу. Харин хаамал акционернэ булгэм «Улан-Удэнская мануфактура» 113 ондоо нэхэмэл үйлэдбэри-нуудтэй удаан сагай харилсаа холбоо баталанхай. Эдэнэй тоодо Новосибирскын «Синар», Оренбургын «Ореана», Екатеринбургын «Одежда», Москвагай «Салют», Барабинскын «Антарес» болон бусад болоно. Улаан-Үдын нарин сэмбын мануфактурын ажалшад худалдан абагшадай һонирхол хараадаа абажа, ажалаа ургэдхэн

ябуулна. Эдэнэр хунгэн уйлэдбэри дээдэ шатада гаргаха гэхэн эрмэлзэл урдаа табидаг юм. Энэ хаамал акционернэ булгэмэй дарга Клавдия Павловна Альцман уйлэдбэрийн хугжэлтэдэ онсо шэнжэ оруулна. Энэ булгэм олон шангуудта болон дипломуудта хуртэһэн. Эгээл һуулшын ундэр габьяануудын гэхэдэ, «Жэлэй эгээл һайн уйлэдбэри», «Эгээл ундэр урэтэй уйлэдбэри» болоно. «Жэлэй эгээл һайн буд» гэхэн дипломдо «Афина» гэхэн дэгэлэй буд болоно. Энэ буд Иваново хотын текстильщигуудэй музейдэ табигданхай юм. Энэ хадаа эгээл наймаалагдадаг ба хэрэгтэй будуудэй нэгэн болоно.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

ЗАО	хаамал тухэлэй акционернэ булгэм
аралжаа наймаан	торговля
нэхэхэ	производить
хунгэн уйлэдбэри	легкая промышленность
шэнэдхэн хубилалгын уе	годы реформ
худалдан абагшад	покупатели
гадаада гурэнууд	заграница
муу шанартай	плохое качество, худшее качество
мартаха хэрэггүй	нельзя забывать
хэмэл нооһоной хэмжээн	вложение восстановленной шерсти, т.е. ненатуральной
уйлэдбэри	предприятие
харилсаа баталха	установить контракт
худалдан абагшадай һонирхол	учитывать интересы покупателей
хараада абаха	

2. Буряадаар хэлэгты.

ЗАО «Улан-Удэнская мануфактура».

Более полувека производит и поставляет пальтовые ткани.

Объемы производства не снижались.

Покупатели не испытывают дефицита пальтовых тканей.

В импортных тканях.

Большое вложение.

Укреплять позиции на рынке.

Предприятие сотрудничает.

Текстильщики на основе долгосрочных контрактов.

3. Оршуулагты.

Клавдия Альцман свыше 50 лет возглавляет предприятие. Предприятие имеет множество почетных званий, дипломов и наград.

Улан-Удэнская тонкосуконная мануфактура укрепляет позиции на рынке. На основе долгосрочных контрактов установлены партнерские отношения с зарубежными фирмами. В г.Иваново ежегодно проходит конкурс «Текстильный сезон». Предприятие содержит профилакторий, детский оздоровительный лагерь, подсобное хозяйство. Сегодня пальтовая ткань «Афина» – одна из самых продаваемых и востребованных.

4. Мэдуулэл зохёон бэшэгты.

«Улаан-Үдын нарин сэмбын уйлэдбэри» табяад гаран жэлэй...

Шэнэдхэлгэн хубилалгын ...

Худалдан абагшад дэгэлэй буд болон ...

Зугоор гадаада гурэнуудһээ асарагдаһан ...

Энэ булгэм 113 ...

Клавдия Павловна Альцман 50 жэлэй ...

Хаамал тухэлэй акционернэ булгэм олон шагналнуудта...

«Афина» гэхэн дэгэлэй ...

Эгээл һуулшын ундэр ...

Энэ буд хадаа эгээл...

5. Хаамал тухэлэй акционернэ булгэм тухай бэшэмэл хоороо бэлдэгты.

«Бурятэнерго» нэгэдэл

«Бурятэнерго» гэхэн акционернэ нэгэдэлдэ хэгдэхэн хоороон-интервью. Манай корреспондент «Бурятэнерго» гэхэн нэгэдэлэй ахалагша мэргэжэлтэндэ хэдэн асуудалтайгаар хандаба.

К.: Нуулэй сагта «Бурятэнерго» гэхэн акционернэ нэгэдэлдэ хубилалтанууд болоно гэжэ дуулдана. Ямар удхатай хубилалтанууд болоноб?

Д.: Энэмнай ехэ орёо асуудал. Россин нэгэдэмэл энергетическэ системэдэ ундэхэн хубилалта болохо программые федеральна правительство дэмжэбэ. Тэрэ тоодо «Бурятэнерго» нэгэдэл шэглэлэй компанинууд боложо бутарха юм. Компани бухэн оорынгоо ажалай тулоо харюусаха зэргэтэй.

К.: «Бурятэнерго» системын оньһон тухеэрэлгэнууд һэльбэн шэнэлэгдэнэ гээшэ гу?

Д.: Энергетикын асуудал хадаа амин шухала асуудал болоно. «Бурятэнергын» системые бухыдэнь шэнэдхэхын тула ехэ мунгэ һомолхо хэрэгтэй. Реформо энэ уйлэдбэридэ хэрэгтэй.

К.: РАО ЕЭС-эй тулоолэгшэд ерэдэг гээшэ гу?

Д.: Энергетикын асуудал угаа орёо асуудал юм. РАО ЕЭС-эй тулоолэгшэдые урижа орёо асуудалнуудые правительствын заседани дээрэ хаража үзэхэ хэрэгтэй.

К.: Энергетикын болон тулишын һалбари республикын промышленностиин хэды хуби эзэлнэб?

Д.: Энэ һалбари хадаа республикын промышленностиин 35-38 процентые эзэлнэ.

К.: Прибор бүтээлгын нэгэдэлэй байдал ямар бэ?

Д.: Дэлгуурэй юрын бэшэ уедэ энэ уйлэдбэри хул дээрээ тогтоо. Үсоохэншье зонтой улэһэн байбашье, гол шэглэлэй продукци гаргажал байгаа ха юм.

К.: Оборонын хэрэглэмжэтэй продукци бутээхэ захил ороно гээшэ гу?

Д.: Оборонын хэрэглэмжэтэй продукциин захил орожо, коллектив хуушанай хэмжээгээр худэлжэ эхилэнхэй. Гэбэшье, оорын эрьесын мунгэндэ нэмэри мунгэн хэрэгтэй. Инвесторнуудые бэдэрэлгэн болоно. Тиигэбэшье энэ нэгэдэл хугжэлтын замаар урагшаа дабшана.

К.: Найн даа, ехэ һонин уулзалга болобо. Баяртай.

Д.: Баяртай.

«Сагаан хун шубуун» гэхэн акционернэ булгэмэй ахалагша инженертэй хэһэн хоорэлдоон танай анхаралда. Шагнагты, хоорэгты.

К.: Манай ниислэл хото Улаан-Үдэдэ телевизор бутээдэг гэжэ дуулааб. Энээн тухай тодорхойгоор хэлэжэ угыт, юуб гэхэдэ, Зуун-Урда Азиин олон гурэнууд имагтал хабсаралгын цехуудые хугжоожэ, муноо уедэ электронно уйлэдбэрийн талаар айхабтар дуршэлтэй болоо ха юм.

Д.: Үнэхоороошье, «Сагаан хун шубуун» («Белая лебедь») гэхэн акционернэ булгэм Улаан-Үдэдэ телевизор болон компьютер хабсаргажа эхилэнхэй. Хэрэгтэй зуйлнуудые Солонгос, Хитад гурэнуудһээ асараад, муноо уеын эрилтэдэ гуйсэд харюусажа шадаха электронно техникэ бутээнэ.

К.: Наймаанда хэр ябана гээшэб?

Д.: Энэ акционернэ булгэм хул дээрээ гаранхай. Эндэ бутээгдэһэн компьютер наймаанда хурдаар ябана. Телевизор Москвагай область абана. Манай нэгэдэл хугжэлтын замаар урагшаа дабшана.

«Амта» фабрика

Акционернэ «Амта» гэхэн булгэмэй продукци тухай республикымнай хун бухэн тон һайн мэдэхэ байха. Тэрэнэй гурбан цехуудтэ жэл бури 8000 гаран тонно амтатай кондитерскэ зуйлнууд гаргагдана. Байгаалиин

экологическа сэбэр жэмэсэй нэмэлтэнууд (ухэр нюдэн, гулзооргэнэ, шасаргана), хушын намар болон хүнэй зүйлнүүд конфетын буридэлдэ онсо амта оруулна. 120 гаран янзын амтатай чихэрнүүд хэгдэнэ. «Золотой ранет» конфетэ, мун «Забайкальские» вафли зоной дура буляанхай. А, Е витаминуудтай, бета-каротинтай «Амта» вафли эмшэлхы шанартай юм. Шэнэ тухэлэй «Пшеничное», «Янтарное», «Облепиховое» печенинүүд мун лэ хүнэй бөөдэ тухатай.

Гадна 73 ондоо нэрэтэй бэлэгэй шоколадай суглуулбари илангаяа зоной дунда мэдээжэ болонхой. «Алтан луу», «Зуун зүгэй зурхай», «Сагаалган», «Сагаан эзэгэй» гэхэн шэнэ тухэлэй конфетэнуудые наймаанда табина. «Зуун зүгэй зурхай» гэхэн, 12 амитадай дурсэ зурагуудтай амһарта соо вафли-конфетэ дурадхагдана. «Үлзы» гэхэн һайхан нэрэтэй, үндэһэн угалза зураатай, амтатай гэгшын пирожно бэлдэнэ. «Амта» фабрика сагаан шоколад хэрэглэжэ эхилэнхэй. Эдэ бухы зүйлнүүд хүнэй бөө махад элууржуулгэдэ аша тухатай юм. «Кедровый грильяж», «Байкал» конфетэнууд, «Весна» карамель элдэб янзын олон конкурснуудта хабааданхай. «Амта» фабрикын продукци «Бурядайд эрхим эд бараан» гэхэн конкурснуудай шанда хуртэнхэй. «Амта» бүлгэмэй продукци «Бурядайд 10 эрхим эд бараан» гэхэн, мун «Россин 100 эрхим эд бараан» гэхэн конкурснуудай лауреадайд нэрэ зэргэтэй юм. Иимэ конкурснуудта хабаадаһан продукци үндэр харюусалгаһаа гадна хатуу шанга конкуренци тэсэжэ гараха ёһотой. Жэшээн, Россин хэмжээнэй конкурсно аяар 5000 эд бараан, ехэнхидээ эдэе хоолой зүйлнүүд хабаадаа бшуу. Иимэ шанга тэмсэлдэ амжалта туйлаһан ушар үйлэдбэрийн үндэр хэмжээн тухай, продукциин дээдэ шанартайе гэршэлнэ.

Нуулэй уедэ «Амта» фабрикын чихэрнүүдэй орёолто саарһан элдэб унгын, «хухюу» болоо гээд адаглаа ёһотойт. Үнинэй мэдээ-жэ «Птичье молоко» чихэр шэнэ һайхан амһарта соо болонхой. Продукциин дизайн зохеодог уран һайханай совет эндэ байгуулаг-данхай. Сөвөдэй буридэлдэ дизайнай талаар менеджер, директорэй орлогшо, ахамад технолог ородог.

Этикеткэ, амһарта, орёол-то бухэниие Бурядай уран зураашад Марина Маркизова и Александр Власов гэгшэд шэмэглэнэ.

«Амта» хадаа Буряад ороной Худалдаа наймаанай байшанай тэрэниие эмхидхэн байгуулагшадай нэгэн юм. Харин Улаан-Үдэдэ энэ фирмын наймаанай 20 газар тухеэрэгдэнхэй.

Маркетингын таһагай ажал предприятиян хугжэлтэдэ тон ехээр нулоолдэг. Энэ таһагай мэргэжэлтэд дэлгуур шэнжэлдэг, хэрэглэгшэдэй дурадхалнуудые хараадаа абажа, шэнэ продукци бүтээхэ хэрэгыгэ залан шэглуулдэг. «Амта» бүлгэмэй амжалтада энэ таһагай хубита бага бэшэ юм.

2000 ондо «Амта» бүлгэмдэ итальян шэнэ технологическа тухеэрэлгэнуудые тодхоогоо. Энээнэй ашаар жэлдээ 18,2 мянган тонноор ехэ продукци уйлэдбэрилхэ аргатай болоо юм. Ашаг урэ ехэтэй тухеэрэлгэнуудые хэрэглэхэдэ, гаргашанууд тургоор тэхэрюулэгдэхэ, тиигэжэ республикын бюджеттэ «Амта» бүлгэмһоо ехэ мунгэн ороно.

Энэ бухы амжалтатай ажал «Амта» фабрикын эбтэй эетэй коллективэй, генеральна директор Сергей Иванович Прониной, ахалагша технолог Тамара Батоевна Ванданимаевагай, маркетингын таһагыгэ даагша Владислав Викторович Шишловэй эрмэлзэл оролдолгын урэ дун болоно.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

конфетын буридэлдэ	в состав конфет
хушын һамар	кедровый орех
шасаргана	облепиха
гулзооргэнэ	земляника
ухэр нюдэн	черная смородина
һунэй зуйлнууд	молочные компоненты
онсо амта	особый вкус, аромат
эмшэлхы шанар	лечебные свойства
ундэроор сэгнэхэ	высоко оценить
нулоолхэ	влиять

2. Буряадаар хэлэгты.

ОАО «Амта»; постоянно обновляет продукцию; в состав конфет; молочные компоненты, облепиха, кедровый орех, облепиха; кондитерские изделия; кондитерские изделия из белого шоколада; «Золотой дракон», «Восточный гороскоп», «Кедровый грильяж»; упаковочный материал; отвечать требованиям ГОСТа; расширение ассортимента; острая конкуренция кондитерских предприятий; естественное оздоровление организма; большим спросом пользуется; Торговый дом Бурятии; 10 лучших товаров, 100 лучших товаров; одним из учредителей является; способствовать расширению рынка сбыта продукции; проводит исследование; увеличение объема сбыта; потребительский спрос.

3. Буряадаар бэшэгты, мэдээсэл бэлдэгты.

Особое место занимают красочные подарочные наборы шоколадных конфет – «Улан-Удэнское», «Байкал», «Кедровый грильяж», «Юбилейный». Конфеты изготовлены по оригинальной рецептуре, отражающей богатство и разнообразие сибирской тайги, традиции и таинство восточной культуры. ОАО «Амта» стало выпускать кондитерские изделия из белого шоколада. Продукция ОАО «Амта» является лауреатом конкурсов «10 лучших товаров», «100 лучших товаров». Достижения в конкурсах подтверждают высокий уровень производства, качество продукции. Для оформления дизайна продукции создан художественный совет. ОАО «Амта» занимает лидирующие позиции на рынке республики по реализации кондитерских изделий. В Монголии создан торговый дом «Бурятия».

4. Корреспондент хэдэн асуудалтайгаар ахамад технологто хандаба. Шагнагты, иимэрхуу хоороо бэлдэгты.

К.: Сагаалганда «Амта» заабол шэнэ шэнэ конфетэ гаргадаг гэжэ бидэ булта мэдэнэбди. Энээн тухай хоорэжэ угыт.

А.М.: Арадаймнай ёһо заншалаар Сагаалганда айл бухэндэ сагаан эдээнэй дээжэ заатагуй байха зэргэтэй ха юм. Сагаан һарада «Сагаалган», «Сагаан ээзгэй», «Зуун зугэй зурхай» (буридэлдэнь – һун ба глюкозо) гэхэн шэнэ тухэлэй конфетэнууд наймаанда табигдаа.

К.: Манай республикада жэл бури яармаг унгэргэгдэдэг болонхой. Тэрээндэ хабаададаг гээшэ гут?

А.М.: Жэл бури унгэргэгдэдэг яармагта манай нэгэдэл хабаададаг юм. Манай «Амта» фабрикин продукции «Бурядай 10 эрхим эд бараан» гэхэн, мун «Россин 100 эрхим эд бараан» гэхэн конкурснуудай лауреадай нэрэ зэргэдэ хуртэнхэйбди. Энэ хадаа манай уйлэдбэриин ундэр хэмжээн тухай, продукциин дээдэ шанартайе гэршэлнэ. Юундэб гэхэдэ, Россин хэмжээнэй конкурсдо аяар 5000 эд бараан, ехэнхидэ эдэе хоолой зуйлнууд хабаадаа бшуу.

К.: Хэдэн тухэлэй продукции дэлгууртэ гаргана гээшэбта?

А.М.: 120 тухэлэй.

К.: Продукциингаа гадар талада, орёолто саарһанда ехэ анхаралаа хандуулдаг байнат. Энэ ажал юунһээ дулдыданаб?

А.М.: Тон зуб. Орёолто саарһан элдэб унгын гоёолтотой болоо гэжэ адаглаа байнат. Энэ талаар тон ехэ ажал ябуулагдадаг юм. Продукциин дизайн уран хайханай совет хутэлбэрилдэг. Этикеткэ, орёолто, амһарта бухэниие манай уран зураашад аргагуй зохидоор, нюдэндэ уринаар, анхармаар шэмэглэнэ. Энэнь ехэ хайшаалтай юм.

К.: Монголдо Буряад ороной Худалдаа наймаанай байшан байгуулагданхай. Танай акционернэ нээмэл тухэлэй булгэм энээндэ ямар хабаатай гээшэб? Энээн тухай хоорэжэ угыт.

А.М.: «Амта» хадаа тэрэниие эмхидхэн байгуулагшадай нэгэн юм.

Худалдаа наймаанай байшан амжалтатай ажал ябуулна.

Улаан-Үдын авиационно завод

60 жэлэй турша соо Улаан-Үдын самолёт бүтээдэг завод сэрэгэй болон эрхэтэнэй хэрэгтэ хэрэглэгдэхэ авиатехникэ бүтээн гаргадаг юм. Энэ уеын турша соо 8 мянганһаа улуу самолёдууды ба вертолёдууды хэһэн байна.

Муноо энэ завод Ми-171 вертолёдууды, Су-25 УБ ба Су-39 самолёдууды бүтээнэ. Гадна эдэниие гаргахынгаа хажуугаар хэлгэхэ ба шэнэлэн заһаха зүйлнууды хэнэ.

Улаан-Үдын авиационно заводто бүтээгдэдэг МИ-171 тухэлэй вертолёдой сертификат-данса Урда Солонгос гурэндэ эрхим сэгнэлтэдэ хуртэбэ. Тиимэһээ Урда Солонгос орон болон Азиин регионууд руу МИ-171 тухэлэй вертолёдууды худалдаха арга бури ургэдхэгдэбэ гээшэ.

Энэ заводто хэгдэһэн вертолёдууды Ази, Зуун-Урда Ази, Латинска Америкэ болон Африкын гурэнууд худалдажа абадаг юм. Буряад Республикын Правительство энэ заводой тон харюусалгатай ажал ябуулгада ехэ туһаламжа хургэдэг юм.

ЭРДЭМ УХААН – ЭРХИМ БАЯЛИГ

Буряадай гурэнэй университет

Республикын оюун ухаанай шадал хусые университеттэ буридуулэн хугжоохэ хараа зорилго баримталан Буряадай гурэнэй университет ундэһэн шэнжээ алдангуй хугжэлтын замаар дабшана. Дэлгуурэй эрхэ байдалые, сагай эрилтые хараада абажа шэнэ шэглэлнуудээр эрдэм шэнжэлгын ажал

ябуулжа байна. Аша урэтэй ажалай оньһон гэхэдэ, нэгэ һанал бодолтой, хусэл зорилготой, һайн эмхитэй коллектив болоно. Эрдэм ухаан һуралсал хоёр таһаршагуй холбоотой юм. Муноо сагай эрилтээр болбол, гансал аша урэтэй эрдэмэй ажал ябуулдаг багшанар университеттэ заана. Энээнһээ уламжалан оюутадые эрдэмэй ажалда эдэбхитэйгээр хабаадуулханаа гадна, эрдэмэй талаар бэлэдхэлдэнь эрилтэ дээшэлуулнэ.

Буряадай болон Эрхуугэй томо эрдэмэй тубуудтэй хэлсээ баталагданхай. Хэлсээнэй ёһоор оло олон шэглэлээр – физикын, химийн, биологийн, зоологийн, археологийн болон этнографиин, туухын, литературы-һалбаринуудаар эрдэм-шэнжэлгын ажал ябуулагдана. Жэшээлхэдэ, Наранай болон Газарай физикын институтдай туһаламжаар физик мэргэжэлтэдые бэлдэхэ тусхай программа зохёогдонхой. РАН-ай академик, физико-математическа эрдэмэй доктор Г.А.Жеребцов университетдэй физико-техническэ факультеттэ шэнээр нээгдэһэн космическа физикын кафедрые толгойлно. Энээнэй ашаар Тунхэнэй аймагта оршодог Росси дотор ори ганса шэнжэлэлгын обсерваториие (адли лаборатори гансал США-да бии юм) манай эрдэмтэд, оюутад хэрэглэхэ аргатай болоо.

Геологийн, биологийн, химийн, туршалгын физикын кафедранууд эрдэмэй тубэй дэргэдэ худэлдэг юм.

«Байгалай умэнэ газар дайдада гурэнэй засагай зургаануудые бэхижүүлхэ» гэхэн ТАСИС-ай уласхоорондын томохон проектдэ университет хабаадана.

Нуралсалай корпусуудта, хамтын байрануудта жэл бури заһабарилгын ажал хэгдэнэ. Жэшээнэ, захиргаанай ажахы хутэлбэрилгын корпусто һэльбэн шэнэлэлгэ унгэроо.

Буряадай гурэнэй университеттэ буряад хэлэ бэшэг, ундэһэн туухэ, соёл болон ёһо заншал гунзэгыгоор шудалагдана. Буряад орон эртэ урда саһаа хойшо Зуун-Урда Азитай туухэтэ холбоо-той юм. Тиимэһээ университеттэ монгол, хитад, корей, япон хэлэнуудэй мэргэжэлтэдые

бэлдэлгэдэ шухала анхарал хандуулна. 100 гаран оюутан хилын саана, гол тулэб Азиин оронуудта эрдэм мэдэсээ дээшэлүүлдэг гуримтай.

БГУ-гай хари хэлэнуудэй факультет баруун зүгэй гурэнуудтэй нягта харилсаа холбоотой. Жэл бури университетэй оюутад, багшанар Америкэ, Германи, Венгри, Франци ошожо һуралсалаа ургэлжэлүүлнэ, эрдэмээ дээшэлүүлнэ. Мун тэндэхи оюутадшые Буряадай гурэнэй университеттэ ерэжэ һурана.

Эдэ харилсаа холбоонууд, нэгэдэхээр, хэлэнэй талаар дуй дуршэл нэмээхэ; хоёрдохёор, хэлэнэй экономическа курснуудые шудалхада туһатай. Гадна лингвострановедени гһэн эрдэмдэ һураха, уласхоорондын симпозиумуудта бэлдэхэ ба хабаадаха аргатай.

С.Калмыков, ректор

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

хугжэлтын зам	путь развития
дабшаха	продвигаться вперед
аша урэтэй ажал	плодотворная работа
эрдэм ухаан	наука
һуралсалаа ургэлжэлүүлхэ	продолжать учебу
таһаршагуй холбоотой	неразрывная связь
харилсаа холбоон	взаимоотношения, связи
сагай эрилтэ	потребности времени
эдэбхитэйгээр хабаадаха	участвовать с энтузиазмом
эрилтэ дээшэлүүлхэ	повысить требования
эрдэмэй туб	научный центр
хэлсээ баталха	заключать договор
олон шэглэлээр	по многим направлениям
һалбари	отрасль, ветвь

туhаламжа	помощь
шэнжэлэлгэ	исследование
хэрэглэхэ аргатай	иметь возможность
	применять
энээнэй ашаар	благодаря этому
анхарал хандуулагдаха	обращать внимание
эрдэм мэдэсэ дээшэлуулхэ	повышать квалификацию
дуй дуршэл	опыт, практика, навык

2. Бухы дээрэнх уншаад, юун гэжэ ойлгообта? Ямар тобшолол хэхээр бэ?

3. Асуудалнуудта харюусагты.

Сагай эрилтые хараада абажа, ямар юумэ бодолтойгоор хэрэглэхэ тухай хэлэгдэнэб?

Буряадай гурэнэй университетэй уласхоорондын харилсаанууд ургэн гу?

Ямар эрдэмэй тубуудтэй болон ямар гурэнэй университедуудтэй хэлсээ баталагданхайб? Хоорэгты.

Ямар гол асуудал муноо сагай эрилтээр шийдхэгдэхэ тухай хэлэгдэнэб? Хайшан гээд таанар энэ асуудал шийдхэхэ байнат?

Тунхэнэй аймагта оршодог шэнжэлгын обсерватори ямар нулоо узуулнэб?

Эрдэмэй тубэй дэргэдэ ямар лабораторинууд худэлдэг бэ?

Университедтэ ямар ондоо хари хэлэнуудые узэдэг бэ?

БГУ-гай хари хэлэнуудэй факультет тухай юун гэжэ хэлэгдэнэб?

Эдэ харилсаа холбоонууд ямар нулоо узуулнэб?

Ямар шэнэ халбаринуудые бии болгон, ямар мэргэжэлтэй хунуудые бэлдэнэб?

4. Буряадай гүрэнэй университетэй муноо усын байдал тухай оорынгоо нанамжа хэлэжэ угэгты.

5. Та университетэй ректор байгаа хаа, эрдэм ухаанай, һуралсалай улам саашаа хугжэхын тулоо ямар шэнэ һалбаринуудые эмхидхэхэ, оруулха байнабта? Нанамжа, бодолнуудаа хэды мэдуулэлээр бэшэгты.

6. Мэдуулэлнуудые зохёожо хоорэгты.

Сагай эрилтээр, хани халуун харилсаан, хугжэлтын замаар дабшана, Буряадай эрдэмэй туб, һуралсалай шанар дээшэлуулхэ, Эрхуугэй эрдэмэй туб, уласхоорондын харилсаан, эрдэм-шэнжэлгын ажал ябуулга, Зуун-Урда Ази, эрдэм мэдэсээ дээшэлуулхэ, БГУ-гай хари хэлэнэй факультет, дуй дуршэл нэмэхэ, эрдэмдэ һураха.

7. Тусэб зохёожо, тобшоор хоорэгты.

8. Уншагты, хоорэгты.

Ж.: Буряадай гүрэнэй университет ямар эрдэмэй тубуудтэй харилсаа холбоо баталанхайб?

Р.: Манай университет Буряадай эрдэмэй, Эрхуугэй тубтэй, эрдэм шэнжэлгын бусадшые эмхи зургаануудтай нягта холбоо баталанхай.

Ж.: Университетэй уласхоорондын харилсаанууд ургэн гу?

Р.: Хитадай Ляонинай болон Чань-Чуниин университедуудтэй хэлсээнүүд баталагдаа. Хоёр талаһаа багшанараараа, оюутадаараа андалдаха хэлсээтэйбди.

Ж.: Оюутадай байрын асуудал хэр шиидхэгдэнэ гээшэб?

Р.: Ехэл хушэр асуудал. Тиигэбэшье энэ асуудалаар ажал хэгдэнэ.

Ж.: БГУ-гай хари хэлэнуудэй факультет сагай байдалые хараада абажа, шэнэ шэглэлнуудээр ажалаа тон гуримтайгаар ябуулна гэлсэдэг.

Р.: Хари хэлэнуудэй факультедэй оюутад ба багшанар Америкэ, Германи, Франци, Венгри ошожо һуралсалаа, эрдэм мэдэсээ ургэлжэлүүлнэ, хэлэнэй талаар дуй дуршэлоо нэмээнэ, эрдэмдэ һурана, уласхоорондын симпозиумуудта хабаадана.

Ж.: Найнта даа, баяртай.

Зуун Сибирийн технологическа университет

Эдэ удэрнуудтэ Зуун Сибирийн технологическа университет душэн жэлэй ойе тэмдэглэбэ. Эрдэм гэгээрэлэй энэ гуламтын габьяа, уургэ манай республикын хугжэлтэдэ горитой ехэ һуури эзэлнэ гэхэдэ алдуу болохогуй.

Табяад онуудаар манай республикада, Зуун Сибирийн хизарта промышленность, барилга угаа ехэ дэлисэтэйгээр хугжэжэ эхилээ һэн. Тусхайлбал, Улаан-Үдэдэ нооһо угааха уйлэдбэрийн завод баригдажа байгаа, талха татадаг болон мяха консервын комбинадууд һэльбэн шэнэлэгдэжэ, олон янзын продукцинуудые гаргажа эхилээ һэн. Тэрэшэлэн Улаан-Үдэдэ, худоогэй һууринуудта промышленна болон гэр байрын барилганууд хэзээ хэзээнэйхихээ ургэноор ябуулагдадаг болоо. Тиимэһээ арадай ажахыда барилгын инженернуудые, мяха, арһа, нооһо, таряа, һу гэхэ мэтэ зуйлнуудые болбосоруулан уйлэдбэрилхэ технологиуд олоор хэрэгтэй болоо ха юм.

Улаан-Үдэдэ Зуун Сибирийн технологическа институт байгуулха гэхэн тогтоол СССР-эй Правительство баталжа, 1962 ондо манай республикада дурбэдэхи дээдэ һургуули мундэлһэн юм. Угаа эдэбхитэй, урагшаа һаналтай, холын бодолтой эрдэмтэн Дамнин Шагдурович Фролов ректорээр томилогдоо бэлэй.

Имагтал тэрэнэй оролдолгоор институтда һуралсалай шэнэ байшангууд хооһон газарта баригдажа эхилээ, мун хажуугаарнь оюутадай хамтын байранууд бодхоогдоо. Ключевская уйлсэдэ оршодог университетдэй туб хадаа һуралсалай дурбэн мантан ордонуудһаа, соёлой болон спортын байшангуудһаа буридэнэ.

Муноо зун эндэ айлшалһан хари гурэнэй эрдэмтэн эдэ бугэдые хаража найхашаагаад, Америкэдэхи Массачусетсын технологическа суута институт шэнги байдалтай боложо байна ха юм гэжэ хэлэһэнийнхонирхолтой.

Үнэхоороошье, Зуун Сибирийн технологическа университет муноо уедэ угаа олон шэглэлээр эрдэм һуралсалай ажал ябуулжа байхадаа, оорынгоо буридэлдэ хэдэн институтуудые байгуулаа юм. Жэшээлхэдэ, тогтонижонги хугжэлтын институт гэхэн дээдэ һургуули экологиин, социологиин, социальна асуудалнуудай талаар, мун менеджмент, паблик рилейшн гэхэ мэтын мэргэжэлтэдые бэлэдхэнэ. Энэ институт хадаа университетэйнгээ эгээн гоё арбадахи байшангыг эзэлнэ. Тэрэ байшангай ара талада муноо зун һуралсалай лабораторно шэнэ байшан баригдаба.

Экономикийн институт муноо жэл һуралсалаа һэльбэн шэнэлэг-дэһэн байшанда эхилбэ. Юуб гэхэдэ, факультедэй ундэһэн дээрэ «Экономикийн болон эрхэ хуулийн институт» байгуулагдаба. Университедэй буридэлдэ, тэрээндэ мэдээтэй хоёр институтһаа гадна, Биотехнологиин болон эдее хоолой инженерийн институт бии болгогдоо.

Энэ уйлэ хэрэгууд юу гэршэлнэб гэхэдэ, университет эрдэм шэнжэлэлгын ажал ургэноор, гүнзэгыгоор ябуулна.

Зуун Сибирийн технологическа университет хадаа Улаан-Үдэдэ, Гусиноозерск хотодо, мун хари гурэндэшье оорынгоо филиалнуудтай юм. Тусхайлбал, Монгол орондо Улаан-Баатарай болон Сухэ-Баатар хотын хоёр филиал бии, тэрэшэлэн Хяагта хотодохи филиалда тамуужанай мэргэжэлтэдые бэлдэнэ. Гадна, университетэй дэргэдэ технологическа колледж худэлдэг юм.

Тэрэшэлэн интернет-һуралсалые муноо уеын эрилтэнуудтэ харюусуулха уургэтэй тусхай туб бии болгогдонхой. Энэ тубтэ ганса университетэй оюутад бэшэ, мун республикын бусадшье мэргэжэлтэд «ТАСИС» программаар һуража байдаг. Компьютерна энэ туб манай республикада эгээн найнаар зэбсэгжуулэгдэнхэй юм.

Кадрнуудай мэргэжэл дээшэлүүлхэ региональна институт эмхидхэгдээ гээшэ. Муноо уедэ тус институт болзорһоо урид дээдэ эрдэмтэй мэргэжэл олгохо зорилготойгоор хунууды 27 халбариин мэргэжэлдэ һургана, тэрэшэлэн 8 халбаряар дээдэ эрдэмтэдтэ шэнэ мэдээсэлнууды дамжуулна.

Буряад унэнһоо

1. Үгэнууды ба холбуулалнууды сээжэлдэгты.

эрдэм гэгээрэлэй гуламта	очаг просвещения, науки
габьяа	заслуга
габьяата ажал ябуулагша	заслуженный деятель
уургэ	обязанность, долг
алдуу болохогуй	не будет ошибкой
табиад онуудаар	50-е годы
хизаар	край, регион
барилга	строительство
ехэ дэлисэтэйгээр	с большим размахом
нооһо угааха уйлэдбэрийн	фабрика первичной обработки шерсти
фабрика	(ПОШ)
талха татаха комбинат	мелькомбинат
шэнэдхэлгэ	обновление, преобразование, реорганизация
уйлэдбэрилхэ	производить, делать
тогтоол	приказ
баталха	подтверждать, утверждать, принимать
томилогдохо	назначиться
оролдолго	старание, усилие, забота
худэлмэри һайжаруулхаа	стремиться улучшить работу
оролдохо	

шэглэл	направление
хамтын байра	общежитие
буридэл	состав
мэргэжэлтэд	специалисты
шэнжэлэлгэ	исследование
гадна	кроме
эрилтэ	требование, запрос
харюусаха	соответствовать, отвечать
тусхай	специальный
туб	центр
зэбсэгжуулэгдэхэ	оснащать
эрилтэ ехэтэй	требовательный, притязательный
саг ургэлжэ ургажа байгаа	удовлетворить постоянно растущие
эрилтэнуудые хангаха	потребности
эрмэлзэл	стремление

2. Ородоор хэлэгты.

Гэр байрын барилганууд; олон янзын продукцинууд; хэзээ хэзээнэйхйхээ тургэноор; арадай ажахыда; болбосоруулан уйлэдбэрилхэ; дунда хургуули, дээдэ хургуули, эхин хургуули; угаа эдэбхитэй; урагшаа ханаатай; холын бодолтой; тэрэнэй ашаар, оролдолгоор; угаа олон шэглэлээр; оорынгоо буридэлдэ; эрдэм шэнжэлгэ эдэбхитэйгээр хугжэнэ; университетдэй буридэлдэ; муноо уеын эрилтэнуудтэ харюусуулха уургэтэй; тусхай шэглэлнууд; иимэ ушараар олон халбаринуудта.

3. Асуудалнуудта харюусагты.

Буряад республикын хугжэлтэдэ Зуун Сибириин технологическа университет ямар нулоо узуулнэб?

Табяад онуудаар манай республикада юун ехээр хугжооб?

Ямар ушараар арадай ажахыда болон бусад халбаринуудта олон мэргэжэлтэд хэрэгтэй болооб?

Хэды ондо технологическа университет байгуулагдааб? Ямар тог-тоол баталан абтааб?

Хэн ректорээр томилогдооб? Тэрэ ямар хун байгаа?

Тэрэнэй оролдолгоор юун баригдааб?

Зуун Сибириин технологическа университет ямар шэглэлнуудээр ажалаа ябуулнаб?

Тэрэнэй буридэлдэ ямар институтууд ороноб?

Университет эрдэм шэнжэлгын ажал ямараар ябуулнаб?

Тэрэ хаана оорын филиал байгууланхайб?

Университедэй дэргэдэ ямар тусхай туб бии болгогдонхойб?

4. Тусэб зохёогты, хоороо бэлдэгты.

Буряадай гүрэнэй худоо ажахын академи

В.Р. Филипповэй нэрэмжэтэ Буряадай гүрэнэй худоо ажахын академи Зуун Сибириин болон Алас Дурнын эгээл унинэй дээдэ хургуулинуудай нэгэн болоно. Эндэ Буряад ороной худоо ажахыда худэлхэ туруушын дээдэ мэргэжэлтэй кадрнуудые бэлдэжэ эхилһэн юм. 1931 ондо байгуулагдаһан СССР-эй газар уйлэдбэрийн Арадай комиссариадай тогтоолоор байгуулагдаһан агропединститут хуулшын 70 жэлэй хугасаада 12 тусхай халбаринуудаар мэргэжэлтэдые бэлдэдэг олон профильно дээдэ хургуули болон ургаа. Хугжэлтынгоо замда институт олон удаа ооршэлэгдоо. Энэнь 1952 ондо агрономическа, 1955 ондо технологическа, 1961 ондо экономическа факультедуудэй байгуулагдаһан ушартай холбог-доно. Муноо уедэ академидэ 5432 оюутад хурана. Хамта дээрээ 350 багшанар эндэ ажаллана. Тэдэнэй 35 хуниинь эрдэмэй доктор, профессорэй нэрэ зэргэтэй, 176 хуниинь – эрдэмэй кандидадууд, доцентнууд.

Зооинженернэ факультет 1931 ондо байгуулагдаһан юм. Гадна Алас Дурна зугэй ба Зуун Сибирийн эгээл унинэй факультедуудэй нэгэн гэжэ тоологдодог. Тус факультет дуургэһэн 4000 гаран мэргэжэлтэд Россин Федерацийн болон дутын хари гурэнуудэй элдэб хизаарнуудаар амжалтатай ажаллана. Тэдэнэй тоодо 11 эрдэмэй докторнууд, профессорнууд, 120 гаран эрдэмэй кандидат, доцентнууд бии юм.

Муноо уедэ энэ факультедэй буридэлдэ 5 кафедра ороно: биологическа ба органическа химиин, худоо ажахын амитадые удхэлгын, зоологи болон зоогигиенын, бага мал усхэбэрилгын, мал усхэбэрийн ашагта зуйлнуудэй технологиин.

Факультедэй эрдэмтэ багшанарай тоодо 4 эрдэмэй докторнууд, профессорнууд, 28 кандидат, доцентнууд бии, харин хамта дээрээ 41 мэргэжэлтэд эндэ багшална.

Факультедэй кафедрануудай багшанарые академиин аспирантурада бэлдэнэ. 06.02.01. - «Худоо ажахын амитадые усхэбэрилгэ, селекци, генетикэ», 06.02.04. - «Үмсын зоотехни, мал ажахын ашагта зуйлнуудые уйлэдбэрилгын технологи» гэһэн специальностьнуудаар эндэ бэлдэдэг юм.

Ветеринарна медицинын факультет 1935 ондо байгуулагдаһан юм. Муноо сагта эндэ 9 элдэб кафедрын багшанар мэргэжэлтэдые бэлдэнэ. Жэшээн, юрын болон патологическа физиологиин; микробиологи, вирусологи ба ветэкспертизын; гистологи ба патологическа анатомийн; частна ба ниитын хирургийн; эпизоотологи болон ветеринарна хэрэг эмхидхэлгын; паразитологи ба фармакологиин; акушерствэ, генекологи ба хэмэл осемененийн; доторой халдабарита бэшэ убшэнуудэй ба ветеринарийн туухэ болон радиобиологиин курснуудтай клиникескэ диагностикаын.

Факультедтэ 9 эрдэмэй доктор, профессорнууд, 33 эрдэмэй кандидат, доцентнууд ажаллана. Гадна 3 Россин эрдэмэй габьяата ажал ябуулагшад, 1 Россин габьяата ветеринарна врач, 4 аграрна хуралсалай академиин академигууд, 2 Монголой худоо ажахын университетэй хундэтэ профессорнууд эндэ багшалдаг.

Факультедэй кафедрануудай багшанарые академиин аспирантурада бэлдэнэ. Эндэһээ 16.00.01. – «Диагностико болон терапи», 16.00.02. – «Амитадай морфологи болон онкологи», 16.00.03. – «Микробиологи, вирусологи, иммунологи, эпизоотологи» гэхэн специальностьнуудтай мэргэжэлтэд гарана. Мун лэ факультедэй дэргэдэ докторско диссертацинуудые хамгаалгын диссертационно совет бии.

Хэдэн жэлэй туршада ветеринарна медицинын факультедтэ Россида ба тэрэнһээ гадууршые найшаалда хуртэһэн эрдэмэй элдэб шэглэлнуудээр ажал худэлмэри эрхилэгдэнэ. Энэнь иимэ шухала асуудалнуудые бодхооно: «Гистоморфологические и гистохимические показатели половой системы сельскохозяйственных и промысловых животных при различных физиологических состояниях», «Возрастная анатомия сельскохозяйственных животных, разводимых в условиях Бурятии», «Диагностика, лечение и профилактика незаразных болезней молодняка продуктивных животных, пушных зверей».

Агрономическа факультет 1952 ондо байгуулагдаа. Тэрэ гэхэнһээ хойшо 3760 гаран эрдэмтэдые, агроном, агрохимик-почвоведуудые хурган гаргаа. Тэдэнэй 6 хуниинь эрдэмэй докторой диссертацинуудые хамгаалһан юм.

Муноо сагта эндэ 5 шэглэлээр оюутадые бэлдэнэ: «Агрономи» «Хамгаалагдаһан группын овощеводство», «Сэсэг ургуулга болон декоративна садоводство», «Агроэкологи», «Землеустройство», «Газарай кадастр», «Хотын кадастр» болон «Агрохими ба агропочвоведени».

Мэргэжэлтэдые бэлдэлгэ факультедэй 7 кафедрын багшанар унгэргэнэ: растениеводство ба луговодствын; почвоведени ба агрохимиин; плодовоовощеводство ба ургамалнуудые хамгаалгын; худоо ажахын экологиин; неорганическа ба аналитическэ хи-миин; землеустройствын. Эндэхи багшанарай 5 хуниинь – эрдэмэй доктор, профессорнууд, 25 хун – эрдэмэй кандидат, доцент зэргэтэй. Эрдэмтэ багшанараар тус кафедрануудые академиин аспирантура хангадаг. Иимэ шэглэлнуудээр – 03.00.09. –

«Энтомологи», 03.00.16. – «Экологи», 06.01.01. – «Земледели», 06.01.04 – «Агрохими», 06.01.09 – «Растениеводство», 06.01.11. – «Ургамалнууды хамгаалга», 06.01.12 – «Кормопроизводство ба луговодство» – нуража болоно. Мун факультедэй дэргэдэ «Агропочвоведени» гэхэн специальностяар эрдэмэй кандидатай диссертаци хамгаалгын совет бии юм.

Худоо ажахын механизацин факультет 1961 ондо байгуулаг-даһан юм. Худоо нутагуудай инженерно-техническэ мэргэжэлтэдээр республикаа болон хуршэ областнууды хангаха зорилготойгоор байгуулагдаһан тус факультеды очно тухэлоор 3057, заочноор – 1383 мэргэжэлтэд тугэсхэхэн туухэтэй. «Худоо ажахын механизаци» гэхэн специальностяар мэргэжэлтэды эндэ һурган гаргахатаа, «Худоо ажахын уйлэдбэрийн инженер-механик» гэхэн квалификаци тэдэндэ олгогдоно. Нуулэй жэлнуудтэ тус специальностин иимэ һалбаринуудаар «Худоо ажахыда автотранспорт хэрэглэлгэ», «Худоо ажахыда хэрэглэгдэхэ автотранспорт заһабарилга» г.м. мэргэжэлтэд бэлдэгдэнэ.

Факультедэй буридэлдэ удаадахи 8 кафедра ороно: дээдэ математикин; физикин; нийтэ инженернэ һалбаринуудай; трактор ба автомобильнуудай; худоо ажахын машинануудай; мал ажахын механизаци болон зайн галаар хангалгын; машинанууды заһабарилгын. Эндэ 60 багшанар худэлмэрилнэ, тэдэнэй тоодо 2 эрдэмэй доктор, 1 профессор, 30 эрдэмэй кандидатууд, доцентнууд.

Экономическа факультет 1962 ондо байгуулагдаһан юм. Энэ хугасаа соо 3000 гаран мэргэжэлтэды бэлдэжэ гаргаа.

Муноо сагта тус факультет эрдэм ехэтэй мэргэжэлтэды бэлдэнэ. Энэнь ехэнхидээ эрдэмтэ багшанарай аша габьяа гэлтэй. Тиин 77 багшанарай 4 хуниинь – эрдэмэй доктор, профессор нэрэ зэргэтэй юм. Гадна 38 экономикын эрдэмэй кандидат, доцентнууд эндэ ажаллана. «Экономико ба АПК-гай уйлэдбэрийнууды хутэлбэрилгэ» (06.08.00.); «Финанса ба кредит» (06.04.00); «Коммерци» (351.300); «Бухгалтерска учет, анализ ба аудит» (06.05.00).

Эндэ экономическа теориин, хари хэлэнуудэй, финансын, эрхэ болон менеджментын г.м. кафедранууд мэргэжэлтэдые бэлдэнэ.

Зуун Сибириин гурэнэй соёлой болон искусствын академи

Зуун Сибириин гурэнэй соёлой болон искусствын академи гайхамшагта Байгал далайн эрьедэ, Буряад Республикын ниислэл хотодо байдаг юм. СССР-эй Министруудэй Соведэй тогтоолоор Улаан-Үдэ хотодо 1960 ондо Зуун Сибириин гурэнэй библиотечнэ институтдай байгуулагдаһан саһаа хойшо энэ академиин туухэ эхилнэ. Бухы Росси дотор иимэ шэглэлтэй гурбадахи дээдэ хургуулийн Улаан-Үдэдэ байгуулагдаһан ушарһаа Сибирь болон Алас-Дурнын ургэн ехэ хизаар дээрэ соёлой мэргэжэлтэдые бэлдэхэ хэрэг шийдхэгдээ һэн.

1964 ондо тус дээдэ хургуули соёлой институт боложо ооршэлэгдоо, мун 1995 ондо институтда академиин статус олгог-доо бэлэй.

Ажаябуулгаяа эрхилхэ хугасаандаа ВСГАКиИ Зуун Сибириин соёлой болон хуралсалай элдэб эмхинуудтэй нягта харилсаан дээ-рэ оорынгоо ажал худэлмэриее байгуулжа шадаһан регион хоо-рондын дабтагдашагүй эрдэмэй гуламта болоо юм.

Соёл болон культурын талаар мэргэжэлтэдые бэлдэхэ ба тэдэнэй эрдэм мэдэсэ дээшэлүүлхэ уургэтэй нэмэлтэ хуралсалай регион хоорондын институт академиин буридэлдэ бии. 1996 ондо эндэ аспирантура байгуулагдаһан юм. Мун этнологи, этнографи болон антропологи гэхэн эрдэмуудээр кандидадай диссертацинуудые хамгаалгын совет худэлмэрилнэ.

Академи Интернет сетиин буридэлдэ ородог байхаһаа гадна, ургэн ехэ уласхоорондын холбоо харилсаатай. Арбаад жэлнуудэй хугасаада тус дээдэ хургуули Хитад, Корея, Лаос, Монгол, Турци, Франци г.м. хари гурэнуудэй мэргэжэлтэдые бэлдэнэ. Энээн-һээ гадуур элдэб хэлсээнүүдэйнгээ ёһоор оюутадай ба багшанарай андалдаа хэжэ, тэдэнэй эрдэм мэдэсэ, мэргэжэл дээшэлүүлнэ. Жэл бухэндэ академидэ элдэб уласхоорондын эрдэмэй

конференци болон симпозиумууд унгэрдэг. Академиин уран бэлигтэнэй коллективууд саг ургэлжэ хари гурэнуудээр гастрольнуудые хэдэг ба уласхоорондын фестивальнуудай лауреадуудай нэрэ зэргэдэ хуртэһэн габьяатай.

Академидэ оорын фундаментальна эрдэмэй номой сан, издательско-полиграфическа комплекс бии. Гадна эрдэм-шэнжэлгын, һуралсалай болон урлалай лабораторинууд, оюутадай филармони, һуралсалай театр, фотолаборатори ба видеомонтажна комплекс, һургалгын техникескэ хэрэгсэлнуудэй лаборатори амжалтатай худэлмэрилнэ.

Академиин материально-техникескэ базань муноо уеын эрилтэнуудтэ таараһан томо һуралсалай корпус, оюутадай хоёр хамтын байра, столово, спортивна зал, эмнэлгын пункт г.м. болоно. Мун Байгал далайн эрьедэ академиин бэеын тамирай элууржуулгын лагерь оршодог.

Дээдэ һургуулиин профессор болон багшанарай буридэлдэ соёл болон культурын габьяата ажаябуулагшад ба дээдэ һургуулинуудай дуршэл ехэтэй мэргэжэлтэд худэлнэ. Гадна СО РАН-ай гэшуун – корреспондентнууд, СССР болон Россин арадай артистнар эндэ багшалдаг.

Муноо сагта ВСГАКиИ Россин Федерациин соёлой туруу дээ-дэ һургуулинуудай нэгэн болонхой, Зуун Сибирийн ургэн ехэ хизаарта соёл болон искусствын талаар мэргэжэлтэдые бэлдэдэг эрдэмэй болон учебно-методическа туб гэжэ тоологдодог.

Номой сангай хэрэгуудэй мэргэжэлтэдые – библиотекарь-библиограф, социальна психолог, краевед, менеджер, номой худалдаа эмхидхэгшэдые академиин библиотечна факультет бэлдэнэ.

Тус факультедэй байгуулгада элитэ ехэ эрдэмтэд Д.А. Гольдштейн, Н.С. Карташов, В.С. Крейденко, И.Г. Моргенштери гэгшэд хабаадаһан юм. Энэ факультет тугэсхэгшэдэй тоодо олон тоото эрдэмэй кандидадууд болон доцентнуудһээ гадна, профессорнууд С.А. Езова, Р.А. Модогоева, Р.И. Пшеничникова гэгшэд ороно.

Факультедэй эрдэмэй халбари боложо, Р.А. Модогоевагай нэрэмжэтэ книжнэ хэрэгуудэй музей худэлмэриез эрхилнэ.

«Актерское искусство», «Режиссура», «Дирижирование», «Инструментальное исполнительство», «Вокальное искусство», «Декоративно-прикладное искусство и народные промыслы», «Народное художественное творчество» гэхэн специальностьнуудаар оорын дуранай уран бэлигтэниие ба мэргэжэлтэ артистнуудые искусствын факультет бэлдэнэ. Хамта дээрээ аяар 22 ондоо тусхай мэргэжэл эндэ олгогдоно. Факультедэй ажаябуулгын шэглэлэй эгээл һонин зуйлнуудэй нэгэн гэжэ арадай уран бэлигтэй болон мэргэжэлтэ искусствада таһалгаряагуйгоор һургаха асуудал тооложо болоно.

Мэргэжэлтэдэй болбосорхо хэрэгтэ һуралсалай театр, оюутадай филармони, нотно библиотекэ гэхэн арадай хугжэмэй ансамбль, Россин арадай артист П. Абашеевэй нэрэмжэтэ хатарай лаборатори болон элдэб эрдэмэй болон творческо лабораторинууд ехэ уургэ дуургэнэ. Факультедэй оюутад соо уласхоорондын дуушадай болон скрипачнуудай конкурснуудай лауреадуудшые бии.

СССР-эй арадай артистка, профессор Г. Шойдагбаева; Россин арадай артист, профессор Б. Вампилов; Россин габыята артист, доцент В. Бальжинимаев; Россин, Тыва болон Бурядай искусствын габыята ажаябуулагша, РФ-гэй гурэнэй шангай лауреат, профессор Н. Логачев; Бурядай эрдэмэй габыята ажаябуулагша, Россин искусствын габыята ажаябуулагша, искусствоведениин доктор, СО АНВШ-гэй гэшун-корреспондент, профессор В.Найдакова; Россин искусствын габыята ажаябуулагшад, композиторнууд А. Прибылов, В. Усович, музыковед О. Куницын; Гурэнэй шангай лауреат, РФ-гэй искусствын габыята ажаябуулагша Н. Березин; Россин арадай артистнар М. Жапхандаев, Ф.Сахиров; Бурядай арадай артистка Ч. Шанюшкина; Буряад республикын габыята артистнар Л. Ильина, А. Савельева, Н.Шагдарова, Т. Шойдагбаева,

РФ-гэй соёлой габьяата худэлмэ-рилэгшэд Л. Беспрозванный, А. Ваулин, В. Мусихин, В. Китов гэгшэд тус факультедтэ багшалдаг юм.

Гадна факультедэй багшанар Бурядай болон Зуун Сибирийн творческо коллективуудтэй нягта холбоо барисаатайгаар ажалладаг юм. Эдэнэй туруу мэргэжэлтэдын хари гурэндэ ажаллахаар уригдадаг. Тиин доцент Н. Дугар-Жабон Германи болон Англида, профессор В. Мусихин Монголдо, ахалагша багша И. Григурко Францида худэлмэрилхэн юм.

Социально-культурна ажаябуулгыг ударидалгын факультет социально-культурна талаар экономико болон ударидалгын мэргэжэлтэдые, соёлой социологуудые, социальна худэлмэ-рилэгшэдые болон сулоо сагыг эмхидхэхэ талаар специалистнуудые бэлдэнэ. Л.А. Бройтман, А.М. Герштейн, В.П. Краснобаев, А.В. Сасыхов, Ю.А. Стрельцов, Е.А. Гриодин гэгшэ элитэ багшанарай эхи татаһан һайхан заншалнуудые муноо сагта эндэ заа-жа байһан багшанар нангинаар сахихыг оролдоно. Оршон уедэ соёлой теориин болон менеджмент, маркетингын практик – мэргэжэлтэд ба туруу эрдэмтэд эндэ худэлмэрилнэ. Жэшээлбэл, Буряад Республикын эрдэмэй габьяата ажаябуулагша, философиин эрдэмэй доктор, СО АНВШ-гэй гэгшуун-корреспондент, профессор Г.И. Балханов амжалтатай ажаллана.

Мун эндэ уран бэлигэй лабораторинууд эршэ тугэс ажалаа ябуулна, «Урга» гэхэн оюутадай театр байгуулагданхай.

Мэдээсэлэй технологинуудай менеджментын факультет мэдээ-сэлэй системэнуудэй автоматизациин талаар мэргэжэлтэдые бэлдэдэг. Эдэнг технолог болон менеджернууд болоно. Программно-техническа бэлдэлгыг, мэдээсэлэй аналитико-синтетическэ уйлэдбэриг, мэдээсэлэй продукт болон онол аргыг, АИС-ай байгуулгыг шадамараар ниилэлдүүлэн, тус факультедэй һургалгын удха шанар буридуулэгдэнэ.

Мэдээсэлэй системэнуудэй менеджернуудыг һургалгын удха шанарта энээнһээ гадна харилсаанай ба ударидалгын психологи заалга, маркетинг, менеджмент болон финансын ундэһэ һууринууд оролсоно. Мун баһа эндэ

английска хэлэ ба зуун зүгэй хэлэнуудэй нэгые (хитад, корей) гүнзэгыгоор шудалха ёһотой.

Эрдэмэй лабораторитой шэнэ мэдээсэлэй технологинуудай туб эндэ байгуулагданхай. Мун 4 компьютерна класс бии. Соёлой болон байгаагийн баялигуудай факультет музейн хэрэгуудэй болон туухэтэ хушоонуудые хамгаалгын талаар мэргэжэлтэдые бэлдэнэ. Гадна соёлой ноосэ дамжуулха, суглуулха, шэнэлхэ, хадагалха талаар ажалшад эндэ хурган хумуужуулэгдэнэ. Муноонэй музейнуудэй болон аяншалгын эмхинуудэй ажаябуулгын гол шэглэлнуудээр мэргэжэлтэдэй ниитэ-туухын, соёлой туухын, архивоведческэ, источниковедческэ бэлдэлгы мун баһа хараадаа абан хургалгынгаа худэлмэри байгуулна.

Эндэ эрдэм-шэнжэлэлгын болон хуралсалай творческо лабораторинууд, туухэ, экологи, аяншалга, дизайн, рекламын кабинеудууд ажалаа ябуулжа байдаг.

Юһэн кафедрануудые нэгэдхэн гуманитарно- культурологическа хуралсалай туб академиин ниитэ-хуралсалай бэлэдхэл хэнэ. Тус дээдэ хургуулийн онсо шэнжэ хараадаа абан, заншалта кафедрануудһаа гадуур (философиин, туухын, уран зохёолой, хари хэлэнуудэй), энэ тубэй буридэлдэ иимэ һонирхолтой кафедранууд ородог юм. Эдэнь зуун зүгэй хэлэнуудэй болон лингвострановедениин, этнологи болон фольклорой кафедранууд болоно.

Хуралсалай ажаябуулгы эрдэмэй болон лингвистическэ хангалгын болоод дээдэ хургуулийн дидактикын г.м. асуудалнуудаар тубэй ажалшад ехэ худэлмэри хэнэ. Тубэй буридэлдэ мун эрдэмэй шэнжэлгын болон хуралсалай лабораторинууд ородог.

Академиин профессорнуудэй ба багшанарай коллектив муноо уедэ 254 хунһоо буридэнэ, тэдэнэйн 22 хуниинь эрдэмэй доктор, профессор нэрэ зэргэтэй, 83 – эрдэмэй кандидат, доцентнууд юм. Академидэ СО АН ВШ-гэй 3 гэшуун-корреспондентнэр ажаллана.

Россин Федерациин болон Буряад Республикын 6 эрдэмэй габыята ажаябуулагшад, 12 РФ-гэй ба РБ-гэй искусствын габыята ажаябуулагшад, 39 РФ-гэй, РБ-гэй, Тыва, Саха (Якутиин) соёлой габыята худэлмэрилэгшэд, 4 РБ-гэй хуралсалай габыята худэлмэрилэгшэд, 5 РФ-гэй габыята артистнар ба спортын мастернууд эндэ худэлмэрилнэ.

Академидэ хамта дээрээ 1998 оной январин 1-эй мэдээсэлээр 3200 оюутан хурана, эдэнь 20 гаран элдэб яхатанай тулоолэгшэд байха юм. Бии болоһон сагһаа хойшо ВСГАКиИ 20 мянгаад мэргэжэлтэдые бэлдэжэ гаргаа. Академи тугэсхэгшэд гансашье Зуун Сибириин ургэн ехэ хизаарта бэшэ, мун Россин элдэб газар нютагуудаар суутай юм. Хари гурэнуудтэшье ажалладаг зон тэдэнэй тоодо бии.

Буряад, Саха, Тыва республикануудай соёлой министрствэнуудэй Алтай, Красноярска хизаарнуудай, Эрхуугэй, Омскын, Шэтын областьнуудай соёлой хороонуудай хутэлбэрилэгшэд – энэ академи тугэсхэһэн зон юм.

Улаан-Үдэ хотын залуушуулай художественна театрай хутэлбэрилэгшэ А. Баскаков, «Бадма сэсэг» гэхэн гурэнэй хатарай театрай хутэлбэрилэгшэ Д. Бадлуев, Владимир хотын драматическа театрай ахамад режиссер А. Бурков, Гурэнэй хойто зугэй арадай хорой хормейстер Г. Даренских, драматург С. Лобозеров, «Саяны» гэхэн Тывагай хатарай ансамблиин ахамад балетмейстер О. Монгуш, «Забайкалец» гэхэн жэшээтэ хатарай ансамблиин хутэлбэрилэгшэ Е. Морозов, Одесса хотын оперо болон баледэй театрай ахамад балетмейстер В. Хинганский, «Байкал» ансамблиин ахамад балетмейстер В. Зиберт г.м. суута хурагшадаараа академиин багшанаршье, оюутадшье ехэ омогорходог.

Патриарх «царицы» наук

Цырендаша Базарович Шойнжуров родился в селе Усть-Орот в 1932 году в многодетной семье. Детские и отроческие годы прошли так же, как у всех его сверстников, в каждодневном крестьянском труде, выпавшем на их долю в лихие военные годы. В те 40-е единственная средняя школа в районе находилась в Кижинге, потому не у каждого была возможность получить аттестат зрелости. В послевоенные голодные, бедные годы многие родители по тем или иным причинам просто не могли отправлять в «такую даль» своих детей, да и колхозам позарез нужны были хоть детские, но рабочие руки, и всеобщей обязательности тоже не было – все эти причины послужили тому, что целое поколение, рожденное в 30-х годах, не смогло получить достойное образование. Только те, кто стремился душой и сердцем к свету знаний, не взирая ни на что, достигли своей цели. Среди них был и Цырендаша Базарович, будущее научное светило. В те далекие годы в Кижингинской средней школе работали тогда еще не признанные звезды педагогической науки, как П. Р. Атутов, А. В. Булдагаев, П. А. Гармаев, заложившие крепкий фундамент знаний своим воспитанникам. После окончания средней школы в 1950 г. Шойнжуров сразу же поступает на физико-математический факультет Иркутского государственного университета, который успешно закончил в 1955 г.

Свою научно-педагогическую деятельность Шойнжуров начал на технологическом факультете Бурятского сельскохозяйственного института, на базе которого в 1962 г. образовался ВСТИ, а впоследствии в 1994 г. – ВСГТУ, который на сегодня является одним из крупнейших вузов Сибири и Дальнего Востока, где и поныне успешно трудится Цырендаша Базарович. В 1968 г. он успешно защитил диссертацию на соискание ученой степени

кандидата физико-математических наук, а в 1981 г. – доктора наук. Его математические интересы относятся к области математического анализа и вычислительной математики. Свыше 30 лет математическими кафедрами университета под его руководством ведутся научные исследования по теме «Оптимизация математических методов численного дифференцирования и интегрирования». В рамках этой темы им создано новое научное направление по теории кубатурных формул. Им опубликовано 77 научных статей, в том числе 43 в центральных изданиях и 3 за рубежом. По результатам своих исследований он выступил с докладами на многих международных, всесоюзных и других конференциях. Фундаментальные исследования, проведенные Ц.Б.Шойнжуровым и его учениками, позволили организовать на базе ВСГТУ три международные конференции с участием академиков С. Л. Соболева, С. М. Никольского, Л.В. Овсянникова, В.Н. Брагова и многих членов-корреспондентов, докторов наук. Также он принимает активное участие в выполнении научных исследований по хозяйственным договорам с промышленными предприятиями по самым различным направлениям, в т. ч. является руководителем наряда-заказа ГК РФ по высшему образованию. Под руководством первого доктора физико-математических наук РБ подготовлена целая плеяда научно-педагогических кадров: 9 кандидатов и 3 доктора наук. Им выпущены учебные пособия по высшей математике и лабораторным работам для студентов, и это только часть его взысканий. Он заведует кафедрой высшей математики свыше 30 лет.

За плодотворную педагогическую деятельность Цырендаша Базарович Шойнжуров удостоен почетного звания «Заслуженный деятель науки Бурятской АССР», награжден орденом «Знак Почета», медалями «Ветеран труда» и «За доблестный труд в ВОВ в 1941-1945 гг.», почетными грамотами Верховного Совета Бурятской АССР и Министерства вузов РСФСР, нагрудным знаком «За отличные успехи в работе» в области высшего образования СССР.

Долина Кижинги

Бухы дэлхэйгээр Буряад ороноо суурхуулаа

*«Би – буряад хубуумби,
Би – жаргаланта хубуумби.
Эжы, баабайнгаа хайрын хунби,
Энэ дэлхэйн баялигын хунби»*

– гэхэн мэдээжэ поэт Матвей Чойбоновой алтан гуурһан дороһоо гараһан дэмбэрэлтэ угэнууд Зуун Сибирийн технологическа университетдэй дэргэдэхи «Устойчивое развитие» (Тогтууритай хугжэлтэ) гэхэн институтдай директор, философиин эрдэмэй доктор, профессор, Россин Гуманитарна, Естественнэ эрдэмэй, Экологическа академиинуудэй академик, мун Бухэдэлхэйн мэдээсэлэй академиин академик Вячеслав Владимирович Мантатовта тон хабаатай.

Академик В.В. Мантатов ганса Буряад орондо мэдээжэ бэшэ, харин Россида, бухы дэлхэйдэ мэдээжэ хун болоно. Юуб гэхэдэ, Вячеслав Владимирович 1997 ондо «Кто есть кто в этом мире» (Марнис, США) гэхэн ном соо ороһон, 1998 ондо «Выдающиеся люди XX столетия» гэхэн мунгэн медальда (Кембридж, Англи) хуртэһэн; 1999 ондо «Философы России XIX-XX столетий» (Москва, Росси) гэхэн бумбэрсэг дэлхэй дээрэ мэдээжэ библиографическа номуудта орожо, «Англиин ба Америкын бухэдэлхэйн библиографическа тубуудэй (МБЦ) «Международный человек тысячелетия» гэхэн алтан медальнуудаар шагнагдаха тусэбтэ абтаат» гэхэн мэдуулгэнууды абаад байна. Гадна энэ унгэрһэн 2000 ондо Россин эрдэмэй ба искусствын академиин (РАНИ) гаргаһан «Известные русские: кто есть кто в России на рубеже тысячелетия. Библиографический справочник (Москва, Астрей, 2000)» гэхэн ном соо 700-аад Россин мэдээжэ хунуудэй тоодо ороһониинь ехэ хундэтэй. Энэ ехэ нэрэ соло гушаад гаран жэлэй хугасаа соо бүтээгдэһэн эрдэм болбосоролой, шэнжэлгын ба гун ухаан бодолой талаар урагшатай, ехэ аша урэтэй ажалайн дунгууд болоно гээшэ.

В.В.Мантатов хатуу шэруун 1941 оной июлийн 29-дэ Эрхуу нютагай Эхирид-Булагадай аймагай Хоблот гэхэн багахан нютагта түрэхэн намтартай. Дунда һургуули алтан медалаар, һуулдэнь МГУ-гай философско факультет Улаан дипломоор дуургээ. МГУ-дэ аспирантурада һураад, эрдэмэй кандидат болоһон.

Багша, философиин кафедрые даагша, «Устойчивое развитие» гэхэн институтдай директор, Буряад Республикын Президентын зубшэлэгшэ, Байгал далайе хамгаалгын жасые ударидагша (1991-1999 онуудта), «Философия» гэхэн Россин һуралсалай министерствын дээдэ Соведэй гэшуун, Буддын сурталай Арадай Академиин президент, ООН-ой дэргэдэхи Бүхэдэлхэйн мэдээсэлэй академиин Буряадай таһагай академик-секретарь Вячеслав Мантатов Россин болон уласхоорондын эрдэмэй олон конкурснуудай лауреат, эрдэмэй хуралдаануудта хабаадагша мун.

Тэрэ философиин, байгаалиин, соёлой, туухын, олониитын ажабайдалай, Буддын шажанай, тогтууритай хугжэлтын талаар шэнжэлэлгын 150 гаран статьянуудые, 10 монографи Россин ба хари гүрэнүүдэй хэблэлнуудтэ гаргаһан. Шабинар сооһоонь 10 эрдэмэй кандидат ургажа гараһан юм. Гадна академик Мантатов Буряад Республикын Президент, экономикын эрдэмэй доктор Л.В.Потаповтай суг «Бурятия на пути к устойчивому развитию: идеология, культура и экономика» гэхэн программа «Бурятия» газетэдэ толилһон байна.

Академик Вячеслав Владимировичай ехэ оролдолгоор «Об охране озера Байкал» гэхэн Россин хуули абтаһан, Байгал далай «Участник Всемирного наследия Юнеско» болоһон байна.

Амидын жаргал урмэ зоохэй, мунгэ алтан бэшэ, харин ажал эрдэм хоёр ха юм даа.

Буряад унэнһоо

1. Үгэнуудыг ба холбуулалнуудыг сээжэлдэгт.

алтан гуурһан	золотое перо
дэмбэрэлтэ	счастливый, благополучный
мэдээжэ	известный
бухы дэлхэйдэ	во всем мире
мунгэн медаль	серебряная медаль
хуртэхэ	удостоиться
бумбэрсэг дэлхэй	земной шар
унгэрһэн	прошлый
гушаад гаран жэлэй	более тридцати лет
хугасаа соо	в течение
бутээгдэһэн	созданный
эрдэм болбосорол	наука
шэнжэлэл	исследование
аша урэ	продукт, результат
ажалай дун	итог работы
хамгаалха	защищать
жаса	фонды, собрания
уласхоорондын	международный
хэблэл	издательство

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Ямар дэмбэрэлтэ угэнууд поэт Матвей Чойбоновой гуурһан дороһоо гараһан байнаб?

В.В.Мантатов ямар институтдай директор бэ?

Академик Мантатов ганса Буряад орондо мэдээжэ гу?

Ямар мэдүүлгэнуудыг абаад байнаб?

Ямар ехэ нэрэ солодо Вячеслав Мантатов хуртэнхэйб?

В.В.Мантатов хаана туруоб?

Хаана дээдэ хургуули дуургээб, ямар мэргэжэлтэй болооб?
Ямар конкурснуудай лауреат болонхойб?
Философиин, байгаалиин, соёлой, туухын, олониитын ажалай,
тогтууритай хугжэлтын талаар ямар ажалнуудые хэблэхэн байна гээ-шэб?
Академик Мантатов шабинартай гу?
Буряад Республикын Президент Л.В.Потаповтай хамта В.В. Мантатов
ямар программа бэлдэхэн байнаб?
Вячеслав Владимировичай оролдолгоор ямар хуули абтаһан байнаб?
Нэрлэгты.
Ямар нэрэ хундэдэ мэдээжэ эрдэмтэ хуртэнхэйб?
Бухы дэлхэйгээр Буряад ороноо сурхуулаа гу?
Амидын жаргал юун гээшэб? Танай һанамжа.

3. Удхаарнь тааруулжа бэшэгты.

Эжы баабайнгаа ...
Буряадай мэдээжэ уран шулэгшэ М. Чойбоновой алтан гуурһан...
Зуун Сибирийн технологическа университетэй...
Академик Мантатов ганса Буряад орондо мэдээжэ...
Юуб гэхэдэ, Вячеслав Мантатов ...
Бумбэрсэг дэлхэй дээрэ мэдээжэ библиографическа ...
Гадна 2000 ондо Россин эрдэмэй ба...
Гушаад гаран жэлэй турша соо...
Дунда хургуулияа амжалтатай...
МГУ-гай философско...
«Би аза талаантай хунби» гээд...
Бухэроссин «За устойчивое бескризисное развитие»...
Академик В.В.Мантатов Россин болон уласхоорондын...
Тэрэ философиин, байгаалиин, соёлой, олониитын...
Буряад Республикын Президент Л.В.Потаповтай суг...
Мэдээжэ эрдэмтэ Мантатовай оролдолгоор ...

Амидын жаргал мунгэ зоори, урмэ зоохэй бэшэ...

4. Эдэ холбуулалнууды хэрэглэжэ мэдуулэлнууды зохёогты.

Алтан гуурһан, энэ дэлхэйн баялиг, дэмбэрэлтэ угэнууд, тогтууритай хугжэлтэ, Буряад орондоо мэдээжэ бэшэ, мэдуулгэнууды абаба, алтан медаль, ехэ нэрэ соло, гушаад гаран жэлэй хугасаа соо, эрдэм болбосорол, шэнжэлгэ ба гун ухаан бодол, аша урэтэй, аза талаантай хун, тогтууритай хугжэлтын талаар шабинар сооһоонь, Байгал далайн шадар, ехэ оролдолго, Россин Хуули, амидын жаргал, урмэ зоохэй, ажал эрдэм.

5. Танай һанамжаар амидын жаргал юун гээшэб? Энээн тухай мэдээсэл бэлдэгты, хоорэгты.

Петр Родионович Атутов

Манай Буряад орондо эрдэм һуралсалы шэнэ шатада хугжоохэ хэрэгтэ бухы дэлхэй дээрэ мэдээжэ болоһон эрдэмтэн, академик, педагогикын эрдэм ухаанай доктор, профессор Петр Родионович Атутовай оруулһан хубитань тон ехэ гээшэ.

Тэрэнэй уусхэлээр, туһаламжаар Росси гурэн соо туруушынхией Улаан-Үдэдэмнай политехническэ лицей, инженерно-педагогическа колледж, бэлигтэй ухибууды хургаха ундэһэн лицей-интернат, худоодэ – Хэжэнгын аграрна ундэһэтэнэй лицей, Онохойн техническэ лицей гэхэ мэтэ шэнэ тухэлэй һургуулинууд эмхидхэгдэжэ, муноо тэдэнэй тоо хорёод гаран болонхой.

Буряадай гурэнэй университет нээхэ хэрэгтэ Петр Родионович хамсыгаа шаман оролдожо, туһаламжа хургэһэн байна.

Академик Атутов манай республикада педагогикын эрдэм ухаанай хугжэлтэдэ ехээр нулоолоо. Нуулэй арба гаран жэлэй туршада манай республикаһаа педагогикын эрдэмэй докторой диссертаци хамгаалагшадые

нэрлэбэл: Буряад Республикын хуралсалай ба эрдэм ухаанай министр С.Д.Намсараев, Буряадай гурэнэй университетэй ректор С.В.Калмыков, БГУ-гай профессорнууд Г.Ц.Молонов, М.Н.Очиров гэгшэд.

Профессор Атутовай хутэлбэри доро хамтадаа зуугаад, тэдэнэй тоодо манай республикаһаа хори гаран хун педагогикын эрдэмэй кандидадай диссертаци хамгаалһан.

Петр Родионович аяар табяад жэлэй туршада Москва ниислэлдэ ажаһуугаашье хаа, түрэл тоонто Хохорск (Боохоной район) нютагаа, заалгаһан багшанараа, сугтаа ажаллаһан нухэдоо зурхэндоо дулааханаар ханажа ябадаг һэн.

Буряад Республикын Правительствын тогтоолой ундэһоор педагогикын эрдэмэй хугжэлтэдэ хубитаяа ехээр оруулһан эрдэмтэдэ академик Атутовай шан жэл бури барюулха дурим баталаг-даһан байгаа. Олон жэлэй туршада эрдэм хуралсалай шухала асуудалнуудаар шэнжэлнуудые хэжэ, эрхим хайн худэл-мэринуудые бэшэжэ хэблүүлһэнэй тулоо педагогикын эрдэмэй доктор, профессор Г.Ц. Молонов, хэлэ бэшэгэй эрдэмэй доктор, профессор В.И. Рассадин, туухын эрдэмэй доктор, профессор Ш.Б. Чимитдоржиев гэгшэд академик Атутовай нэрэмжэтэ шанда хуртэһэн туухэтэй юм.

Эрдэмтэн Атутов педагогикын эрдэм болон хуралсалай шухала асуудалнуудаар аяар 400 худэлмэри бэшэжэ, хэблүүлһэн алдартай. Ганса Москвада бэшэ, харин СССР-эй байхада, РСФСР-эй 30-аад гаран областьнуудта, Европын социалист гурэнуудтэ, Америкэдэ, Англида, Францида, Италида, Германида, зуун зүгэй гурэнуудтэ: Монголдо, Хитадта, Япондо, Корейдэ, Вьетнамда болон бэшэшье гурэндэ олон хэһэгээр тэдэниинь хэблэгдэһэн байха юм.

Манай республикын эрдэмэй болон хуралсалай хугжэлтэдэ габьяатай байһанай тулоо Петр Родионович «Буряад Республикын эрдэмэй габьяата ажал ябуулагша», «Буряад Республикын арадай багша» гэһэн хундэтэ нэрэ зэргэнуудтэ хуртэһэн намтартай.

Петр Родионовичой нэрэ алдарынь буряад арадай туухэдэ алтан узэгуудээр бэшэгдэжэ, хэтын хэтэдэ мартагдахагуй.

Д. Ошоров

Александр Петрович Семенов

Вся жизнь Александра Петровича неразрывными узами связана с родной Бурятией. Он родился в селе Ключевка Кабанского района. Александр Петрович закончил Томский институт радиоэлектроники и электронной техники. Уже на втором курсе он вел научно-исследовательскую работу на кафедре физики у профессора Ю.Е.Кренделя. После окончания института он возвратился в Бурятию и начал работать преподавателем электротехникума связи.

В те годы председателем президиума Бурятского филиала СО АН СССР был выдающийся ученый, член-корреспондент АН СССР М.В.Мохосоев, который дал путевку в жизнь многим ученым нашей республики.

А.П. Семенов из их числа. Вся профессиональная деятельность связана с Российской академией наук. С большим энтузиазмом и полной самоотдачей он начал исследования в области физики газовых разрядов и эмиссии заряженных частиц из газоразрядной плазмы, в создании электровакуумных электронно- ионнолучевых энергоустановок, изучал свойства пленочных материалов, выращенных распылением ионными пучками в вакууме.

Александр Семенов – автор 226 научных работ, 16 авторских свидетельств, 5 патентов на изобретения, 3 монографий.Его творческая жизнь весьма многогранна: заместитель председателя президиума Бурятского научного центра СО РАН по научной работе, заведующий отделом физических проблем при президиуме БНЦ СО РАН, заведующий

лабораторией электрофизики, доктор технических наук, профессор, заведующий кафедрой экспериментальной физики БГУ.

Профессор Александр Семенов свой природный талант и склонность к научной работе подкрепляет огромным трудолюбием, собранностью, стремлением доводить начатое дело до конца. А самое главное – он патриот своей страны, своей малой родины, Бурятии. Всей своей жизнью он поднимает престиж ученых республики.

Регби Ешиевич Пубаев

Регби Ешиевич Пубаев 1928 ондо Ага нютагай Адуун Шулуунай Алхаа нютагта турэһэн юм. Ага нютагайнгаа урдаа хараха эрдэмтэдые дахажа, Ленинградай гурэнэй университетдэ һурахаяа ороо һэн. Тэдэмнай хэд болоноб гэхэдэ, буряад ороной суута эрдэмтэд, профессорнууд Гомбожаб Цыбиков, Базар Барадин, Цыбен Жамцарано гэгшэд болоно.

Буряадай суута эрдэмтэн Регби Пубаев буряад эрдэмэй туухэдэ эгээл туруушынхиеэ тибетологиин сектор ударидаа, мун баһа тэрэ эгээл туруушынхиеэ залуу буряад эрдэмтэдые Тубэд орониие шэнжэлхэ хэрэгтэ дахуулаа, гадна тэрэ буряад эрдэмтэд сооһоо эгээл туруушынхиеэ Тубэд ороной болор эрдэни болохо «Пагсамчжонсантай» танилсуулаа, мун баһа тэрэ эгээл туруушынхиеэ тибетологиин сектор хамгаалха хэрэгтэ хамсыгаа шуун оролдоо һэн. Эгээл тиимэһээ Регби Ешиевич хадаа Буряадай тибетологи байгуулһан ёһотой эсэгэнь болоно.

Эртэ урда сагай энэдхэг «Праджня- аданда» гэхэн субхашидта иигэжэ хэлэгдэһэн байдаг: «Удаадахи табан эсэгэ гэжэ тоологдохо юм. Тэрэниие турэһэн хун – эсэгэ; хургаал заабари угэхэн хун – эсэгэ; дахуулан ябаһан хун – эсэгэ; залуу эрдэмтэдэй ухаан бодолые һэргээһэн хун – эсэгэ; тэдэниие аюулһаа абаран хамгаалһан хун – эсэгэ. Эдэ табан хун эсэгэ гэжэ тоологдохо юм».

Мун баһа эртэ урдын Энэдхэгтэ иимэ нэгэ сэсэн угэ байһан: «Эрдэмтэн хаан хоёр хаанашье байгаа һаа адли сасуу бэшэ юм. Тэдэнэй илгаань гэхэдэ, хааниие гансал оорын гурэндэ хундэлдэг, харин эрдэмтэниие хаанашье хундэлдэг».

Тубэд эрдэмэй туухэ шэнжэлгээр СССР дотор туруушын доктор Регби Ешиевич гансашье манай орон дотор бэшэ, харин дэлхэйн олон гурэнуудэй эрдэмтэдтэ мэдээжэ болоһон суута эрдэмтэн байгаа. Регби Пубаев сэбэр сагаан сэдхэлтэй, даруу номгон зантай, хун зоной дунда хундэтэй, гун хурса ухаатай, жэгдэ зохид зантай, дундаршагуй дуулим бодолтой, эрдэм бэлигэй дабаанай оройдо гараһан Ага нютагай алдарта хубуун бэлэй.

Регби Ешиевич олон тоото нухэдтэй байгаа. Тэдэнэй дунда нэрлэбэл: Монголой академигууд Ц. Дамдинсүрэн, Нацагдорж, Норовсамбуу, Лувсандэндэв, Венгрийн эрдэмтэд Л.Леринц, Ветлиньальве, Чехийн эрдэмтэн И.Колмаш, Германийн Загастр, Хейсич, Америкын О.Латимор, КНР-эй Чингэлтэй, Лубсанцэрэн гээд тоолохо болоо һаа, захадань хуртэшэгуй юм. Регби Ешиевичэй эрдэмэй ба оршуулгын талаар бүтээһэн худэлмэринүүд олон юм. Жэшээлхэдэ, «Дандзи», Чойджун», «Сумба-хамбо»г.м. Эрдэмтэн түрэл буряад хэлээ, хуушан монгол болон шэнэ монгол хэлэнуудые найнаар мэдэдэг байгаа, харин тубэд, англи, франци хэлэнууд дээрэ гуймгэ уншадаг ба бэшэдэг байгаа.

Регби Ешиевич аха нухэдтээ хамта Агын талада болон бухы Буряад орондо эрдэм соёлой дэлгэрхын тула энэ наһаяа зорюулаа.

Юрий Сагадаевич Савельев

Большим уважением и популярностью в Санкт-Петербурге пользуется Юрий Сагадаевич Савельев – заслуженный врач Российской Федерации и Республики Бурятия, заслуженный рационализатор СССР, член-корреспондент Петровской академии науки и искусства, доктор медицинских наук, профессор.

Он родился в селе Хандала Байкало-Кударинского района в июле 1939 года в большой и дружной семье. «С раннего детства хотел стать доктором», – вспоминает его старший брат Иннокентий. В 1957 году Юрий окончил Корсаковскую среднюю школу, затем год работал слесарем ЛВРЗ в Улан-Удэ и поступил на лечебный факультет Иркутского медицинского института. Так начала осуществляться его мечта.

После окончания вуза пять лет работал в Улан-Удэ хирургом больницы №4 под руководством заслуженного врача РСФСР и Бурятской АССР В.И. Николаева. Здесь он начал свою профессиональную деятельность, постоянно улучшая хирургическую технику.

Стремление к дальнейшему совершенствованию привело его в 1969 году в клиническую ординатуру Ленинградского медицинского института, а затем по конкурсу – в аспирантуру этого же вуза. Здесь он выбрал для себя новое, только зарождающееся направление – сосудистую хирургию. В аспирантуре Юрий Сагадаевич активно осваивает новые методики диагностики и лечения больных, разрабатывает свои и в 1974 г. досрочно защищает кандидатскую диссертацию. После этого Ю.С. Савельев, вернувшийся в Улан-Удэ в больницу №4, по настойчивому приглашению ленинградских ученых-медиков возвращается в Ленинград, и его назначают главным хирургом Приморского района, где в этой должности проработал более 25 лет. Одновременно он возглавляет межрайонный сосудистый центр. Он основатель современной большой амбулаторной хирургии в России, организатор первого в СССР межрайонного сосудистого центра в условиях поликлиники. Таким образом, Юрий Сагадаевич становится первым в стране врачом, который с помощью своей методики стал лечить больных в амбулаторных условиях, используя дневной стационар и стационар на дому.

Без отрыва от производства он блестяще защитил докторскую диссертацию. Участвовал в подготовке 7 докторов наук. Юрий Сагадаевич – автор более 150 научных статей, двух монографий, руководства

«Специализированная амбулаторная хирургия», а также 20 изобретений и рационализаторских предложений. В течение 17 лет Ю. С. Савельев по совместительству преподает в Военно-медицинской академии им. Кирова и Санкт-Петербургской академии послевузовского образования, где весь ценный опыт, накопленный им за годы работы, передает слушателям – врачам и студентам.

Сегодня свои знания Юрий Сагадаевич передает и сыну, работающему с ним бок о бок. И все эти годы он не прерывает связи с малой родиной: всегда гостеприимно встречает всех земляков, помогает им, консультирует специалистов.

Эльберт Гомбожапович Базарон

Бурядай элитэ ехэ эрдэмтэ – Информатизациин уласхоорондын академиин академик, медицинын эрдэмэй доктор, профессор Эльберт Гомбожапович Базарон Алхана уулаһаа холо бэшэ оршодог Шандалида тоонтотой. Элбэг хубуунэй туби дэлхэйдэ мундэлэн түрэхэдэнь, энэ булэдэ ехэ баяр болоо һэн. Тээд элбэг хубуунэй тоонто нютагынь Эхэ ороноймнай ниислэл Москва хотодо юм. Ушарынь гэбэл, эсэгэнь Гомбожаб Базарон энэ уедэ Москвадахи И.В.Сталинай нэрэмжэтэ Дурна зүгэй ажалшадай коммунист университеттэ (КУТВ) һуража байгаа.

Үхибуун унжэгэн наһаниинь Шандалидаа унгэржэ, Эльберт туруулэн нютагайнгаа эхин шатын, удаань вольфрам болон сагаан туулга олзоборилдог байһан Зуун Үндэрэй уурхайн худэлмэришэдэй һууринай долоон жэлэй һургуулида һураһан намтартай. Сасуутандаал адли тэрэ 13-14 наһатайдаа колхозойнгоо урдаа хараха ажалшаниинь болоод ябаа. Үетэн нухэдтээ хамта тэрэ худоо ажахын элдэб ажал хэдэг байгаа.

1949 ондо һургуулияа дуургэһэнэй һуулдэ Эрхуугэй медицинскэ институтдэй гурбадахи курс дуургээд, Саратовай мединститутдай сэрэгэй медицинскэ факультетдэ эльгээгдээ. 1955 ондо тэрээ-нээ дуургээд Эльберт

Забайкалин сэрэгэй округто дээдэ хургуулида олоһон эрдэм мэдэсээ батадхажа, дуршэл шадабарияа дээшэлүүлээ һэн.

Сэрэгэй албанһаа табигдаһанайнгаа хуулээр Эльберт Гомбожапович окружной больницын ахамад эмшэнээр худэллоо һэн. Тэрэ уедоо тойрогой бухы нютагуудаар ябажа, эмшэлгын эмхи зургаануудай ажал хэрэгүүдтэй танилсажа, али бухы туһаламжа, дэмжэлгэ узуулдэг, аргашадай мэргэжэл дээшэлүүлхэ талаар туһа хургэдэг байгаа. 1960-1966 онуудта Москвада онкологийн институтай ординатура болон аспирантурада амжалтатай хураа. Эндэ хураха уедоо хорон хабдар убшэндэ дайрагдаһан олон хундэ операци хэжэ аргалхадаа, тэрэ дээдэ гарай врач-хирург болоһон юм.

1966 ондо Эльберт Базарон Москвагай онкологийн институтда «Уушханай хорон хабдар убшэнгыг аргалалга» («Гематома легких») гэхэн темээр диссертаци хамгаалжа, медицинын эрдэмэй кандидадай нэрэ зэргэдэ хуртоо һэн. Улаан-Үдэ ерэжэ, онкологическа диспансертэ дээдэ мэргэжэлэй хирург-онколог зиндаада хуртэһэн юм.

«Тубэд эмшэлгын шанар шэнжэнууд» гэхэн темэ гүнзэгыгоор шэнжэлжэ, бодотоор хэрэглэхэ зорилготойгоор Эльберт Гомбожапович СССР-эй Эрдэмэй академиин Сибирийн таһагай Буряадай филиалда 1968 онһоо худэлжэ эхилээ һэн.

Тубэд эмшэлгын эртэ урдын гар бэшэгуудыг уншажа ойлгохын тула хуушан монгол, тубэд хэлэнуудыг шудалаа һэн. Энэ талаар ехэ номтой ламбагайнара, тубэд эмшэд Жабай Жунды, Дамдинай Дашанима, Ямпилай Лодой, мун Зуун зугэй ороноудыг шэнжэлдэг мэдээжэ эрдэмтэд П.Б.Балданжабон, Р.Е.Пубаев, Б.Б. Бадараев гэгшэд сэгнэшэгуй ехэ туһа хургэһэн байна.

Тиигэжэ Эльберт Базарон ороной академическэ эрдэм ухаанда шэнэ шэглэл бии болгожо, тубэд эмшэлгын нюусануудыг тайлбарилха, тэрэнэй шэнжэлгэ эмхидхэгшэдэй нэгэн болоно. Тэрэ 120 гаран эрдэмэй зохёол, 12 монографи бэшэһэн байна. Эльберт Гомбожаповичай «Тубэд медицинын очеркнүүд» гэжэ ном 1984 ондо хэблэгдээ. Тэрэнэй эрдэмэй зохёолнууд

Москвада, Грецидэ, Венгридэ, Польшодо, Монакада хэблэгдэһэн юм. Дэлхэйн эрдэм ухаанда, тэрэнэй хугжэлтэдэ Эльберт Гомбожапович хубитаяа оруулһанайнгаа тулоо СССР-эй ВДНХ-гай хурэл медальда, эрдэмэй конкурснуудай шангуудта хуртэһэн юм.

Ерэдэхи онуудай эхиндэ Э.Г.Базарон диссертаци хамгаалжа, медицинын эрдэмэй докторой нэрэ зэргэдэ хуртэһэн байгаа.

Туб болон Зуун-Урда Азиин олон гурэнуудтэ, тусхайлбал, Цейлон, Сингапур, Бирмэ, Таиланд, Инди, Хитад, Монгол, Япон ороноудта, ГДР, Польшо, Югослави болон бусад ороноудта унгэргэгдэһэн уласхоорондын эрдэмэй хуралдаануудта хабаадажа, энэдхэг-тубэд эмшэлгын эшэ ундэһэн тухай асуудалнуудаар элидхэлнуудые хэлэжэ, дэлхэйн олон ороной эрдэмтэдэй анхарал, һонирхол татаһан байха.

Эльберт Гомбожапович эрхыдээ эмтэй, долёобортоо домтой байхаһаа гадна, сэдхэлэйнгээ ульһаар жэгнэжэ, уян зоолэхэн гараараа, зулгы дулаахан угоороо, налгай зохид хандасаараа, урин һайхан харасаараа убшэнтэндэ шадал, хусэл, зориг, найдал туруулхэ эди шэдитэй, эрхим гарай эмшэн байһан даа.

1995 ондо Америкын уласхоорондын Биографическа институт болон Кембриджскэ Биографическа туб Буряад ороной суута эрдэмтэ – буряад арадай алдарта хубуун Эльберт Гомбожапович Базароной ашата габьяае ундэроор сэгнэжэ, «Жэлэй хун» гэһэн диплом барюулаа. 1996 ондо Америкын Биографическа туб Э.Г.Базаронийе «Дэлхэйн элитэ ехэ 500 эрдэмтэдэй энциклопедидэ» оруулһан байгаа.

Б-М. Жигжитов

Александр Александрович Карбаинов

Родился в 1934 г. в селе Карбаиновка Республики Бурятия. В 1958 г., окончив геологический факультет Иркутского государственного

университета по специальности «Геологическая съемка и поиски месторождений полезных ископаемых», был зачислен старшим коллектором Геологосъемочной экспедиции Бурятского геологического управления. Работал старшим коллектором, геологом, старшим геологом, начальником партий, руководителем тематических работ, главным геологом Металлогенической партии, начальником геологического отдела экспедиции. Занимался геологической съемкой м-ба 1: 200 000, геологической съемкой и общими поисками м-ба 1: 50 000, детальными поисками, поисковой оценкой месторождений полезных ископаемых, тематическими работами.

Турунтаевская партия, в которой на геологической съемке м-ба 1:200 000 он работал старшим геологом, была соучастником открытия Черемшанского месторождения кварцитов и кварцитовидных песчаников.

Коллективами геологосъемочных (м-ба 1: 50 000) и комплексных партий, которыми он руководил, открыты: Ара-Таширское проявление олова и бериллия; Верхне-Астайское проявление и Хэлтэгэйское месторождение флюорита; Новопавловское, Колобковское и Жарчихинское месторождение молибдена; Халютинское месторождение стронция и бария. Проведена поисковая работа. Результатами их работ обосновано выделение «Селенгинского рудного района».

Александр Александрович руководил темами: «Геологическое строение и полезные ископаемые Селенгинского рудного района», «Минерагеническая и Прогнозная карты Селенгинского рудного района». Им и его коллегами были получены материалы, позволившие уточнить и обосновать новые схемы стратиграфии, магматизма, тектоники и минерагении, выявить генезис и закономерности размещения полезных ископаемых; составлены карты м-ба 1:200 000: геологическая, полезных ископаемых, минерагеническая, прогнозная и другие на площадь более 40 тысяч кв. км.

Производственные и тематические работы Александра Александровича Карбаинова и его коллег внесли весомый вклад в изучение геологии и

минерагении Центральной и Южной Бурятии. Он автор и соавтор более 20 производственных и тематических отчетов.

За заслуги в области геологии и разведки недр занесен в Книгу почета ПГО «Бурятгеология», дважды награждался Почетными грамотами Президиума Верховного Совета Бурятской АССР, ему присвоено почетное звание «Заслуженный геолог Бурятской АССР»; дважды награждался Почетными грамотами Министерства геологии РСФСР и заносился на Доску почета Министерства Геологии СССР, награжден орденом Дружбы народов. В настоящее время проживает в г.Санкт-Петербурге.

Юрий Александрович Карбаинов

В конце августа 1996 г. в связи со столетием со дня рождения Александра Степановича Карбаинова его дети, внуки и правнуки провели семейный обряд памяти на месте бывшего села Карбаиновка.

Из дневника Юрия Александровича Карбаинова, младшего сына Александра Степановича: « Была последняя неделя августа 1996-го. Малая родина встретила нас удивительно солнечной погодой. Мы собрались на столетие своего отца, незабвенного Александра Степановича. Мы все, ныне живущие его дети, прибыли в Бурятию из разных уголков России и бывшего СССР: из Санкт-Петербурга, Амурска, Оренбурга, Томска, Запорожья ...Встреча на родной бурятской земле после долгой разлуки была трогательной...

...Я с огромным удовольствием наблюдал, как в этот солнечный августовский день в водоеме шумно и весело отдыхали утки и бесподобные по красоте турпаны. Недалеко от Андреевской горы, за Протоком видна Сосновка – сенокосные угодья бывшего Карбаиновского колхоза «Красный партизан». Вспоминал период, когда в 9-10 лет я запрягал лошадей в длинную телегу, объезжал дворы, собирал колхозниц и вез их в Сосновку на сенокос. Напротив Сосновки – гора Болдок. Священная для нас гора. В

большие религиозные праздники женщины несли к этой горе большую икону, поднимались на ее вершину, где стоял деревянный крест, и там молились. Они просили у Бога здоровья, дождя и урожая. В таких походах, естественно, активное участие принимали и мы, их дети. Я сидел на Школьной горе, вспоминал прошлое своей «малой родины» и откладывал в памяти свершения своих земляков....

Ночь с 25.08. на 26.08 мы заранее планировали провести в Карбаиновке. Мы сидели у ночного костра и сердечно общались. На фоне величаво смотрелась гора Болдок, вечный памятник нашей славной Карбаиновке, памятник, великолепно созданный самой природой. «Здравствуй, Болдок, из камня старик!»

Я покинул Карбаиновку и Бурятию в 15 лет. Но эта ночь всколыхнула всю душу, словно вернула меня в те годы и в ту Карбаиновку, которую я знал.

«Ветер ласково что-то мне шепчет,
Разнотравье дурманит меня.
Обнимаю я землю все крепче,
Она шепчет: «Твоя я, твоя!»

Я люблю ту деревню, где я родился и провел мое детство. Я люблю тот кусочек земли, который меня кормил.

Я горжусь своим отцом, хотя, к сожалению, практически не помню его. Горжусь, так как в воспоминаниях моих старших братьев и сестер (а нас было 10 детей), наших близких родственников отец был личностью с большой буквы. Он был умным и гибким руководителем колхоза «Красный партизан», глубокоуважаемым жителями села Карбаиновка.

Как не любить нам свою малую родину, свою деревню Карбаиновку? Эта маленькая деревня в глубинке дала своего Героя Советского Союза во время Великой Отечественной войны. В послевоенное время мои

односельчане стали директорами крупных заводов, партийными и государственными деятелями, заслуженными ветврачами, геологами, химиками, деятелями науки, академиками, профессорами, доцентами. Найдите на карте России еще одну такую глубинку, которая оставила столь щедрое наследство! Я таких примеров не знаю».

Юрий Александрович Карбаинов, зав.кафедрой Томского политехнического университета, декан электрохимического факультета, профессор, академик Международной академии экологии и безопасности, заслуженный химик Российской Федерации, заслуженный деятель науки Республики Бурятия.

Род Карбаиновых в Забайкалье

ОЮУН БЭЛИГЭЙ БУЛАГ

«Чингис хаан» зужэг – гурэнэй шангай лауреат

Буряад драмын академическэ театрай тайзан дээрэ ахамад режиссер Цырен-Доржо Бальжановай табилгаар «Чингис хаан» гэжэ зужэг харуулагдаа. Танхимаар дуурэн харагшад, гурэнэй комиссиин тулоолэгшэд, ундэр зиндаатай зон, мэдээжэ уран зохёолшод, искусствоведууд, театроведууд энэ зужэг дулаанаар угтажа абаа hэн.

Критик, Санкт-Петербурлын театральна искусствоведениин доцент, театральна журналай ахамад редактор, национальна театрнуудай жюрин гэгшүүн М.Ю.Дмитриевскаяда угэ угтэбэ:

- Сибирскэ региондо «Сибирский транзит» гэхэн нэрэтэй фестиваль бии болоһон юм. Нёдондо хабар Новосибирск хотодо унгэроо. Ехэ хото городуудай театрнуудай директорнууд суглараад, фестивальнай олон регионуудые хамтаруулха, хотоһоо хотодо нуудэл заншалтай болгохо гэжэ хэлсээ баталһан байнабди. Муноо жэл Эрхуудэ унгэрхэ, хорин хоёр зужэг абахаар бэлэн.

Бидэниие Улаан-Үдэ хотодо хоёр театрнууд хулыемнай газарта хургэнгуй дулаанаар угтаһандань баяртайбди. Зужэгэй урда пьесэтэй танилсаһан, уншаһан байнабди. Театральна критик, Санкт-Петербургийн театральна журналай редактор, «Золотой софит» гэхэн зублоонэй жюрин гэшуун Е.Э. Троппдо угэ угтэбэ.

Энэ зужэг тэрэ сагай туухэтэй тааралдана гэшэ гу? Элдэб асуудалнууд түрэнэ. Шэдитэ ехэ гоё хэблэл костюмуудын аргагуй найхан. Персонаж бүхэн хуниие гайхуулна, костюм бури актернуудай пластика һонин болгоно.

Актёрнуудай мэргэжэл шадабари харахада, ундэр шатада ябана, пластикын талаар театрай труппа ехэ бэрхээр бэлдэгдэнхэй. Чингис хаанай эдир залуу, дунда наһанай, убгэроод ябаһан гурбан образ зубоор хубаагданхай.

Намда залуу Тэмуужин Бортэ хоёрой залуу наһандаа хухилдэн, «морёор» эрыюусэлдэн ябаһан хаһыень зохидхоншье, шогтойшье уйлэтэй сценэ найшаагдаа.

Бортэ сэбэрхэн гулмэрхэн басаганһаа тад ондоо боложо, хубсаһаниинь хунэй тухэл шарай, пластика гайхалтайгаар хубилгана. Эндэ актриса бэрхээр ролю гуйсэдхоо, залуу Чингис хаан аргагуй бэрхэ байгаа. Актернууд нэгэ хун шэнгээр режиссерой һанаһан уйлэ хэжэ шадана. Режиссерой худэлмэри дутагдалгуйгоор хэгдэнхэй гэжэ тэмдэглэмээр.

«Чингисхан» зужэг байгуулгада хабаадаһан бухы зохёохы худэлмэрилэгшэдэй, гүрэнэй шангай лауреадай нэрэ зэргэдэ хуртэһэн режиссер Цырен-Доржо Бальжановай, Чингис хаанай роль гуйсэдхэһэн Михаил Гомбоевич Елбоновой, «Чингисхан» гэхэн зужэгы буряад хэлэн

дээрэ оршуулһан Доржо Норбосампилович Сульtimiовай, зужэгые уран һайханай талаар шэмэглэһэн Цыремжит Цыренжаповагай, зужэгэй автор Булат Гавриловай Буряад ороной ургэн олониитэ харагшадай халуун амаршалгада хуртэһэниинь тон һайшаалтай.

Буряад унэнһоо

«Шэнэ зуун жэлдэ шэнэ бодолтойгоор...»

Театр хадаа хунэй туухэ, муноо уеын байдал харуулха, мун ерээдуйе элирхэйлхэ эди шэдитэй искусство ха юм даа. Хубилган шэнэдхэлгын һая эхилһэн уедэ Буряад ороноймнай хун зоной боди сэдхэл һэргээһэн, буддын шажаниие ургэн харуулһан Р.Хамаев, Б. Эрдынеев гэгшэдэй «Дамдин лама» гэһэн зужэг найруулһан режиссёр Цырендоржо Дондокович Бальжанов эдэ авторнуудтай хамта республикын Гурэнэй шангай лауреат анхан болоһон юм.

Зуун жэл бухэнэй худэлэсэ, ритм ондо ондоо бшуу. XX зуун жэлдэ ондоо ритм байгаа. Чеховэй «Чайка», Брехтын пьесэнуудэй манай театрта табигдаагүй байһаниинь харамтай. Энээн тухай бодомжолжо эхилэнхэйб. Оюун бодолой гун талые, хунэй досоо-хи байдал, гол сэнтэй ухаан бодол, ундэр заяае харуулха гээшэ тон шухала бшуу. Муноо уеын удэрэй, жэлэй юрын боро юрьесэ зужэгуудые харуулнабди.

Буряад драматургида ажабайдалай, ажаһуудалай дутагдал-нууд, баганууд дутуу дунданууд гол шухала болохоо һанана. Би оорынгоо табиһан «Дамдин ламада» дасан галдахада, хунэй досоохи баян сэдхэл, буддын шажанай философи угы хээ гэһэн гол зорилго элирхэйлхэ гэжэ оролдооб, «Король-Оленьдэ» театрай буффонада, олон зоной хабаадалгатай һайндэр харуулха зуураа хунэй сэдхэл бодол харуулха гэһэн зорилго табяаб.

Алдар суута уран зохёолшод, драматургнууд А.Островский, А.Чехов, М.Горький, һуулэй сагта А.Вампилов гэгшэд шэнэ драматургийн эстетикэ,

хунэй оюун ухаае тайлбарилжа шадаа. Театрай бухэдэлхэйн шэглэлые хубилгаһан бэлигтэй режиссёрнууд Станиславскийн, Немирович-Данченкын ажал литературада, уран зурагай искусствада, архитектурада, зохёохы ажалтай шэнэ артистнуудай, режиссёрнуудай худэлмэридэ ехэ аша нулоо узуулһэн гээшэ.

Тиимэһээ XXI зуун жэлдэ ямар хубилалтанууд болохоб, ямар шэглэл гол болохоб гэхэн асуудалнуудта харюусаха зорилготойгоор Россин үндэһэн театрнуудай режиссёрнууд ажаллана. Муноо уедэ залуушуул номуудые уншанагуй, тиимэһээ театрай, киногой онол аргаар Чеховэй, Шекспирэй пьесэнуудые шэнэ удхатайгаар табиха шухала.

Манай театрта үндэр заяатай, удхатай образуудые харуулха зорилго табигдаха ёһотой. «Чингис хаан» табихадаа, мянган жэлэй эрхим хуниие харуулха зуураа удамаршын досоохи байдал, гун бодолыень элирхэйлхээ оролдообди.

Манай режиссёрнууд Т.Бадагаева, С.Хажитов, В.Кондратьев гэгшэд ооһэдынгоо сэдхэлдэ дутэ пьесэнуудые оложо, амжалтатай ажаллажа байна.

Ц.Бальжанов

Михаил Гомбоевич Елбонов

*Будамшуу, Будамшуу нэрэтэйб даа,
Буряадхан орондоо нютагтайб даа...*

- Михаил Гомбоевич, Та буряад арадай дунда урдаа хараха хунуудэй нэгэн ба мэргэжэлэйнгээ талаар талаан бэлигээрээ, хурса образуудаараа, илдам шарайгаараа, энэрхы дулаахан сэдхэлээрээ манай омогорхол, найдал болонот, хэнэйшые дура буляаха хусэтэй байнат. Энэ бугэдэ юунһээ дулдыдана гээшэб?

- Би сэлгээ найхан Баргажан нютагта түрэхэмби. Эжымни Ханда Будиевна, абамни Гомбо Харнутович. Би тон багаагаа дуушан болохо хусэлтэй байгаа. Табсан дээрэ гаража зоной урда дууладагаа наадагби. Нургуулийн дуу хатарай наадан нам-гуйгоор унгэрдэггүй байгаа.

- Танай мэргэжэл шудалга хаанааа эхитэй гээшэб?

- Соёлой институтдай оюутан болоод, тоорижэ ябатарни, азатай ушарал дайралдаа. Ленинградай буряад студия хубууд усоодэжэ, намайе болон Федя Иннокентьев хоёрые гурбадахи курсда абаа нэн.

- Хэрбээ одо мушэд, хуби заяанай ондоогоор тааралдаа наань, хэн болохо байгаабта?

- Жолоошон! Абамни Гомбо Харнутович Баргажанай туруушын тон хундэтэй жолоошон байгаа. Багшанарнай хэлэдэг байгаа: «Найнаар, нурагты, тиибэл Елбонов шэнги водитель болохот». Космонавтаа оорэгуй шофер болохо хусэлтэй ябагша нэмди.

- Тээд дээдын бурхад, эжы баабайн буян танда артист болохо хуби заяа уршоогоо. Будамшуугай роль танай туруушын болоно гу?

- Үгы. Хоца Намсараевай «Үүрэй солбоной» убгэн Галшын рольһоо эхилээ нэм. Саашадаа «Король Лир» спектакль соо француз король боложо наадааб. «Тайшаагай ташуур» соо арестантын роль. 1969 ондол туруушынгээ гол роль наадаа нэм. Энэ хадаа Ц.Шагжинай «Пылающие джунгли» соо Нгуенэй роль. Тэрэ жэлдэ Будамшууе наадажа эхилээд муноо болотор нааданаб.

- Наһанай ошохо бури Будамшуу ондоо болоно гээшэ гу?

- Заатагуй, он жэлэй ошохо бури хунэй хараса, байдал, саг ондоо боложо, хубилжа байдаг. Тиибэшье, хунэй досоохиһоо дулдыдаха, хунэй сэдхэлээрээ залуу ябаа наань, наадаһан геройсье залуу зандаа улэнэ, хунгэн абари зантай зондо ехэ дуратайб.

- Михаил Гомбоевич, хун бухэнэй наһанда элдэб харгынууд ушардаг. Та энээн тухай юун гэхэ байнабта?

- Шадаал хаа, ажабайдалда хайхан ханаа бодолтойгоор, зохидоор, таарамжатайгаар, тэнсууритэйгээр хандахаа оролдодогби. Бултанай тулоо орон дэлхэйдээ зальбаржа ябадагби.

- Жэлэй дурбэн сагуудай ямар хаһа танай наһанда, ажабайдалда таарууб? Энээн тухай юун гэжэ һананат?

- Жэмэс, алтаар халюурһан намарай хаһа намда тон ехээр хайшаагдадаг. Илангаяа Ленинградтай намарай хаһа, залуу сог-той уе минии сэдхэл зурхэндэ мартагдашагуй мур улээгээ.

- Иимэ зохидхон налгай зулгы зантай хадаа олон нухэдтэй ёһотойт. Нухэд тухайгаа хоорэгты.

- Би нухэдэй талаар аргагүй жаргалтай хунби. Нухэдни – минии дундаршагуй омогорхол, энээхэн наһанаймни найдал, тушэг, баялиг. Жэшээлхэдэ, холымни нухэд гэхэдэ, Юрий Соломин, Игорь Кваша, Алиса Фрейндлих, Александр Калягин болон бусад болоно. Ньютагтаа тоолошогуу олон найдамтай нухэдтэйб, ходо уулзажа байдагби.

- Нуулэй уедэ ямар спектакльнуудта наадаабта?

- Гурэнэй академическа буряад театрай ахамад режиссер Сэрэн-Доржо Бальжанов «Чингис хаан», Антон Павлович Чеховэй «Хайлгана» («Чайка») гэхэн спектакльнуудые тон амжалтатай табиһан байна. Эндэ би гол рольнуудые наадаһан байнаб.

- Ажалдатнай ундэр амжалтануудые, ажабайдалдатнай амгалан тайбаниие унэн зурхэнһоо хусэнэб.

Чойжонима Генинов

1931 ондо Улаан-Үдэ хотодо искусствын байшанай һуури дээ-рэ хугжэмэй-театральна техникум байгуулагдаба. Манай Чойжинима туруушын оюутанай нэгэн болобо. Эндэ ниитын эрдэмэй хэшээлһээ ганда, актёрой, режиссурын, хатарай ба угэээ зубоор угуулхэ шадабариин һургуули гарадаг

hэн ха. Тэрэ жэлдэ искусствын талаар ундэһэн кадрнуудые нэн туруун хургаха зорилго табигдаһан уе hэн.

Хойто жэлын 1932 оной зун Буряад-Монголой гурэнэй драматическа театрай нээгдэһэнэй жабхаланта ёһолол болоо. Эндэ Намжил Балданогой «Таһалдал» гэжэ зужэгоор эхин наадаяа нээһэн юм гэдэг. Уран хайханай нарин шадабаритай танилсаһан залуу артистнууд Ч.Генинов, Н.Гендунова, Ж.Пагбаин, Д. Дондоков, М.Шамбуева, мун Болдонова болон бусад ооһэдынгоо бэлиг шадабарие арад зондоо анха туруушынхией харуулаа.

1936 он гаража ерэбэ. Буряад-Монголой тулоолэгшэдэй Москва хото зорилхо гэжэ ургэн ехэ бэлэдхэл хэжэ байһан харюусалгата хаһа бэлэй.

Москвада парти, правительствын хутэлбэрилэгшэдтэй Буряад-Монголой туруу ажалшад уулзажа, гурэн турын шагнал хайрада хуртэжэ бусаба. Тэдээн соо Чойжинима Генинович Генинов байлсаха золтой байхаһаа гадна, Ажалай Улаан Тугай орден хайрада хуртэһэн гээшэ. Тиихэдэ ушоо нухэр Гениновэй нэрэ дээрэ «полуторка» машина угтэһэн юм.

Энэ ехэ баяр нютагтаа ургэн дэлисэтэйгээр тэмдэглэгдээ hэн. Туудэбшые тойрожо, ёхор эхилээд лэ, саашадаа дуу андалдаан, алта нюулган, зэргэ тойролгон, бээлэй нюулган, шастын сайхан гэхэ мэтэ янза буриин нааданай утаһан задараа юм ааб даа.

Ч.Генинов 1940 оной октябрыда (21) Москвада болоһон Бу-ряад-Монголой арадай искусствын туруушын декадада хабаадалсаа һааб даа. Жэл урда тээ тэрээндэ Буряад-Монголой Автономито Республикын Верховно Соведэй Президиумэй зарлигаар БМАССР-эй габыата артистын хундэтэ нэрэ зэргэ олгогдоһон юм. Хожомын, арба юһэн жэлэй ходорон ошоходо, баһал ундэһэн арадайнгаа хоёрдохи декадада хабаадалсаха зол тудaa. Манай буряад драмын театр табан зужэг Москвагай харагшадта абаашаа hэн. Тоолобол, Д.Батожабайн «Барометр шуурга харуулна» гэхэн зужэгтэ Ч.Генинов Роговой роль гуйсэдхоо. Ц.Шагжинай «Будамшууда» Норниин рольдо, Б.Пурбуевай «Сасуутанда» Даржаагай хитад драматург Цао Юй-гэй гэгшын «Тайфун» зужэгтэ Лу Гуй гэгшын рольдо, А.С.Грибоедовэй «Ухаанһаа

болоһон зоболон» гэжэ зужэг соо нэгэ господинай роль наадаа гээшэ һэн ха. «Бухы табан зужэгтэнь нааданаб», – гэжэ тэрэ оороо хэлээ һэн.

Буряадай искусствын, литературын декадын удэрнуудэй нэгэндэ «Советская культура» газетын декабриин нэгэнэй дугаарта (1959) «Хитроумный Будамшу» гэжэ статья гараа һэн. Авторынь – Л. Ходорковская. Тэрэ Ч.Гениновэй наадаһан (һорни) тухай иигэжэ тэмдэглээ һэн: «А вот богач Порни в исполнении Ч. Генинова. Маленький, юркий, с быстрыми движениями и бегающими острыми глазами, он как бы воплощает в себе жадность, стяжательство, жестокость человека, целиком посвятившего себя только обогащению, человека, который ради накопления богатства готов пойти на любую подлость, на любое преступление».

«Литература и жизнь», «Правда», «Литературная газета», «Труд» болон «Советская культура» гэжэ мэтэ тубэй бусад газетэнууд декада тухай удэр бухэндэ бэшэжэл байгаа бэлэй.

Эгсэ далан жэлэй саада тээ Буряадай ундэһэн театрай һуури табигдажа байһан сагта Байгалай умэнэхи багаханшыё хаа, бэлигтэй арадаймнай залуу басагад, хубуудэй залаа болоһон, булэг артистнарай аманһаа «Театр» гэхэн угэ анха туруушынхээ хэлэг-дээ. Харин муноо «Ажалай Улаан Тугай орденото Буряадай гурэнэй Хоца Намсараевай нэрэмжэтэ академическэ театр» гэхэн асари ехын нэрэ зэргэтэй алдар солоор зэдэлнэ. Буряад ороной уран зохёолшодой зужэгуудэй табигдахаһаа гадна, Россин болон дэлхэйн классигуудай бүтээлнууд амжалта тугэс табигдадаг гэжэ мэдэнэбди.

Д. Доржогутабай

«Вердиин оперонууд» гэхэн фестиваль

«Вердиин оперонууд» гэхэн хугжэм дуунай гоё һайхан фестиваль Буряадай оперо болон баледэй академическэ театр соо баярай оршон байдалда нээгдэбэ.

Олондо мэдээжэ болоһон Дж.Вердиин «Отелло» гэхэн дурбэн узэгдэлтэй энэ оперые бэлигтэй дирижер Монгол ороной искусствын габыята ажал ябуулагша Ч.Жамсранжав шадамар бэрхээр хутэлбэрилбэ.

Энэ удэшэ театрай оркестрэй хугжэмшэд ехэл оролдосотой-гоор наадажа, ирагуу найхан хугжэм дуу шагнагшадта бэлэглэбэ гэжэ сэгнэхээр.

Оперын гол партинуудые артистнууд шадамар бэрхээр гуйсэдхэжэ, бэлигтэй дуушад байһанаа гэршэлбэ. Дездемонын гол партиие дуулаһан гайхалтай найхан хоолойтой, СССР-эй арадай артистка, дуушадай уласхоорондын олон конкурснуудай лауреат Галина Шойдагбаева энэ удэшэ найхан хоолойгоороо бултаниие баясуулба. Энэ оперодо тэрэ ухаангуй найханаар дуулажа, сугларагшадай халуун альга ташалгада хуртоо. Зоолэноор аад, булаг шэнгээр бурьялан гаража байһан жэгтэй найхан хоолойень фестивалда ерэгшэд ундэроор сэгнэһэн байна.

Отеллын партиие дуулаһан тенор хоолойтой, СССР-эй арадай артист Дугаржап Дашиев бэлигтэй дуушан, ялас гэмэ хурса драмын артист байһанаа ушоо дахин харуулаа. Арадай артист жутуорхуу сэдхэлтэй хунэй доторой байдалые уран бэлигээрээ харуулжа, харагшадай найшаал магтаалда хуртэбэ.

Ягын партиие дуулаһан манай театрай артист Владимир Тоболев шанга, найхан хоолойтой, бэлиг тугэлдэр артист байһанаа харуулаа. Инаг хоёрые хахасуулха хэрэг эрхилһэн, ехэ мэхэтэй хунэй образтой артист ерэгшэдые танилсуулба. Бэлигтэй дуушаниие шагнагшад халуунаар угтаа.

Энэ оперые найруулан табиһан режиссёр, Россин Федерациин искусствын габыята ажал ябуулагша Н.Е.Логачевой оруулһан хубита ехэ гэжэ тэмдэглэхээр. Драматическа һонин уйлэ хэрэгууд шагнагшадай анхарал татаа.

«Улаан-удынхид оперо дуратайгаар шагнадаг, оперо шагнаха соёлтой, дуршэлтэй юм» гэжэ нухэр Ч.Жамсранжавай эндэ хэлэһэниинь ехэ сэнтэй байна. Үнэхоороошье, энэ удэшэ зал соо хунуудэй дуурэн сугларһаниинь дуушадыешье урмашуулба. Урагшатайгаар эхилһэн энэ фестивалиин худэлмэридэ ушоо ехэ амжалта хусэнэбди.

1. Үгэнуудыг ба холбуулалнуудыг сээжэлдэгт.

хоолой	голос
альга ташаха	аплодировать
булаг	родник
бурьялха	бурлить, хлокотать, переливаться через край
шагнагшад	зрители, слушатели
угтаха	встретить, встречать
зоолэн	мягкий
магтаал	хвала, восхваление
магтаал, найшаал	похвала, комплимент
магтамаар	стоящий похвалы
магтаха	хвалить, восхвалять
магтаалтай	заслуживающий похвалы
найруулха	сочинять, излагать, формулировать

2. Холбуулалнуудыг оршуулагт, сээжэлдэгт, мэдүүлэлнуудыг зохёогт.

Баярай оршон байдал; гайхалтай найхан хоолойтой; халуун альга ташалгада хуртоо; зоолэноор аад, булаг шэнгээр бурьялан; жэгтэй найхан хоолойень; тенор хоолойтой; бэлигтэй дуушан; уран бэлигээ харуулха; шагнагшадай найшаал магтаалда хуртэхэ; шанга, найхан хоолойтой; бэлиг тугэлдэр артист; мэхэтэй хунэй образтой; шагнагшад халуунаар угтаа; опере найруулан табиһан; габьяата ажал ябуулагша; нонин уйлэ хэрэгүүд.

3. Холоһоо ерэнэн айлшадта Буряадай гүрэнэй академическа оперо болон баледэй театр тухай хоорэгт

4. Мэдээжэ артистнар тухай бэшэмэл мэдээсэл бэлдэгт.

5. «Травиата», «Риголеттэ», «Отелло» гэхэн оперо тухай мэдээсэл бэлдэгты.

Лариса Сахьянова

Лариса Петровна Сахьянова ундэһэн буряад баледэй эхи табигша, элитэ хунуудэй нэгэн гээд туухэдэ ороһон габыятай.

Лариса Петровна Москвагай хургуулиһаа эхилээд, түрэл театрайнгаа тайзан дээрэ 40 гаран жэл соо хэдэн уе харагшадай зурхэ доһолгон, хун шубуунай хатар хатаржа, Буряад оронойнгоо солые, буряад арадайнгаа нэрэ хундые хилын саанашье, ургэн дэлгэр орон соогуураа суурхуулһан бэлэй.

«Лебединое озеро», «Жизель», «Спящая красавица», «Раймонда», «Дон Кихот», «Каменный цветок», «Легенда о любви», «Спартак», «Во имя любви», «Любовь-волшебница» гэхэн баледуудтэ гол партинуудые гуйсэдхэжэ, буряад искусствын залиршагуй одон боложо тодороо һэн.

Тэрэ наһанайнгаа нухэр, Россин арадай артист, Глинкын нэрэмжэтэ Россин гүрэнэй шангай лауреат Петр Тимофеевич Абашеевтэй дэлхэйн олон оронуудаар гастрольдо ябахадаа, Эхэ ороноо, буряад арадаа суурхуулһан бэлэй. Буряад искусствын ялас гэмэ одон Япон, Канада, Иран, Пакистан, Итали, Болгари, Монгол, Хитад, Финлянди, Чехи, Словаки, Германи, Польшо, Венгреэр гастрольдо ябахадаа, Байгалай умэнэдэхи Буряад нютагаа суурхуулдаг бэлэйл.

Лариса Петровнагай уян нугархай хатарай хэлбэришэгуй нюусануудтань искусство шэнжэлэгшэд ушоо дахин бусажа ооһэдынгоо томо томо зохеолнуудые бэшэхэ гээд һанагдана.

Лариса Петровна бурин тугэс бэлигэйнгээ, амжалтануудайнгаа тулоо Россин болон Буряадай гүрэнэй шангуудай лауреат болоһон, Ленинэй, Улаан Тугай орденуудаар, «Ажалда шэн габыагай тулоо» гэхэн медаляар шагнагдаһан байха юм.

Л. Сахьянова Бурядай хореографическа училищиин нээлгэдэ ехэ оролдолго гаргаһанай гадуур эхин шатаһаань уран һайханай талаар хутэлбэрилэгшэ, хэдэн уе баледэй артистнуудай багшань байһан юм.

Баледэй тайзанай элитэ ехэ мастер, Буряад баледэй залиршагуй одон байһан Лариса Сахьянова арад зоноймнай зурхэ сэдхэлдэ хэтэ мунхэдэ улэнхэй.

Буряад унэнһоо

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

турэл театрай тайзан дээрэ	на сцене родного театра
найруулха	поставить
элитэ	известный
эхи табигша	основатель
тайзан	сцена
хэдэн уе харагшад	несколько поколений зрителей
хун шубуудай хатар	танец белых лебедей
суурхаха	славить, прославить
залиршагуй одон	неугасимая звезда
уян нугархай	грациозная
хэлбэришэгуй нюусанууд	неразгаданные, непоколебимые тайны
бурин тугэс бэлиг	талант
амжалта	достижения
эхин шата	первоначальный этап
уран һайханай талаар	художественный руководитель
хутэлбэрилэгшэ	
хэтын хэтэдэ	навечно, на веки вечные
Глинкын нэрэмжэтэ Россин	лауреат Государственной премии

Гүрэнэй шангай лауреат	России им. Глинки
ажалдаа шэн габьяагай тулоо	орден Трудового Красного
орден	Знамени

2. Мэдуулэлнуудые дуурэн болгожо бэшэгты, оршуулагты.

- а) Лариса Сахьянова ундэһэн буряад ... эхи табигшадай нэгэн гээд ...
- б) 40 гаран жэл соо ...
- в) Лариса Петровна бурин тугэс бэлигэйнгээ ...
- г) Тэрэ наһанайнгаа нухэр ... Буряад арадаа суурхуулһан туухэтэй.
- д) Л.П. Сахьянова Россин болон Буряадай гүрэнэй шангуудай лауреат

...

е) Л. Сахьянова Буряадай хореографическа ... нээлгэдэ ...

ж) Лариса Петровнагай уян нугархай хэлбэришэгуй шэнжэтэй
нюусануудтань...

3. Асуудалнуудта харюусагты.

Буряадай баледэй эхи табигшадай нэгэн хэн байгаа?

Хэдэн жэлэй туршада турэл театрайнгаа тайзан дээрэ хатараа?

Хэн наһанайнь нухэр байгаа, хоорэжэ угэгты.

Ямар гурэнуудээр гастрольдо ябаа?

Ямар шагналнуудта хуртооб?

Лариса Сахьянова Буряадай баледэй залиршагуй одон байгаа гу?

4. Хэр һайнаар текстын удхыень ойлгожо абаһанаа мэдэхын тулоо энэ даабаринуудта зуб харюу ологты.

Россин болон Буряадай гүрэнэй шангуудай лауреат Л.Сахьянова:

- а) буряад литературы эхи табигша;
- б) буряад баледэй эхи табигша;
- в) буряад театрай эхи табигша.

Училищин нээлгэдэ оролдолго гаргаа:

- а) педагогическа;
- б) хореографическа;
- в) хугжэмэй.

Баледуудтэ гол партинуудые гуйсэдхоо:

- а) «Лебединое озеро»;
- б) «Жизель»;
- в) «Спящая красавица»;
- г) «Бахчисарайский фонтан»;
- д) «Красавица Ангара»;
- е) «Спартак».

Нургуулиһаа эхилээд тайзан дээрэ хатаржа эхилээ:

- а) Санкт-Петербурлын;
- б) Новосибирскын;
- в) Москвагай.

Турэл театрайнгаа тайзан дээрэ олон жэлдэ ажаллаа:

- а) 50 жэл;
- б) 40 жэл;
- в) 70 жэл.

5. Бурядай элитэ мастер Лариса Петровна тухай элидхэл бэлдэгты.

«Арюун Гоохон Ангар дуухэй» гэжэ балет

Манай ууган нютаг болохо Буряад орондо бии байгаа Байгал далай холо дутын айлшадые тон ехээр һонирхуулдаг, дура сэдхэлыень татадаг. Ногоон сэнхир уһатай далай, тэрэниие тойроод байһан хада ууланууд ямаршые хунэй сэдхэл доһолуулдаг, һайхан һанаа бодол туруулдэг гээшэ.

Хабсагай хадые хэтэ сохин Байгалһаа урдан гарадаг, урасхалаараа тургэн Ангар мурэн һонин даа. Набаараа дуурэн уһатай Зунайшые ааяма халуун удэр хуйтэн амисхалтай Енисей руу зорин энэ домогто мурэн урдадаг.

Үзэсхэлэнтэ һайхан Байгал далай, тэрээнһээ урдан гарадаг Ангар мурэн, Енисей тухай буряад арадай туухэ домогууд нилээн бии гээшэ.

«Арюун Гоохон Ангар дуухэй» буряад арадай урданай туухэ домогой удхаар, арадай ундэһэн хугжэмдэ тааруулан бэшэһэн зохеол юм. Буряадай дуу хугжэм арадай уян һайхан хатар зужэгтэ гол һуури эзэлнэ. «Арюун Гоохон Ангар дуухэй» баледтэ убгэн буурал Байгалай уйлэ хэрэгууд далайн долгиной эбхэрэн мушхаржа, хуужэ байһан абяануудые дууряаһан хугжэм доро харагдана.

«Арюун Гоохон Ангар дуухэй» хэдэн олон жэлэй туршада Буряадай оперо ба баледэй театрай репертуарта гол һуури эзэлнэ. Энэ балет Буряад орондошые, ороной бусад хотонуудташые оло дахин харуулагдана.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

туухэ	история
домог	легенда
урасхал	течение
һайхан	красивый
хабсагай	скала
һаба	вместилище, хранилище (о водоемах), русло
һабаһаа халиха, гараха	выходить из берегов
долгин	волна
эбхэрхэ	катиться (о волнах)
долгин эрье тээшэ	волны нахлынули на берег
эбхэрэн орожо ерэбэ	
зужэг	спектакль

2. Удхаарнь тааруулан мэдуулэл зохёогты.

Хабсагай хадые хэтэ сохин Байгалһаа урдан гарадаг...

Үзэсхэлэнтэ һайхан Байгал далай, тэрээнһээ урдан гарадаг Ангар мурэн, Енисей тухай ...

«Арюун Гоохон Ангар дуухэй» 30 гаран ...

Энэ балет Буряад орондошье, ...

Набаараа дуурэн уһатай Ангар мурэн...

Хуйтэн амисхалтай Енисей...

«Арюун Гоохон Ангар дуухэй» гэжэ балет буряад арадай урданай домогоор ...

3. «Арюун Гоохон Ангар дуухэй» балет тухай мэдээсэл бэлдэгты, хоорэгты.

Лев Константинович Книппер

Народный артист России, заслуженный деятель искусств Бурятии, лауреат Государственных премий СССР И РСФСР композитор Лев Константинович Книппер написал немало талантливых произведений, лучшие из которых бесспорно вошли в русскую музыкальную классику.

Особенностью творческого был его постоянный интерес к музыкальному фольклору разных народов. Достаточно сказать, что в его сочинениях звучат мелодии в русском, таджикском, белорусском, крымско-татарском, киргизском характере, а также в иранском, ассирийском, албанском и ещё других национальных складах.

Интерес к национальной музыке, национальному музыкальному колориту закономерно привел Л.Книппера и к бурятской музыке. Когда в послевоенное время встал вопрос о профессиональной помощи начинающим композиторам Бурятии, выбор сразу же пал на него и другого московского композитора С.Рязова. В 1946 году они приехали в республику, изучали

национальную музыку и записывали народные мелодии. Л.Книппер посетил тогда Курумканский и Баргузинский районы(его спутником и переводчиком был Дандар Аюшеев).

Для любителей музыки и театра нашей республики имя Л.К.Книппера связано прежде всего с балетом-поэмой «Красавица Ангара» (написан в соавторстве с Б.Ямпилковым на либретто Н.Балдано по старинной народной легенде, премьера которого состоялась в марте 1959 года. Вот уже несколько десятилетий балет этот украшает репертуар Бурятского театра. Это единственный национальный балет, поставленный за пределами республики (во Львове), адажио из «Красавицы Ангары» стало первой бурятской музыкой, прозвучавшей в западном полушарии – в концертах выставки ЭКСПО–67, где танцевали известные бурятские артисты Л. Сахьянова и П. Абашеев.

Высочайшие качества музыки «Красавицы Ангары», пронизанной красочным национальным фольклором, были признаны с самого начала. Всеобщее внимание привлекает и виртуозная инструментовка – «подводного колокола», эпизода «заклинания смерчей», танца пленниц Черного Вихря (здесь разработана таджикская народная мелодия, записанная Книппером на Памире) и другие эпизоды.

В 1972 году Бурятский театр показал балет во второй раз, в обновленной постановочной редакции Эта постановка была удостоена Государственной премии РСФСР имени М. Глинки. Лауреатами стали танцовщики Л. Сахьянова и П. Абашеев, балетмейстер М. Заславский, художник А.Тимин и конечно, композиторы-соавторы Л. Книппер и Б. Ямпиллов.

Льву Константиновичу Книпперу удалось многое. Главным тому доказательством служит триумфальная сценическая история «Красавицы Ангары».

О. Куницын

Буряад оперын эхи табигша композитор

Маркиан Петрович Фролов

Элитэ совет композитор М.П.Фроловой «Энхэ-Булад баатар» гэжэ оперо буряад хугжэмэй хугжэлтэдэ эхи табигхан юм.

Буряад оперын классик, «Энхэ-Булад баатарай» автор, элитэ совет композитор, пианист, багша, хугжэмшэ, ниитын ажал ябуулагша Маркиан Петрович Фролов (1899-1944) композитор Р.М.Глиэрэй шаби байжа, классическа ород хугжэмэй ёһо гуримые оорынгоо творчестводо халан абажа, олон ундэһэ яһатанай хугжэмоор һонирходог байгаа. Башкир, яхад, буряад арадуудай хугжэмэй фольклор шэнжэлжэ, онсо оорын маягтай зохёол найруулжа захалһан туухэтэй. Ураалай фольклор шэнжэлһэнэй ашаар «Буурал Ураал» гэжэ симфоническа зураг, «Ураал тухай поэмэ» гэжэ оратори бэшэһэн байна. Нуулээрнь буряад арадай хугжэм зугаа наринаар шэнжэлжэ, «Энхэ-Булад баатар» гэжэ оперо найруулжа, буряад хугжэмэй хугжэлтэдэ эхи табигхан юм.

Буряад хугжэмтэй ушоо гушаад онуудта Свердловско консерваторидо багшалжа байхадаа танилсаһан байна. Манай буряад композиторнууд Дандар Аюшеев, Бау Ямпилов гэгшэд М.П. Фроловой шабинар байжа, хугжэм зохёохо бэлиг шадабаридань һураһан юм. Маркиан Петрович хурса, шанга багша байһан юм. Шабинартаа эсэгэ шэнгээр хандажа, оюун бэлигыень зуб шэглэлтэйгээр хугжоон һалбаруулхые оролдодог байгаа. Буряад хугжэмшэдые һургаха хэрэгтэ Маркиан Петрович Фролов сэгнэшэгуй ехэ туһа хургэһэн байна.

Буряад хугжэм мэдэхэ байһанһаа оперо бэшэхые зубшооһэн юм. Богони болзорто оперо бэшэгдээд, Улаан-Үдэдэ табигдажа, харагшэдые, хугжэмшэдые нилээд баярлуулһан юм. 1940 оной октябрь һарада Москвада болоһон буряад искусствын нэгэдэхи декадын уедэ табигдажа, магтаал һайшаалда хуртэһэн алдартай.

Опероео бэшэжэ байхадаа буряад хугжэмэй фольклор тон наринаар шуудалһан, арадай дуунуудые дэбтэртэй бэшэжэ абаһан байха юм. Арадай дуунуудые оперодо хэрэглэхэһээ гадна, онсо оорын маягтай аялгануудые хабсаран оруулһан байна. Энэ зохёо-лынъ тон ойлгосотой,хунэй сэдхэлдэ ургы сэсэг бадаруулмаар зэдэлэн ханхинажа, уданшьегуй орон дотор суурхаа һэн. Буряад хугжэмэй хугжэлтэдэ габыятай байһанай тулоо М.Фролов Ажалай Улаан Тугай орденоор шагнагдаа бэлэй.

Маркиан Петрович Фроловой дуй дуршэлые олон хугжэмшэд халан абажа, аялга дуунуудые хэрэглэхые оролдоһон байха. Драматическа зурилдоонэй, национальна маяг шэнжын, аялга дуунай талаар энэ оперо онсо шалгаржа, СССР-эй арадуудай эгээл эрхим һайн оперно зохёолнуудай тоодо оронхой.

Чингис Аюшеев

Обладателем «Гран-при» VI Всероссийского открытого конкурса «Романсиада-2002» учрежденного газетой «Труд», стал студент Московской консерватории Чингис Аюшеев.

В день нашей встречи по поводу его первого интервью в большой прессе о том незабываемом вечере в Колонном зале напоминали огромные охапки цветов. Ими Чингис украсил незатейливый интерьер комнаты в студенческом общежитии...

- Вот эти цветы мне подарил сам Николай Басков, – с гордостью показывает он на цветочную «клумбу». – Мои в деревне узнают – не поверят. Да я и сам хожу как во сне: такая победа! Сообщил в письме обо всем родным, в конверт вложил «Труд», где обо мне столько доброго написано, что я еще не заслужил. Эх, жаль только, что почта дойдет до села уже в будущем году.

Бурятская деревня Верхний Ичетуй, где родился Чингис, по его шутивому замечанию, находится, «если посмотреть на карте, чуть правее

Парижа, но в 300 километрах от Улан-Удэ». До французской столицы здесь мало кому есть дело, потому как дома до своей, бурятской, редкий сельчанин выберется хоть раз за всю свою жизнь. Быт, что говорится, экологически чистый. Одним из самых важных событий считается рождение ребенка и его имянаречение.

- А как ты попал на «Романсиаду»?

- Опять по счастливой случайности. Заболел один из возможных конкурсантов, и мне предложили попробовать себя в конкурсе – об этом я три года только и мечтал! Месяц назад победил на «Сибирской Романсиаде», которая проходила в Томске, благодаря чему попал на финальный тур в Москве и завоевал «Гран-при». Это для меня особенно сложно и знаменательно, потому что в бурятской национальной музыке нет жанра романса. Мне легче исполнять арии, нежели романсы. К тому же не зря народный артист СССР Николай Алексеевич Сличенко говорит: «Чтобы спеть романс, надо пожить». Когда готовил «Я помню чудное мгновенье», жутко волновался: романс написан двумя русскими гениями Пушкиным и Глинкой. Как передать всю палитру их чувств? Доволялся до того, что во сне увидел, как Пушкин и Глинка разучивают со мной это произведение. И что вы думаете? Наутро вспомнил их «мастер-класс» и спел отменно по их «указаниям», чем очень удивил своего преподавателя Бориса Николаевича Кудрявцева.

...Если есть в Москве совершенно счастливый человек, то это, наверное, Чингис Аюшеев. Он буквально светится, рассказывая о своих впечатлениях, показывает свой талисман – камень со священной горы Бурин Хаан, а еще хии морин – святой уголок в комнате, где молился накануне конкурса.

- Скажи, как отнеслись в консерватории к твоей победе?

- Скоро сессия, и студентам, особенно нашего пятого курса, не до чужих побед, – с сожалением говорит Чингис. – Хотя на дружескую вечеринку сбежались многие.

- А что, консерваторской стипендии хватает на застолье?

- На 180 рэ, конечно, не разгуляешься. Но, во-первых, я, как и многие студенты, подрабатываю: пою в ресторанах. Во-вторых, получил конкурсную премию...

- Теперь после победы на «Романсиаде» жизнь как-то переменится?

- Я шел к «Романсиаде» все годы учебы в Московской консерватории. Во мне самом многое изменилось, когда я стал ее студентом. В бурятском училище все было по-другому: мне хотелось просто «взять ноту», а вот о том, как она может звучать – не задумывался. Сейчас каждый звук рождает музыкальные образы. Это потрясающе! Не будь всего этого, я вряд ли победил бы на конкурсе русского романса под эгидой «Труда». Попасть на такой конкурс уже авторитетный и тем более выиграть – это отличный «трамплин». Возможности для творческой карьеры – огромные, я собираюсь ими воспользоваться. Очень хотелось попасть на прослушивание в Большой театр, на другие известные оперные сцены, поучаствовать в международных конкурсах.

- Какие арии особенно любимы тобой?

- Их много, например, все три арии Германа из «Пиковой дамы», партия Калафа из «Турандот»... Боюсь только любовных сцен: тут я чувствую себя скованно. Пытался раскрепоститься, читая «дамские романы» про любовь, но когда понял, что настоящих чувств они не воспитывают (там нет целомудрия), – учусь на русской классике.

Видимо, и этому Чингис учился достаточно успешно, поскольку, слушая, как он исполняет романсы, в том числе и рахманиновский «Сон», не могу отвязаться от мысли: ох, не одну девичью душу смутит этот жгучий брюнет.

- А девушка у тебя есть?

- Да, она из Белгорода, очень красивая и добрая.

- Ты сказал, что поешь в ресторанах. Это как-то отражается на твоём репертуаре?

- Вы хотите спросить, не пою ли я попсу? Нет, не пою, так как не хочу ломать классическую манеру вокала. Это, кажется, волей-неволей происходит, когда оперный певец включает в свой репертуар так называемую популярную музыку. Но, возможно, я еще не дорос, чтобы строить образование по двум направлениям: классическому и эстраднему.

М. Мамедова

Угаар заяагдаһан бэлигтэй Елена дуушан

Буряад Республикын арадай артистка, М.Глинкын нэрэмжэтэ уласхоорондын конкурсын лауреат дэлхэйн классигуудай, муноо уеыншье оперно зужэгуудэй һанаанда хадуугдаһан олохон образуудые Буряадай гүрэнэй оперно театрай сценэ дээрэ ялас гэмэ бэлигтэй дуушан Елена Шараева харуулна.

Елена Шараева Н.А. Римский-Корсаковой нэрэмжэтэ Ленинградай консерваторидо профессор Ираида Павловна Левандогой класста һураһан намтартай. Зургаан жэлэй туршада һураха уедоо дэлхэйн хэзээдэшье хуушархагуй оперын гайхамшагта зохёолнуудай гун гунзэгы удхые, дундаршагуй баялигы ойлгохо, арад зондо дамжуулха аза талаантай байгаа.

Консерваторидо һураха уедоо Римский-Корсаковой «Царская невеста» оперодо Домна Сабуровагай парти гуйсэдхоо. Консерваториин байгуулагдаһаар 125 жэлэй ойдо зорюулжа, оюутадай бэлдэһэн энэ оперо Союзуудай байшанай Колонно зал соо, мун опереттын театрта табигдаһан байгаа. П.Чайковскийн «Евгений Онегин» оперодо Татьянаһын парти хадаа тэрэнэй консерватори дуургэһэн дипломно худэлмэринь болоно.

1989 ондо Елена Шараева туруушынхиеэ Буряадай академическэ Ленинэй орденото театрай тайзан дээрэ Татьянаһын парти дуулаһан байна. Тэрэ саһаа хойшо хэдэн ехэ рольнуудые бэлдэһэн байна – Штраусай «Цыганский барон», опереттэдэ Саффиниин парти, Леонкаваллын «Паяцы» оперодо

Нельдын парти, Рахманиновой «Алекодо» Земфирын партиие нэрлэлтэй. Моцартын «Реквиемдэ» шухала уургэ дуургэдэг сопранын орёо парти гуйсэдхэнэ байна. Үшоо тиихэдэ Вердиин «Трубадур» оперодо Леонорын парти бэлдээ. Гэбэшье, эгээн ехэ амжалтань гэхэдэ, Глинкын нэрэмжэтэ уласхоорондын конкурсо лауреадай нэрэ зэргэдэ хуртэнэ байна. Туруушын шатада Глинкын «Признание» гэнэ романс, Генделиин урданай ари, Понкьеллиин «Джоконда» опероһоо Джокондын ари дуулаа һэн. Удаадахи шатада Глинкын «Руслан и Людмила» опероһоо Гориславын каватина, мун урданай ород романс, Свиридовэй поэмэнэ хэнэг дуулаа. «Энхэ-Булад баатарһаа» Арюун-Гоохоной ари, мун «Алтан дэлхэй жама ёһоор» гэжэ дуу дуулажа жүриин һайшаалда хуртэнэ байна. Жюриин гэшууд гэхэдэ, булта мэдээжэ дуушад – туруулэгшэнь Ирина Архипова, Мария Биешу, Леонид Сметанников, Медея Амиранашвили, Иван Петров, Бэлла Руденко, Грайер Ханеданьян, Рафик Гареев.

Нуулшын шатада Вердиин «Аидаһаа» Аидын ари, мун Рубинштейнэй «Демонһээ» Тамарын ари дуулаа һэн. Иигэжэ туруушын ехэ амжалтаһаа дали ургажэ, Елена Шараева эсэлтэгуй, эрьелтэгуйгоор урагшаа дабшана.

Т. Самбялова

Лхасаран Лодонович Линховоин

Хугжэмэй ниитын элитэ мэдээжэ ажал ябуулагша, уран бэлигтэй артист Л.Линховоин 1924 оной январин 1-дэ Шэтын областиин Агын Буряадай автономито округой Ага-Хангил тосхондо түрэнэ юм.

1942 ондо дунда һургуули дуургэнэйнгээ һуулдэ тэрэ Буряадай хугжэмтэ драмын театрта худэлхээ ороһон байгаа. 1949 ондо Лхасаран Лодонович Ленинградай гүрэнэй консерваторидо һурахаяа оробо. Тэрэнэ дуургэнэйнгээ һуулээр түрэл театртаа бусажа, наһанайнгаа һуулшын удэр

болотор оперын дуушанаар худэлоо. Эндэ тэрэнэй уран хурса, онсо оорын шэнжэтэй артистическэ бэлиг шадабари дуурэнээр элирхэн юм.

Линховоин сценэ дээрэ наадахадаа, ород болон гадаадын классикын геройнуудай – Сусанин болон Мельнигэй, Гремин, Годуновой, Кочубей болон Собакинай, Кончак болон Мефистофелиин, Лепорелло болон Базилионой, Хованскиин образууды гуйсэдхэн байна. «Баяр», «Энхэ-Булад баатар», «Байгалай эрьедэ», «Анда нухэд» гэхэн национальна оперонуудта туруу партинууды гуйсэдхэжэ, Лхасаран Лодонович муноонэй буряад дуунай хургуулиин ундэһэ хуури табигшадай зэргэдэ гараһан байгаа.

Совет оперно театрай туухэдэ, буряад хугжэмэй алтан жасада ороһон зориг тугэлдэр, зохоохы ажалай толотомо хуудаһанууд Лхасаран Линховоиной нэрэтэй холбоотой юм.

Лхасаран Лодонович буряад болон ород арадуудай дуунууды, совет композиторнуудай зохёолнууды гайхамшаг шадамараар гуйсэдхэдэг байгаа. Буряадай совет искусствые Москвада болоһон хоердохи декадын, республикын искусство ба литературы удэрнуудэй уедэ нэрэтэй солотойгоор тулоолһэн ССР Союзай Ехэ театрай тайзан дээрэ нэгэнтэ бэшэ наадаһан, дэлхэйн олон гурэнуудээр гастрольнуудта ябаһан байгаа.

Линховоин бэлигтэй бэрхэ багша байһан юм. Зуун Сибириин соелой институтда, Улаан-Үдын хугжэмэй училищида багшалхадаа, олон бэлигтэй дуушады хумуужуулээ.

Тэрэ зохоохы баян ажал ябуулхаһаа гадна, ниитын эдэбхитэй худэлмэри хэдэг һэн. Лхасаран Лодонович СССР-эй ВерховноСоведэй депутадаар һунгагдаһан, Африка болон Азиин ороннуудай һаналаа нэгэдэлгын комитедэй гэшуун байһан. Бухэроссин театральна булгэмэй Буряадай отделение хэдэн жэлэй турша соо толгойлһон юм.

Лхасаран Лодонович Линховоиндо СССР-эй арадай артистын хундэтэ нэрэ зэргэ, М.Глинкын нэрэмжэтэ РСФСР-эй Гурэнэй шан олгогдоһон байгаа. Тэрэ Ажалай Улаан Тугай орденоор, олон медалаар шагнагданхай.

Арюун найхан сэдхэлтэй, гайхамшаг оюун бэлигээ арад зондо алба хэлгэдэ сум зорюулхан юм.

Буряад унэнһоо

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

ниитын элитэ ажал ябуулагша	видный общественный деятель
уран хурса бэлиг	яркий талант
шэнжэ	свойство, признак, форма
онсо оорын шэнжэтэй	только присущие ему свойства
али бухы талаһаа	со всех сторон
муноонэй буряад дуунай	школа современной бурятской
хургуули	песни
ундэһэ һуури табигша	основатель
алтан жаса	золотой фонд
толотомо хуудаһанууд	яркие страницы
шадамараар	ловко, умело, искусно
гайхамшаг	удивительно
Ехэ театрай тайзан	сцена Большого театра
нэгэнтэ бэшэ	не один раз
һаналга	мысль, дума, намерение, помыслы
һаналаа нэгэдэлгын комитет	объединение единомышленников
Бухэроссин театральна	Бурятское отделение
булгэмэй Буряадай отделени	Всероссийского союза театральных деятелей
хэдэн жэлэй туршада	в течение многих лет

2. Мэдуулэлнуудые удхаарнь тааруулан бэшэгты.

Лхасаран Лодонович 1924 оной ...

1942 ондо нургуули ...

Тэрэнээ дуургэнэнэйнгээ нуулээр ...

Эндэ тэрэнэй уран хурса ...

Линховоин тайзан дээрэ наадахадаа...образуудые байгуулһан байна.

Тэрэ буряад болон ород арадуудай дуунуудые, совет композиторнуудай

...

Бурядай совет искусствые Москвада болоһон хоёрдохи декадын ...

СССР-эй Ехэ театрай тайзан ...

Лхасаран Лодонович бэлигтэй ...

Зуун Сибириин соёлой ...

Тэрэ зохёохы баян ажал ябуулхаһаа гадна ...

Линховоин СССР-эй Верховно Соведай ...

Тэрээндэ СССР-эй арадай артистын хундэтэ нэрэ ...

Бухэроссин театральна булгэмэй ...

3. Асуудалнуудта харюусагты.

Лхасаран Лодонович хэды ондо, хаана турэнэн намтартайб?

Хэды ондо нургуули дуургээб?

Нургуули дуургэнэнэйнгоо нуулээр хаана нурааб?

Хэды ондо консерваторидо орооб?

Лхасаран Лодонович ямар бэлиг шадабаритай хун байгааб?

Гол шухала рольнууд ямарнууд байгааб?

Совет оперно театрай туухэдэ, буряад хугжэмэй хугжэлтэдэ ямар нулоо
узуулээ гээшэб?

Буряад совет искусствын хоёрдохи декадые хэн тулоолоо гээшэб?

СССР-эй Ехэ театрай тайзан дээрэ элитэ дуушан наадаа гээшэ гу?

Дэлхэйн олон оронуудаар гастрольдо ябаа гу?

Лхасаран Лодонович залуу дуушадые ба соёл гэгээрэлэй
худэлмэришэдые хумуужуулээ гээшэ гу?

Тэрэ зохёохы ажалай хажуугаар ушоо ямар ажал хэдэг байгааб?

Ямар шагналнуудта хуртэһэн байгаа?

Лхасаран Линховоин ямар хун байгаа?

4. Зохёохы ажалыг тэмдэглэһэн холбуулалнуудыг олоод бэшэгты, мэдүүлэлнуудыг зохёогты.

5. Тэмдэгэй нэрэнуудтэй холбуулалнуудыг буулгажа бэшэгты, мэдүүлэлнуудыг зохёогты.

6. Бэлигтэй буряад хунуудэй нэгэн болохо совет оперно театрай туухэдэ толотомо хуудануудыг оруулһан Линховоин тухай мэдээсэл бэшэгты, хоорэгты.

Ким Базарсадаев

Долоодохи класс дуургээд, Ким Базарсадаев Улаан-Үдын хугжэмэй училищидыг хурахаа ороо һэн. 1954 оной зун шанга шалгалта барижа, хаяхана хада Ленинградтай консерватори дуургэһэн залуу багша Лхасаран Линховоиной заадаг дуунай классай шаби болоһон юм.

– Лхасаран Лодонович дуунай талаар туруушымни багша байгаа. Тэрэ бэлиг шадабаряараа дурыемни буляадаг һэн. Тиимэһээ бээ яагаад барижа ябахыень, дуулаха маягыень алхам бухэндоо нажаахыг оролдодог һэм. Юрэдөө, дуу гүйсэдхэлгын арга шадабаридыг, урдаа табиһан зорилгонуудаа бэелүүлгэдэ, зохёохы бэдэрэлгэнуудтэ багшаһаа айнахтар ехэ юумэндэ хураһанби, – гэжэ Ким Иванович багша тухайгаа халуунаар дурсадаг һэн.

Ким Базарсадаев Ленинградтай консерваторидыг хурахаа орожо, профессор Иван Иванович Плешаковой хутэлбэри доро мэргэжэлээ дээшлүүлээ. Энэ гайхамшагта дуушан-багшын хутэлбэри, харууһан доро К.Базарсадаев дуунай искусство усэд нэтрүүгээр, оролдосотойгоор шудалаа юм. Совет болон дэлхэйн хугжэмтэ соёлой ехэ туб гэжэ алдаршаһан

Ленинград хотын ажабайдал залуу буряад дуушанай урган хугжэлгэдэ горитой нулоо узуулһэн байгаа. И.И.Плешаков Лхасаран Лодоновичой багша байһан. Тиимэһээ Ким Базарсадаев багшынгаа багшада заалгажа, оперын дуушанай мэргэжэл нарижуулһан, мулиһэн байна.

Консерваторидо һуража байха уедоо Ким Иванович 1959 ондо Москвада болоһон Буряадай литература болон искусствын хоёрдохи декадада хабаадаа юм.

1962 ондо М.Глинкын нэрэмжэтэ дуушадай бухэсоюзна конкурсдо хабаадажа дипломдо хуртоо. 1970 ондо дуушадай бухэсоюзна конкурсын лауреат болоһон намтартай. 1963 ондо консерватори дуургэхэдээ Ким Базарсадаев А.Даргомыжскийн «Лусууд эхэнэртэ» Тээрмэшэнэй орёо хушэр партиие шадамар бэрхээр гуйсэдхоо.

Консерваториие дуургэһэнэйгээ һуулээр Бухэроссин гастрольно концертнэ нэгэдэлэй Ленинградай отделениин дуушанаар, һуулээрнь Совет Армиин А.В.Александровой нэрэмжэтэ Улаан тугта дуу, хатарай ансамблиин солистаар худэлбэ. Тиихэдэ тэрэ бухы орон соогуураа, дэлхэйн олон гурэнуудээр гастрольдо ябаһан юм.

1966 онһоо Ким Базарсадаев оперо болон баледэй академическэ театрта худэлһэн. Буряад дуушанай хунхинэмэ будуун, бажаганама бас хоолойе Монголой, Чехословакиин, Англиин, Норвегиин, Франциин, Финляндиин, Японой болон бусад оронуудай хун зон шагнажа урмашан баясаһан байха юм. Финляндяар гастрольдо ябаһадань, ороной Президент Урхо Калева Кекконен Ким Базарсадаевые «Буряадай Шаляпин» гэжэ нэрлэһэн байгаа. Тэрэ бас хоолойтоной дууладаг орёо хушэр партинуудые амжалтатайгаар гуйсэдхэдэг байгаа. А.Бородиной «Игорь тайжада» Галицкийн, Ш. Гуногой «Фаустда» Мефистофелиин, И.Дзержинскийн «Хунэй хуби заяанда» Андрей Соколовой партинуудые тобоймо хурсаар, унэншэмэ тодоор гуйсэдхоо. М.Мусоргскийн «Борис Годуновто» Годуновой, Дж.Вердиин «Аидада» Рамфисай, «Аттилада» Аттилын, М.Глинкын «Жизнь за царя» гэжэ оперодо Иван Сусанинай, Д.Пуччиниин «Турандодто» Тимурай, С. Рахманиновой

«Алекэдэ» Алёкин, П.Чайковскийн «Евгений Онегиндэ» Греминэй партинууды Ким Иванович уран хурсаар гуйсэдхэжэ, шагнагшадай магтаал найшаалда хуртэһэн байха юм. М. Фроловой «Энхэ-Булад баатарта» Буумал хаанай, Солбон баатарай, Б.Ямполовай «Прозренидэ» Намжилай, «Цыремпил Ранжуровта» Василиин, «Нуроотэ шэруун жэлнуудтэ» Бадмын образууды гайхамшаг шадамараар гуйсэдхоо юм. Оперонуудһаа аринууд, романснууд, буряад, ород болон бусад дуунууд концертнэ репертуартань ородог.

Ким Иванович СССР-эй арадай артист, Буряадай Гурэнэй шангай лауреат зохёохы ажалайнгаа орьёл ундэртэ гараһан, арад зонойнгоо омогорхол болоһон байна.

1. Үгэнууды ба холбуулалнууды сээжэлдэгты. Оршуулагты.

дуунай талаар туруушын багша	первый учитель по классу музыки
дура буляаха	увлекать, восхищать, завоевывать симпатию
дуу гуйсэдхэлгын арга шадабари	навыки исполнения песен
урдаа табиһан зорилгонууды	достичь поставленные цели
бэелуулхэ	
багша тухайгаа	об учителе
халуунаар дурсаха	тепло отзываться
хутэлбэри доро	под руководством
гайхамшагта багша-дуушан	удивительно талантливый педагог
усэд нэтэруугээр,	с упорством, со старанием
оролдосотойгоор	
нарижуулха	совершенствовать, оттачивать
оперын дуушанай мэргэжэл	оттачивать мастерство оперного
нарижуулха	певца
шудалха	изучать, осваивать,
	совершенствовать, исследовать

нэрлэхэ	называть
бухы баялиг	все богатство
орёо хушэр	трудные
хурсаар	точно, зорко, тщательно
шанда хуртэхэ	удостоить звания
ниитын худэлмэри	общественная работа
эдэбхитэйгээр	успешно

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Долоодохи класс дуургээд хаана һурахаяа орооб?

Дуунайнь классай туруушын багша хэн байгааб?

Ленинградай консерваторидо хэнэй хутэлбэри доро мэргэжэлээ дээшэлуулээб?

Москвада болоһон искусствын хоёрдохи декадада хабаадаа гу?

Консерватори дуургэһэнэйнгээ удаа хаана худэлооб?

Ямар гол партинуудые дуулаа гээшэб? Заларшагуй заяанайнь одод ямар партинууд болоноб?

Оперо болон баледэй театрта бас хоолойтой хэд дуушад байгааб?

Концертнэ программадаа Ким Базарсадаев ямар дуунуудые дууладаг байгааб?

Ямар хариин гурэнуудээр аяншалаа гээшэб? Финляндиин Президент Буряд ороной элитэ дуушан тухай юун гэжэ хэлээ гээшэб? Энээн тухай танай һанамжа ямар байнаб?

Ямар ниитын ажал ябуулдаг байгааб?

Ямар шагналнуудта хуртэһэн юм?

3. Энэ тусэбоор хоорэгты.

Эдир наһанай хаһа.

Ленинградай консерватори.

Зохёохы ажалай зам.

Залиршагуй заяанайнь толотомо одон.

Ниитын ажал ябуулга.

Хундэтэ нэрэ соло, шан, шагналнууд.

Нина Константиновна Туманова

Нина Константиновна 1968 ондо Ташкентын театрально-уран найханай институт дуургээд, Новосибирскийн, Семипалатинскийн, Пермийн областын Лысьва хотын томо томо театрнуудта ажаллаа. Харин 1977 ондо Улаан-Үдэ хотымнай гурэнэй ород драмын театрта худэлхоо уригдаа хэн.

Туруушын худэлмэринүүд, тодорхойлбол, В. Шишковой «Угрюм-река» гэхэн зүжэгтэ Нина Куприяновагай, Вс. Ивановой «Бронепоезд 14-69» гэхэн зүжэгтэ Машын, М.Шатровой «Мои надежды» гэхэн зүжэгтэ Надя Родионовагай рольнууд залуу актрисын бэлиг талааниие гэршэлээ хэн. Жэшэнь, «Мои надежды» гэхэн зүжэгтэ Н.Тумановагай роль эрхим рольнуудай нэгэн гэжэ тэмдэглэгдээ хэн. Нина Константиновна ханаханаа алдахагуй, шанга хусэлтэй, сэхэ сэбэр, гун сэдхэлтэй эхэнэрнуудэй образуудые тон бэрхээр харуулдаг.

«...Юунхээшье айдагуй, шанга эрмэлзэлтэй Устинья (Н.Туманова) ехэ гайхалтай, бэлиг талаантай хун. Дайнай хэсуу жэлнуудтэ гэрэй бодото эзэн эхэнэр болонхой байна. ... Актриса ехэ хайн образ гаргаа – тэрэнэй наадахан Устинья Тарасовта дурлабашье, оортоо оорынгоо хусэлдэ унэн сэхэ зандаа улоо. Олоной тулоо бээе гамнаха, сэбэр сэхэ сэдхэлтэй эхэнэрэй шэнжэнууд бултанай анхарал татана гэжэ театр шэнжэлэгшэ В.Муруева бэшээ хэн.

1981 ондо «Разрыв-трава» гэхэн зүжэгтэ Настиин роль гүйсэдхэхэн Туманова Буряад ороной республиканска шангай лауреат болоо хэн. Харин 1982 оной март хара соо республикын габьяата, 1983 ондо Москвада унгэргэгдэхэн гастрольнуудай удаа республикын арадай артистка гэхэн нэрэ зэргэнуудтэ хуртоо бэлэй.

«Медя хатанай образ ехэ бэрхээр Н.Туманова байгуулна...» гэжэ искусство шэнжэлгын эрдэмэй кандидат И.Шостак «Советская культура» газетэдэ бэшээ һэн.

1988 ондо театраймнай баяр ёһололой гастрольнуудай уедэ актрисын наадаһан героининууд, нэрлэбэл, Степан Лобозёровой «От субботы к воскресенью» (Вера), «По соседству мы живем» (Елизавета) гэхэн зужэгуудэй эхэнэрнууд тэрээндэ баһал амжалта асараа. «Наадаһан актернуудай дунда тэрэ илгарна. Ухаатай сэсэн нюдэтэй, томоотой шэг шарайтай, саб гэмэ бээтэй энэ актрисын досоо шанга, нюуса хусэн бии гэжэ тухайлхаар...» (В.Голицын, «Вечерняя Москва»). Ерээд онуудта актрисын уран бэлиг бури ехээр урган һалбараа. 1995 ондо Йошкар-Олада болоһон үндэһэн республикануудай ород драматическа коллективуудэй хоёрдохи фестиваль дээрэ Б.Горбачевскиин табиһан Ж.Мольерэй «Тартюф» гэхэн зужэг, мун Пернелиниин роль гуйсэдхэхэн Нина Константиновна Москвагай шуумжэлэгшэдэй үндэр сэгнэлтэдэ хуртэһэн байна.

Бурядай гүрэнэй ород драмын театрай гол актриса, Россин Федерациин габьяата артистка Нина Константиновна Туманова зохоохы ажалаараа, шэнэ тусэбуудээрээ, худэлмэринуудээрээ харагшадаа баясуулна.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

бэлиг	талант
зохёохы ажал	творческая работа
хуртэхэ	удостоиться
гуйсэдхэхэ	исполнять
илгарха	выделяться
эхэнэрнуудэй образууд	женские образы
харагшад	зрители
дайнай хэсуу жэлнууд	суровые военные годы
оортоо оорынгоо хусэлдэ	преданная себе, своему

	принципу
гол роль	главная роль
таагдашагүй нюуса	неразгаданные тайны
сэдхэлтэй эхэнэрэй образ	женской души

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Нина Константиновна хэды ондо Ташкентын театрально-уран найханай институт дуургээб?

Ямар хотонуудай томо томо театрнуудта ажаллааб?

Хэды ондо Улаан-Үдэ хотын гурэнэй ород драмын театрта уригдааб?

Ямар зүжэгүүдтэ гол рольнуудые амжалтатай гүйсэдхооб? Хоорэжэ туршагты.

Хэды ондо Буряад республикын габыята артистка гэжэ нэрэ зэргэдэ хуртооб?

Хэды ондо арадай артистка болооб? Хэды онуудаар актрисын уран бэлиг улам ехээр халбарааб?

Мэдээжэ театр шуумжэлэгшэд Нина Константиновна тухай юун гэжэ бэшээб? Тэрэнэй зохёохы ажалда ямар сэгнэлтэ угооб? Энээн тухай дэлгэрэнгыгээр хоорэгты.

Үндэһэн республикануудай ород драматическа коллективуудэй хоёрдохи фестиваль хаана унгэргэгдооб? Хаанахи шуумжэлэгшэдэй үндэр сэгнэлтэдэ хуртооб?

3. Доро угтэһэн даабаринуудые дуургэгты.

Нина Тумановагай наяд, ерээд онууд зохёохы намтарайнь гол шатанууд болоно. Танай ханамжанууд.

«Разрыв-травгай» Устиньягай роль наадаһан тухай хоорэгты.

3-7 бадагууд соо уйлэ угэнуудые буулгажа бэшэгты, мэдүүлэлнуудые зохёогты.

Эдэ холбуулалнуудыг оршуулагты, мэдүүлэлнуудыг зохёогты: арга боломжонууд, эрдэм бэлиг, ханаханаа алдахгүй, зүжэгтэй режиссер, тусхай шанда хуртэхэ, искусство шэнжэлгын эрдэмтэй кандидат, шуумжэлэгшэдэй үндэр сэгнэлтэдэ хуртэхэ, гол актриса.

4. Тусэб табигты, тэрэнээ баримталан хоороо бэлдэгты.

5. Энэ мэдүүлэл оршуулагты.

Н.Тумановагай гүйсэдхэхэн Аркадинагай («Чайка»), Мария Федоровна Нагая хатанай («Смута»), Жанет Фишерэй («Последний пылко влюбленный») рольнууд актрисын шанга хусэлыг, бэлиг талаантай ехэ арга боломжонуудыг элирхэйлээ.

6. Нуулшын 3 бадаг уншаад, мэдээсэл бэлдэгты.

7. Уншаһан угуулэл тухай оорын бодомжонуудыг хэлэгты.

Скульптор Даша Намдаков

Тюльпан сээсэг буряадаар «алтан зула» гэжэ гоёхон нэрэтэй юм. Улаан-Үдын Зуун Сибирийн соелой болон искусствын академиин хажуудахи гурбалжан талмай дээрэхи сэсэрлигэй дунда Алтан зулын хушоо бодхоогдонхой. Наманшалһан альганууд шэнги намаа дэльбэнууд соонь гуули, зэдээр бүтээгдэхэн дурбэн эхын дурсэнууд гунигтайгаар толгойгоо ганхуулан харагдаха юм. Хайран ури хуугэдыень хусоор буляжа абаһан ушарыень хооһон хунды бэенуудынь гэршэлнэ. Тойрон ябажа энэ хушоо хараһаар байтар тэрэнэй тухэл залиршагүй туудэгэй дулэнууд шэнги улааб-хилан харагдаха юм. Скульптурна энэ бүтээл онсо оорынгоо маяг шэнжэтэй.

Интернациональна нангин уялгаяа дуургэхын тула Афганистан болон бэшэшье орон нютагуудта ондоо газарыг тэбэрин унаһан сэрэгшэ хубуудэй мунхэ дурасхаалда энэ Алтан зула зорюулагдаа юм. Хайрата хубуудэймнай

hунэһэ һулдэ дулэтэ тюльпан мэтэ һулэмхилнэ гээшэ. Хара түмэроор шудхуулагдаһан сэсэгэй автор архитектор Батор Бадмацыренов, харин скульптурануудыень бэлигтэй залуу уран бүтээлшэ Даша Намдаков зохёон шудхаһан байха юм.

Даша Намдаков 1967 ондо Шэтын областиин Хёлгын аймагай Үхэриг нютагта туруо юм. Дашын эсэгэ Бальжан гартаа дуйтэй уран дархан гэжэ нютагһаа холуур суутай. Ивалгын дасанай бурхануудые бүтээлсэһэн намтартай. Дашын эжы Буда-Ханда буряад маягаар хубсаһа, гутал ехэ зохидоор оёдог уран эхэнэр юм.

Үхэриг нютагай байгаали гоё һайхан даа. Имагтал иимэ узэсхэлэн нютагта уран һайханда дуратай уян сэдхэлтэй хун хумуужэнгуй яахаб?!

Даша бага наһанһаа дархалха, урлаха дуратай һэн. Уран зурааша, латаша дархан болохо аа гу гэжэ нютагаархиниинь тухайлдаг байһан юм. Даша уран зурагай Красноярскын институтта ороо юм. Дээдэ энэ һургуулида һуража байхадань, тэрэнэй бэлиг шадабарие ахамад бүтээлшэд, багшанар онсо тэмдэглэдэг байгаа бэлэй. Тэдэнэр шабиингаа оорсэ нугалбари маягые эбдэнгуй, харин бэлигэйнь оорынь оньһо нюусые тодорхойлхо гэжэ оролдодог байгаа.

Дэлхэйн искусствын дээжэ болоһон бүтээлнуудээр Даша ходо һонирхожо байхадаа, оорынгоо арга боломжонуудые алишье талаһаань туршадаг, зохёохы замайнгаа зургэ бэдэрдэг байгаа. Скульптура бүтээлгэ тэрэнэй зохёохы ажалай гол шэглэл болоо. Юундэб гэхэдэ, эдир наһанһаа Буряадай мэдээжэ скульптор Геннадий Васильевые дахажа, тэрээнһээ ехэһэн һургаал абаа бэлэй.

Студент ябахадаа, Даша парк-сэсэрлигые шэмэглэхэ скульптурануудай зуйлнуудые уралан бүтээжэ, Москвада унгэргэгдэһэн Бухэсоюзна выставкэдэ ундэр сэгнэлтэдэ хуртэһэн байха юм. Гадна тэрэнэй урлаһан багашаг хэбэй скульптурануудай олоншог зуйлнуудые хари оронуудай сэгнэгшэд һайхашаагаад, Европын, Азиин, Урда Зүгэй гурэнуудэй галерейнууд болон хубиин коллекцидэ худалдажа абаһан байна.

Гууляар, зэдээр, модоор мамонтын хоёогоор дархалхан Дашын уран
хайхан зуйлнууд Москвада, «Статус-Кросна» галерей соо олоной анхаралда
табигдаһан байха юм.

Оюун бэлигтэй, эрмэлзэл хусэлтэй скульптор Даша Намдаковой ухаан
бодолдо, һанаан сэдхэлдэ зохёохы тусэбууд түрэжэл байдаг. Бэлигэйн охин
дэлбэржэ байһан булаг мэтэ дундаршагуй байг лэ!

Н.Намсараев

Ирина Пантаева

Эрхим американ артистнуудта, режиссернуудта «Оскар» шан олголгын
уедэ Ирина Пантаевагай шан барюулхыень олон зон телевизорээр хараһан
байна. «Үнэхоороо американ киногой ододто шан барюулгада оройдоол
Бухэдэлхэйн эгээл эрхим табан топ-модельнуудта, тэрэ тоодо басагамнай энэ
эрхэдэ хуртэһэниинь ехэ һайн, омогорхоомор байгаа», – гэжэ Иринын аба,
композитор Владлен Данилович хоорэбэ. Хододоо сэбэр залуу, саб гэмэ
бээтэй, хубсаһандаа тааруу, харагшадай сэдхэл хододоо татахаар гоё байха
тиимэ бэлэн хэрэг бэшэ ха юм! Эндэ ехэ ажал, тусхай диетэ, шанга эрмэлзэл
хэрэгтэй.

Тоонто нютагаа, Буряад ороноо суурхуулһан Ирина басаганай
ажабайдалынь сагаан харгытай, улзы хэшэгтэй, буянтай, һаруул хайхан байг
лэ гэжэ хусэе.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

шан олгохо	вручать награду, награждать
американ киногой одод	звезды американского кино
омогорхохо	гордиться
омогорхол	гордость
омогорхоомор	можно гордиться

амжалтаараа омогорхохо	гордиться своими успехами
харагшадай сэдхэл татаха	привлечь внимание зрителей
эрхэ	право, обязанность
эрхэ	капризный, нежный
энэ эрхэдэ хуртэхэ	удостоиться этого права
бүхэдэлхэйн эгээл эрхим топ-модельнуудта	самые лучшие топ-модели мира
тоонто нютагаа суурхуулха	прославлять малую родину

2. Ирина Пантаева тухай хоорэгты.

Буряадай үндэһэтэнэй цирк

1996 ондо Буряадай үндэһэтэнэй цирк бии болгогдоһон. Энэ хугасаа соо цирк нилээд ехэ амжалтануудые туйлажа, хаа хаагуур турэл Буряадаа нэрлуулжэ суурхаханаа гадна, хари гурэнуудтэ мэдээжэ болонхой. Италиин Мантово хотодо үнгэргэгдэһэн соёлой Уласхоорондын фестивальда 136 гурэнэй циркын бүлэгуудэй дунда 3-дахи һуури, Польшын ниислэл хото Варшавада болоһон Уласхоорондын 3-дахи фестивальда 15 хабаадагшадай дунда 2-дохи һуури эзэлһэн юм. Энэ зун Арабай Эмирадуудта 20 гаран циркын бүлэгуудэй дундаһаа хуугэдэй эгээл эрхим цирк гэжэ тэмдэглэгдээ.

Саашадаа Монголһоо ушоо багшанар ерэжэ, шэнэ номернуудые бэлдэхэ, Хитадай цирктэй суг ажаллаха, хаядаа Японтой хэлсээ баталха ханаан байна. Тиимэһээ Буряадай циркын одод улам хусэтэйгоор гэрэлтэхэ байха гэжэ найдамтайгаар хэлэхэдэ болохо.

Сээжэлдэгты.

Буряадай үндэһэтэнэй цирк	национальный бурятский цирк
энэ хугасаа соо	за этот период

амжалта	успех
туйлаха	достигать, добиваться
тэмдэглэгдэхэ	отмечать
хэлсээ баталха	заключать договор
улам хусэтэйгоор гэрэлтэхэ	озарять, освещать еще ярче
найдамтайгаар хэлэхэ	уверенно сказать

ТҮҮХЫН ХУУДАНА ИРАХАДА...

Декабристууд Сибирьтэ

1839 оной сентябриин нэгэндэ аха дуу Бестужевтэн Селенгинск ерэбэ. Тэдэнэй нухэр Константин Торсон баяртай угтажа, декабристууд һуурижан тубхинэбэ. Николай Бестужев нютагай буряад басага һамга абажа, хубуутэй болобо. Тэрэнь хожомоо абынгаа хэрэг ургэлжэлүүлэн, Герцентэй уулзаһан, революционно литература, сай шэрэһэн хамбыгаар Росси зоодэг байгаа юм.

Декабристууд Селенгинскдэ һургуули нээжэ, тэндэхи зоной, буряадуудай, ухибуудтэ ном заадаг байгаа. Тэдэ научна шэнжэлгэ хэхэ, уран зохёол бэшэхэ, ехэ сулоогуй байгаа. Зугоор дарханай ажал нютагай буряадуудтай хамта эрхилдэг, худоо нютагаар аяншалдаг һэн. Этнографическа талаар Сэлэнгын аймагыг шэнжэлдэг байһан юм. Тэдэ ламын шажанаар һонирходог һэн. Юрэнхы ажалһаа гадуур огторгой одо мушэдыг шалгаха, шэнжэхэ хэрэг уусхэхэ, оорынгоо газар телескоп зохёон табиһан гэдэг.

Тэрэ холын сагта олонхи буряад зоной угытэй ядуу, узэг бэшэгшые мэдэхэгуй байһаншые хаань, һубэлгэн ухаатай, бэлигтэй байһыень ойлгоһон Николай Бестужев хайн хайханаар иигэжэ хэлээ һэн: «Буряадуудай ухаан бодолой бэлиг шадабари тухай хэлэхэ болоо хаа, минии һанамжаар, тэдэнэр хун түрэлтэнэй эгээн эрхим угсаатанай нэгэ жагсаалда алхална».

Селенгинскдэ хоёр дахин ошоһон Буряадай эгээл туруушын эрдэмтэн болохо Доржо Банзаровтай аха дуу декабристууд дутуор ханилдаг байгаа. Нуулшынхией ерэхэдээ, эрдэмтэ дурбэн хоног соо айлшалаа. Тиигэжэ Николай Бестужев тэрэнэй дурые зураһан юм.

Буряад зоной түрэ хуримай ёһо заншалнууд, саг ба харгы зам хэмжэлгын онол аргууд тухай Николай Бестужев бэшэһэн байна. Муноо Селенгинскдэ декабристуудай музей нээгдэнхэй. Тэрээн соо хаанта засагай урдаһаа тэмсэһэн туруушын революционернуудэй ажаябуулга харуулагдана. Мун Бородинска тулал-даанда бариһан жада, Петровско Заводто байхадаа зууһэн түмэр гэнжэнуудын болон Вильгельм Кюхельбекерэй хуур гэхэ мэтэ олоһон шуаг юумэнууд бии. Бестужевтэнэй бараанинь, амһартань, ооһэдэйн болон һурагшадайн бутээлнууд, дарханайн зэмсэгууд, мун зурагуудын суглуулагданхай байдагын ехэ һонирхолтой.

И. Ярневский

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

ооһэдоо	сами
шэнжэлгэ	исследование
эрхилхэ	ведать, управлять
аяншалха	путешествовать
гэнжэ	цепь
жада	копье
хуур	хур (название смычкового инструмента)

ажаябуулга	жизнедеятельность
бэлигтэй	способный
тубхинэхэ	оседать, устраиваться на жительство
һубэлгэн	находчивый, изворотливый, сметливый
жагсаал	строй, демонстрация, шествие
тулалдаан	стычка, столкновение, бой, сражение, битва
хаанта засаг	царская власть

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Хэды онһоо аха дуу Бестужевтэн Селенгинскдэ һуурижан тубхинооб?

Хэн тэдэниие баяртай угтааб?

Николай Бестужев хэниие һамга абааб?

Селенгинскдэ байха уедоо тэдэнэр юу хэдэг байгаааб?

Хубууниинь эсэгынгээ хэрэг ургэлжэлүүлээ гу?

Бестужевууд буряад угсаатан тухай юун гэжэ хэлэдэг байгаааб?

Доржо Банзаровтай танил байгаа гу?

Бестужев юун тухай оорынгоо шэнжэлэн соо бэшэһэн байгаааб?

Декабристууд ямар уг гарбалтай зон байгаааб?

Манай буряад зондо тон һайнаар хандадаг байгаа гэжэ ойлгоот, юундэ, ямар ушарһааб?

Декабристууд тухай уншаад байхадаа, таанарта ямар бодол турэнэб?

Ямар зон байгаааб, хоорэжэ туршагты.

Үшоо декабристууд тухай дуулаа, уншаа һэн гут?

Тэдэнэй ажабайдал тухай уншаад байхадаа, танай досоо ямар һанал бодол турэнэб?

3. Тусэбоор хоорэгты.

Селенгинск, 1939 оной намар.

Баяртай уулзалга.

Тэдэнэй ажабайдал, һуурижан тубхинэлгэ.

Аяншалга, научна шэнжэлгэ.
Буряад угсаатан тухай тэдэнэй һанамжа.
Декабристнуудай музей.
Доржо Банзаров тэдэнэй дутын нухэр.
Тэдэнэй тон ехэ аша уургэ ба туһа.

4. Удхаарнь тааруулжа мэдүүлэл зохёогты.

1839 оной сентябриин ...
Николай Бестужев нютагай буряад басаган ...
Тэдэ Селенгинскдэ һургуули нээжэ...
Тэрэ холын сагта олонхи буряадууд ...
Научна шэнжэлгэ хэхэ ...
Декабристнуудай музей соо хаанта засагай ...
Мун Бородинска тулалдаанда бариһан ...
Петровско Заводто байхадаа ...
Кюхельбекерэй хуур ...

5. Уншагты, оршуулагты, хоорэгты.

«Старший брат Николай вывел на Сенатскую площадь Гвардейский Морской экипаж – более тысячи человек, а его братья Михаил и Александр – Московский полк. Недаром в Петербурге говорили: всему виной Бестужевы» Эти блестящие офицеры из известной дворянской семьи сыграли важную роль в восстании, стали его главными участниками и таким образом навечно вписали свои имена в скрижали российской истории ...

А после восстания на Сенатской площади Николая и Михаила сослали на поселение в Сибирь. Древо Бестужевых расцвело пышным цветом на земле Бурятии. Николай Александрович женился на бурятке Ирдынеевой, и от этого брака на свет появились двое детей: Алексей и Екатерина. Впоследствии друг декабриста, селенгинский купец Дмитрий Алексеевич Старцев дал им свою фамилию. Как пишется в книге Владимира Бараева,

известного журналиста, «детей декабристов лишали права носить фамилию отца, они не могли рассчитывать на учебу в приличном заведении и на хорошее место службы». Сын Бестужева, Алексей Дмитриевич Старцев, работал приказчиком в Селенгинске, затем уехал в Китай. Позже судьба занесла его в новый форпост Российской державы – Владивосток, где он развернул широкую коммерческую деятельность. Так что в развитии дальневосточного города велика роль сына Бестужева. Екатерина вышла замуж за Найдана Гомбоева, будущего начальника почтово-телеграфной службы русского посольства в Пекине. Свою замужнюю жизнь дочь Бестужева провела вдали от родных мест – в Пекине. Найдан Гомбоев налаживал дипломатические отношения между Россией и Китаем и даже за свои достижения получил звание потомственного дворянина. Жил он своей большой семьей в Пекине. Было у Гомбоевых 8 детей: Мария, Александр, Екатерина, Наталья, Николай, Георгий, Анна, Владимир.

Бурятия

Константин Рокоссовский

Граждан дайнда 35-дахи полкые ударидажа ябаһан Улаан Армиин залуухан командир Константин Рокоссовский тиихэдэ ерээдуйн гайхамшагта сэрэгэй тугэс дарга, Советскэ Союзай хоёр дахин Герой, Советскэ Союзай Маршал болохо аза талаантай хубуун гэжэ хэн мэдэхэ бэлэй даа...

Тэрэ холын хулгоотэ жэлнуудтэ Константин Рокоссовский манай Буряад орондо Зублэлтэ засаг тогтоолсожо, гурэн турээ дотоодын болон гадаадын дайсаднаа хамгаалсажа ябаһан юм.

Зэдын аймагай Доодо Бургалтайһаа шанха урагшаа, Зэдэ голой урда талада Зэлтэр нуурин оршодог. Тосхондо 200 гаран урхэтэ айл, олонхинь

ородууд ажаһуудаг. Эндэ Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнда мордохон 118 хунһоо оройдоол 19-иинь амиды мэндэ гэртээ бусаһан юм.

Зэлтэрын дунда хургуулийн байшангай хоёр ехэ таһалга соо музейн нээгдэхээр нилээд саг ошоо: 1968 оной феврилиин 23-да сэрэгэй алдарта дурасхаалда тэрэ уедэ полкын командирай штаб байһан энэ гэртэ болоно...

Барон Үнгэрнын шуһата харгытай бүлэг дээрмэшэдые усадхан сохижо ябахадаа, Монгол Уласын хилэ дээрэ шахуу хуурижаһан энэ тосхондо Рокоссовский тогтохо баатай болоһон байгаа. Тус дэмбэрэлтэ уйлэ хэрэгууд тухайнь музейн нэгэ таһаг соо эмхид-хэгдэһэн фото-зурагууд, бэшэгууд болон бусад олон баримта-нууд гэршэлнэ.

Буряд нютагуудта бута сохигдохон сагаантанай улэгдэлнуудһээ, элдэб эсын дээрмэшэд, тонуулшадһаа буридэһэн бандануудтай ухэлэй 5-дахи дивизиин сэрэгшэд ябуулдаг хэн.

Эндэл, Троицкосавскда, манай Буряд орондо, залуу командир наһанайнгаа нухэрые олоһон, душэн табан жэлэй хугасаа соо хубийн жаргал эдлэн ажаһууһан юм. Сэрэгшэ хунэй аюултайшые, бэрхэшээлтэйшые ажамидаралые Юлия нухэрын суг хубаалдан, ямаршые сагта хайрата амарагайнгаа найдамтай тулга боложо ябаа.

- Манай нютагай убгэд, граждaн болон Эсэгэ ороноо хамгаалгын дайнда хабаадагшад Рокоссовские ехэ магтадаг, гайхадаг бэлэй, – гээд, Зэлтэрын музейн директор Галина Гавриловна Гончарова хоорэнэ. Юундэб гэхэдэ, тэрэ ехэ һайн, даруу номгон зантай, олон угэгуй, ундэр гоё бээтэй, сэрэгэй ёһотой дарга байһан гэдэг. Константин Константинович манай оорын хун гэхэдэ, алдуу болохогуй. Тэрэнэй наһанай хани нухэр Юлия Петровна Барма Хяагта хотын басаган гээшэ ааб даа. Маршалай зээнэр, майор Константин Вильевич, юрист мэргэжэлтэй Павел Вильевич гэгшэд баһал Москвада ажаһуудаг. Тэдэнэр муноошые болотор музейдэмнай бэшэгуудые бэшэжэл байдаг.

Буряд унэнһоо

Хяагта аяншадай, эрдэмтэдэй бүтээлнүүд соо

Хяагта хото 1728 ондо хилын захада баригдаһан юм. Энэ хото бодхоохо хэрэгтэ ородой элшэн сайд Савва Рагузинский ба Иван Бухгольц хоёр ехэ туһа хургэһэн байгаа. Гостина талмай 32 алаабхитай, тойроод хупеэсэй 32 гэр байранууд баригдаа.

Шулуун гэрнуудэй дунда Троицкийн хүмэ бодхоогдоһон юм. Алта малтагша хупеэс Яков Немчиновэй хусоор гурбан дабхар шулуун байшан баригдаа. Эндэнь хоёр-гурбан хүмэнууд бии һэн. Иигэжэ Хяагта хото бухы дэлхэйдэ суутай худалдаа наймаанай хото болоһон байна.

Монгол, Хитад, бэшэшье гүрэнүүдээр харилсаа ургэдхэхэ зам Хяагтаар гарадаг байгаа. Москва, Санкт-Петербург, Европо, Америкэ ябуулһан унэтэй эд бараан энэ хотоор гарадаг байгаа. Россида олзо оруулдаг энэ харгыгаар дэлхэйн мэдээжэ аяншалагшад, эрдэмтэд гансал энэ хотоор дамжан хари гүрэн ошодог байгаа. Хитадһаа, Монголһоо ногоон сай, олон янзын торго, шара саахар асардаг байһан.

Бэлигтэй эрдэмтэ Никита Яковлевич ябаһан, узэһэн нюутагтаа арад зондонь ехэ туһа хургэһэн юм. Жэшээлхэдэ, гэдэргээ бусахадаа Хяагта хотын хуугэдтэ хитад хэлэ зааха хургуули 1821 ондо нээһэн байна. Тэрэ оорынгоо зоорёор тус хургуули нээжэ, нилээд олон жэл соо ухибуудыг хургаһан гэхэ. Нурагшад хитад хэлэнһээ гадна буряад хэлэ шудалдаг байгаа. Хяаг убһэнэй нэрэ хэрэмдэ угтэжэ, удаань хото болгогдоһон гэжэ Н.Я. Бичурин хэлэһэн гэдэг. Тиихэдэ Монгол ба Тубэд хотын байра байдал тухай бэшэһэн юм. Муноо Хяагтын музейдэ Н.Я. Бичуриной бэшэһэн олон ном ба дурэ зурагуудынь табигданхай. Николай Александрович Бестужев Бичуриной дурэ зураһан юм. Нуулшын уедэ Санкт-Петербургда эрдэмэй академиин гэшуун боложо, уласхоо-рондын министерствэдэ оршуулагшаар худэлһэн юм. Тэрэ хитад, манжуур, буряад хэлэнуудыг хайн мэдэхэ бэрхэ академик байгаа.

20-30 жэлэй туршада аяншалһан академик Петр Симон Паллас Зуун Сибирээр 1771 ондо аяншалһан. Тэрэ тон нягтаар олон убһэ ногоо, газарай

хурьһэ, шулуун ба газар дээрэ амидардаг бухы шубуу, зэрлиг ан гурооһэн гэхэ мэтые шэнжэлдэг эрдэмтэй байһан юм. Петр Симон Паллас олон тоото аршаан булагуудыг тодорүүлжа, ашаглажа, хун зондо горитой туһа хургэһэн юм.

Тэрэ оорынгоо дэбтэртэ олон янзын шэнжэлэлгэнуудээ бэшэжэ орхиһон байдаг. Эдэ худэлмэринүүдынь Красноярска хизаарай Учумскын музейдэ хадагалаатай.

Петр Симон Паллас манай нютагаар аяншалжа ябахадаа, арад зондо ехэ туһа хургэһэн байха юм. Жэшээн, хяаг убһэн гэжэ баталһан гэхэ. Тиихэдэ, олон ондоошье убһэн хунэй бэе эдэгээхэдэ хэрэгтэй гэжэ Тамчин дасанда хамба ламада харуулһан гэдэг.

Энэ уедэ аяншан эрдэмтэн Матиас Александрович Кастрен буряад арадта анхаралаа ехээр хандуулһан гэдэг. Тэрэнэй бэшэһэн зохеолнууд соо эдэ бүгэдэ дууһан бии юм.

Манай Буряадай эрдэмтэдтэ хундэтэй болоһон аяншалагша профессор Осип Михайлович Ковалевский оорынгоо хурагша Александр Васильевич Поповтой олон удаа Хяагта хотоор Монгол, Хитад гараһан, тэндэхи хун зоной ажабайдал, аман зохёол, монгол хэлэ шудалһан гэжэ туухэтэй. 1828 ондо Ковалевский монгол хэлэ хайн мэдэхэ Алексей Васильевич Игумновтай нэгэдэжэ, ехэ ажал хэһэн байна. Осип Михайлович буряад хасагуудай ухибуудтэ хургуули нээлгэдэ тон ехэ нулоо узуулһан хун. Энэ хургуулида журам сахилгыг, хэшээлэй дуримуудыг зохёожо угэһэн, багшануудта тон ехэ туһа хургэһэн юм. Ном, дэбтэр хэблэжэ угэһэн байгаа. Үни удаан саг соо Осип Михайлович бэшэһэн ном буряад хургуулинуудта хэрэглэгдээ.

Манай туруушын эрдэмтэ Доржи Банзаров, Галсан Гомбоев, Ринчин Номтоев гэгшэдэй алдарта зам эндэһээ эхитэй. 1832 ондо Осип Михайлович Ковалевский Химнэ голой эрьээр Сэлэнгэ нютагай хун зонтой уулзаһан ульгэр туухэ, гар бэшэг оложо абаһан гэхэ.

Агууехэ поэт А.С. Пушкинай абга байһан Авраам Ганнибал манай нютагаар аяншалһан, урданай Селенгинск хотодо ажаһууһан гэдэг. Пушкин

олон зохёолнуудаа оорынгоо нухэдуудтэ, декабристнуудта Сибирь эльгээдэг, бэшэгуудые абадаг байгаа. Александр Сергеевич «Евгений Онегин» гэжэ романай арбадахи булэг декабристнуудта зорюулһан юм. Хяагта урданһаа суута хото байһан гэжэ эдэ баримтанууд гэршэлнэ.

В. Дашинимеев

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

хилэ	граница
элшэд сайд	посол
алаабхи	лавка, магазин
һумэ	храм, монастырь
алта малтагша	добывать золото
худалдаа наймаанай	торговый
харилсаа ургэдхэхэ зам	путь, расширяющий взаимоотношения
эд бараан	товар
олзо оруулха	приносить доход, прибыль, выгоду
мэдээжэ	знаменитый
дамжаха	проезжать, перебираться
шара саахар	сладости
хэблэхэ	издавать
бэлигтэй	разумный, талантливый
зоори	имущество
хаяг убһэн	пырей ползучий (ковыль-трава)
тон нягтаар	тщательно, аккуратно
хурьһэн	почва
ашаглаха	извлекать выгоду
хизаар	край

баталха	подтверждать
эдэгээхэ	вылечивать
абга	брат отца
элитэ	видный
харшалуулха	быть притесненным, подвергаться преследованию
баримта	основание
туһа хургэхэ	оказать помощь
һургуули нээлгэ	открытие школы
журам	порядок, распорядок
журам сахиха	соблюдать порядок
дурим	правило, положение, устав
зорюулха	посвящать

2. Үгүүлэлэй нэрэ уншаад хэлэгты.

Энэ угуулэл соо юун тухай хэлэгдэнэб?

Хяагта тухай юун гэжэ хэлэгдэнэб?

1-дэхи бадаг сооһоо юун тухай хэлэгдэхэб гэжэ элируулэгты.

2-дохи, 3-дахи бадагуудые уншагты, ямар гол удхатайб, хоорэгты.

3. Асуудалнуудта харюусагты.

Хэды ондо Хяагта хото баригдаһан бэ?

Хяагта хотын анхан нэрэнь?

Хяагта хото юугээрээ бухы дэлхэй дээрэ суурхааб?

Россида олзо оруулдаг харгы хаана баригдааб?

Ямар гурэнуудээр харилсаа ургэдхэдэг байгааб?

Ямар хотоор дамжан эрдэмтэд, аяншалагшад хари гурэн ошодог байгааб?

Анха туруушын аяншалагша хэн байгааб?

Бэлигтэй эрдэмтэ Никита Яковлевич юугээр суурхааб? Арад зондо ямар ехэ туһа хээб? Дэлгэрэнгыгээр хоорэгты.

Хяагта хотодо баригдаһан хэрэмдэ ямар нэрэ угтооб?

Академик Бичурин ямар гурэнууд тухай номууды бэшэнхэйб, тэдэн хаана хадагалаатайб?

Бичуриной дурэ зурагуудын, тэрэнэй бэшэн номууд Хяагтын музей соо табигданхай. Тэрэнэй дурэ хэн зурадаг байгааб?

Н.Я. Бичурин ямар олон хэлэнууды хайн мэдэхэ байгааб? Тэрэ һуулшын уедэ хаана худэлдэг байгааб?

1771 ондо Зуун Сибирээр хэн аяншалааб? Петр Симон Паллас юу шэнжэлдэг эрдэмтэ байгааб? Хяаг убһэн ба бэшэшье ургамал тухай ямар тобшолол хэһэн байнаб?

Нютагай зондо ямар туһа хургэдэг байгааб? Элитэ эрдэмтын шэнжэлгэнуудтэй хаана, ямар музейдэ танилсажа болохоб?

Матиас Кастрен хэн гээшэб? Буряад арадта анхарал хандуулаа гээшэ гу? Энээн тухай танай һанамжа.

Осип Михайлович Ковалевский тэрэнэй һурагша А.В. Поповтой Хяагта хотоор хаана ошодог байгааб? Хитад, Монгол гурэнуудтэ юу шэнжэлдэг байгааб?

О.М.Ковалевский буряад хасагуудай ухибуудтэ ямар нулоо узуулһэн туухэтэйб? Багшанарта туһатай юу зохёогоо гээшэб, хоорэгты. Сэлэнгэ нютагай хун зонтой уулзажа ямар ажал хээ гээшэб?

Буряадай туруушын эрдэмтэдэй алдарта зам хаанаһаа эхитэй гээшэб? Хоорэгты.

Авраам Ганнибал хаагуур аяншалһан, ажаһууһан юм? Тэрэ хэн байгааб, тобшоор хоорэгты.

А.С.Пушкин декабристнуудта юу эльгээдэг байгааб? «Евгений Онегин» гэжэ романаингаа арбадахи бүлэг хэдтэ зорюулһан байгааб?

Элитэ эрдэмтэд, аяншалагшад Хяагта хотын ажабайдалда ямар нулоо узуулһэн байнаб?

4. Эдэ мэдээсэлнуудыг үндэслэн дэлгэрэнгэ хоороо бэлдэгтү.

1728 ондо Хяагта хото бодхоохо хэрэгтэ ородой элшэн сайд Савва Рагузинский ба Иван Бухгольц хоёр ехэ туһа хургэһэн байгаа.

Хяагтын бухы дэлхэйдэ суута, мэдээжэ болоһон тухай хоорэгтү.

Эрдэмтэ Н.Я.Бичурин тухай мэдээсэл бэлдэгтү.

20-30 жэлэй туршада аяншалһан академик Петр Симон Палласай Буряад нютагта ургэргэһэн шэнжэлгэнууд тухай хоорэгтү.

Осип Михайлович Ковалевский ба тэрэнэй һурагша А.В. Попов олон удаа Хяагта хотоор Монгол, Хитад гараһан байна. Энээн тухай бэшэмэл хоороо бэлдэгтү.

Буряад угсаата зоной эгээл мэдээжэ хубуудэй нэгэн болохо Доржо Банзаров, Галсан Гомбоев гэгшэдэй алдарты зам Хяагта хотоһоо эхитэй юм. Тобшолол хэгтү.

А.С. Пушкин ба тэрэнэй абга Авраам Ганнибал тухай хоорэгтү.

Хяагта хотын урданһаа хойшо суута, мэдээжэ байһан тухай хоороо бэлдэгтү.

Ородой агууехэ поэт А.С.Пушкинай «Евгений Онегин» шулэгдэмэл роман сооһоо декабристнуудта зорюулагдаһан бадаг уншагтү.

... Так было над Невою льдистой,
Но там, где ранняя весна,
Блестит над Каменкой тенистой
И над холмами Тульчина,
Где Витгенштейновы дружины
Днепром подмытые равнины
И степи Буга облегли,
Дела иные уж пошли.
Там Пестель для тиранов
И рать набирал

Холоднокровный генерал,
И Муравьев, его склоняя,
И полон дерзости и сил,
Минуты вспышки торопил.
Сначала эти заговоры
Между Лафитом и Клико
Лишь были дружеские споры,
И не входила глубоко
В сердца мятежная наука,
Все это было только скука,
Безделье молодых умов,
Забавы взрослых шалунов,
Казалось
Узлы к узлам
И постепенно сетью тайной
Россия
Наш царь дремал

1823-1831

5. Доро угтэнэн даабаринуудые дуургэгты.

Хуряамжалан Хяагта тухай хоорэгты.

Хяагта тухай шэнэ юумэ мэдэжэ абаһанаа бэшэгты.

Энэ угуулэлдэ оорынгоо хандаса тухай хэлэгты.

Хяагта тухай ушоо юу мэдэхэбта, хоороо зохёогты.

Хяагта тухай уншаад байхадаа танай сэдхэлдэ ямар бодолнууд турэнэ
гээшэб, һанамжаараа хубаалдагты.

Дашарабдан Батожабай

Дашарабдан Одбоевич Батожабай тухай арад зомнай хайн мэдэнэ ёготой. Хун боложо түрэхэһоо эхилээд лэ, анханһаа зоригтой, хүбэлгэн хурса, шадамар бэрхэ байһан юм.

Эсэгэ ороноо хамгаалгын Агууехэ дайнай гал дулэн соо ниидэжэ гараһан, Эхэ ороноо хамгаалалсаһан лётчик байһан юм. Дайнай дуурэһэнэй хойно оюун бэлигээ бури дээшэлуулхэ хусэлэнтэй эрдэм шудалаа һэн. Артистшье байгаа. Тээд хуби заяанайнгаа табисуураар аргагүй бэлигтэй уран зохёолшо болон тодороо бэлэй. Нэгэ наһан соогоо хун зондо тухатай, хундэтэй ябаа. Энэ дэлхэйһээ дэгдээшье хаа, «Батожабай» гэхэн нэрэ суунь саг ургэлжэ дурдагдадаг зандаа.

Хэдэн номууд болон расказуудын хэблэгдэһэн байна. Дашарабдан Одбоевич тухай дурсалганууд мун лэ ном болон хэблэг-дэнхэй. Москвагай «Современник» ба манай республикын номой хэблэлээр «Тооригдэһэн хуби заяан» гэхэн трилогинь ород, бу-ряд хэлэн дээрэ хэблэгдээ һэн.

1952 оной зунай тэн багта Дашарабдан Батожабай колхозуудаар зураг зураһанайнгаа тулооһыень суглуулжа абаад, Ленинград гу, али Москва ошожо дээдэ һургуулида орохом гээд ябаа һэн. Эрдэмэй хойноһоо зорихон тэрэ замынь эрхим эрын жолоо-гоо эрид татаха шадалтай байһые мэдуулээ.

Д. Батожабай туруун Ленинград хотодо театральна институтта хахад жэл һураһанай һуулээр 1952-1957 онуудта Москва туб хотодо СССР-эй Уран зохёолшодой союзай дэргэдэхи М. Горькийн нэрэмжэтэ Литературна институт дуургэжэ гараһан байна. Энэ институтта һуража байхадаа ородой болон бусад арадуудай бэлигтэй олон нухэдоор дутэ танилсаба: Совет литературы элитэ тулоолэгшэд С.Злобиной, Б.Ромашовой ябуулһан

семинарнуудта һуралсажа гараа. Мэдээжэ профессорнууд П.И.Новицкий, Б.А. Бялик, В.М.Сидельников, В.А.Дынник, Г.Н.Поспелов ба бусадай ородой ба дэлхэйн арадуудай уран зохёол тухай лекцинуудые хадуужа абаа. Эдэ бүгэдэ хамта дээрээ уран зохёолшын мэргэжэлээ дээшэлуулхэ, бэлиг шадабарияа бэелуулхэ талада ехэ туһатай байһан. Эндэ һуража байхадаа, Д.Батожабай айхабтар оролдосотой ябаа, унэн зурхэнһоо эрдэмдэ һуража гараһан байна. 1952-1959 он хурэтэр Д.Батожабай гол тулэб зужэгуудые бэшэжэ, бэлигтэй драматург байһанаа ургэноор харуулаа. Тэрэнэй «Галта мурэн» (1953), «Дойбод сохилго», «Барометр шуурга харуулна» (1956) драмануудые Гурэнэй академическэ буряад драмын театр зужэг болгон табиһан юм. Мун «Адуушанай дуун», «Алтан гэр» гэхэн кинофильмнуудэй сценари бэшэжэ, тэдэнь кино болгогдон харуулагдаа бэлэй. Батожабайн зужэг зохёолнууд хунэй сэдхэлэй гунзэгы нюусые уудалан харуулха зорилго табижа бэшэгдэнхэй. Драмануудын уран хурса хэлээрээ, һонирхолтой орёо сюжетдээ-рээ, энеэдэтэй сатирическэ үзэгдэлнууд болон хошон угэнуудээрээ нэн туруун танюуһатай, илгаатай юм.

Д.Батожабай хадаа туухэшэд эрдэмтэдэй зэргэ буряадай байдал шэнжэлэн үзэхэ байба. Трилоги соо буряад зоной байдалые нилээд ехэ саг болзорой хугасаа соо боложо байһаар бэшэгдэһэн. Арбан юһэдэхи зуунай хорёод жэлэй эсэс багһаа хоридохи зуунай эхинэй табан жэл абалсаһан болзор соо трилогиин уйлэ ургэлжэлнэ.

Трилоги соо ургэн дэлисэтэйгээр дэлхэйн бумбэрсэгэй олон ондоо газар нютагуудта (Ага нютагта ба Англиин Лондон хотодо, Ородой туб Петербург хотодо ба орьёл ундэр саһата уулын Лхасада, баруун зугэй Берлин хотодо ба зуун зугэй Бээжэн хотодо, Монголой хоһон губи талада г.м. боложо байһан ушарнууд харуулагдадаг. «Тооригдэһэн хуби заяан» ургэн нэлэнхы уншагшадай дура татажа, суута уран зохёол болонхой.

Ц-А. Дугарнимаев

Чимит Цыдендамбаев – писатель и поэт

Ч.Цыдендамбаев (1918-1977) оставил богатое творческое наследие – два романа о первом бурятском ученом: «Доржи, сын Банзара» и «Вдали от родных степей». Роман «Доржи, сын Банзара» получил большую популярность не только в республике, но и у читателей всей страны в переводе на русский язык М. Степанова.

В конце 40-х – начале 50 -х годов написано им много стихотворений и поэм. В послевоенные годы Чимит Цыдендамбаев начал писать прозу. Выпустил сборники повестей и рассказов «Чернильница Банзарова» (1948), «Новый дом» (1956), «Родной улус» (1960), «Бурятка» (1961), «Ливень в степи» (1962) и другие. В 1972 году вышел сборник стихов «Цветы поздней осени» для детей младшего школьного возраста. В 1981 году издается книга под названием «Охапка степных цветов», в которую включены 49 рассказов. В последние годы жизни создан роман «Охотники за голубыми гусями», который дважды издавался в Москве («Современник»), в 1989 году – роман «Холо ойрын турэлнууд». Произведения Ч.Цыдендамбаева переведены и изданы на многих языках. В свою очередь он сам перевел на бурятский язык «Слово о полку Игореве», «Полтава» Пушкина, «Демон» Лермонтова, басни Крылова, стихи и поэмы Некрасова и Маяковского. Чимит Цыдендамбаев внес большой вклад в литературную и культурную жизнь Бурятии и России.

Турэл нютагһаа холо

(Отрывок из романа)

Доржи заканчивает восточный факультет Казанского университета. Между ним и Таней, сестрой его друга, дочерью подполковника Кондратьева, возникает большое и светлое чувство. Действие в предлагаемом отрывке происходит в день рождения Тани, куда приглашен Доржи.

Таня подошла к фортепьяно, поклонилась гостям, опустилась на стул. Доржи замер. Он напряг весь свой слух, он был во власти музыки, которая лилась из-под быстрых рук Татьяны Алексеевны.

«Азиат с европейским талантом», так в шутку прозвал Доржи его друг Иван, хотя и любил музыку, не разбирался в её тонкостях. Он не вполне понимал даже очень хорошую игру знаменитых исполнителей, которые в последние годы частенько посещали татарскую столицу. Относился к ним с иронией и некоторым недоверием. «Кто их знает, – рассуждал Доржи, – заслуживают ли они все эти восторги ... Если среди общепризнанных философов и дипломатов, экономистов и политиков бывают мыльные пузыри, то уж в таком волшебном деле, как музыка, должно быть еще больше напрасно расхваленных и незаслуженно отвергнутых... Знаменитостей часто создает не столько их талант, сколько людская молва».

- Во мне нет и двух капель крови Аполлона, – шутил он иногда с горькой улыбкой. И при этом неизменно вспоминал, как однажды в детстве, в родном Ичетуе, Еши Жамсуев махнул на него рукой: «Нет, не выйдет из тебя, Доржи хурчи».

Как только прозвучали первые аккорды, в зале стало тихо. Звучки фортепьяно, легкие и светлые, напоминали Доржи то утро, когда Еши Жамсуев играл ему на хуре. Это расстрогало Доржи и, может быть, помогло лучше понять, что играла Татьяна Алексеевна. Музыка пела о счастье человека, впервые узнавшего щедрое и светлое, мудрое и жаркое чувство, которое люди зовут любовью.

«Я люблю и страдаю... Скажите мне, разве это любовь, если до сих пор она давала только сомнение, горе и грусть? Какая странная у меня любовь ... Ведь любовь должна приносить счастье, только счастье...» – вот о чём говорила музыка. Доржи неожиданно встретился взглядом с Таней и увидел в её глазах ту же муку и ту же радость, о которых пела музыка. Её душа светилась печалью и счастьем.. Доржи понял, что Таня влюблена. И сразу стало яснее то, о чем говорила на самом сложном и самом доступном языке

музыки. Она ликовала и жаловалась, что любовь для нее испытание, которое несет больше тревоги, чем радости. Она просила громко и сурово, чтобы любимый понял её, смело, с открытой душой, пошел навстречу, ответил бы ей таким же высоким, светлым чувством. Да разве расскажешь так ярко и страстно на каком-либо ином языке то, о чём осмелилась поведать эта нежная душа? Душа Тани то ликовала и печалилась, то открыто и громко пела о своей любви, то замирала от смущения вместе с робкими звуками музыки.

Доржи прижал руку к сердцу, так оно колотилось, так разволновал его этот возвышенный, благородный праздник юной души – праздник любви. Если так потрясен он, посторонний свидетель Таниной исповеди, что же должна переживать она сама? Он старался представить того, кто был предметом ликования и страдания Тани...

А она все играла.. Но вот раздался резкий обрывистый звук. Он что-то смутно напомнил Доржи. Почудилось, что на этот звук сами собой отозвались все инструменты, собранные в зале долголетними стараниями хозяина. Доржи вздрогнул: ему вспомнилось письмо на розовой бумаге, оно так же неожиданно оборвалось на полуслове. Все время, пока он слушал музыку, у него в сердце звучали слова письма. Резкий, будто обрубленный звук, которым Таня оборвала свою игру, словно повторил последнюю строчку письма... «Неужели это она написала мне?».

Вспомнилось, как Иван когда-то мимоходом заметил: «Таня считает тебя лучшим среди моих друзей».

Доржи снова вспомнил письмо, оборвавшееся на полуслове, музыку, прерванную на полуаккорде. Тысяча надежд и сомнений спутались в его душе...

Перевод М. Степанова

Татьяна Алексеевна шумуухан тургэноор фортепьянын дэргэдэ ошоод, зуг бухэн тээшэ эрьежэ, хундэтэ айлшадтаа нугархай уяханаар дохибо. Таниин шадмар бэрхээр наадаһан хугжэмдэ абтаһан Доржо хугжэмэй удхые сум ойлгохоёо хусэжэ, амияа та-таад, һуужал байна.

Үгы даа, ирагуу хугжэмые хамгаалдаг Аполлон бурханай дуһалшые шуһан бээдэмни байхагуй гэжэ энээнһээ урда һанахадаа, Доржо эндуурдэг байгаа гээшэ ха. Тиибэшые хунэй сэдхэл бодолдо хугжэмэй туруулдэг хамаг хусэ нулоогэй тон бишыхан хубинь намда ойлгогдоно ха гэжэ Доржо бээдээ муушые, эшэгууритэйшы шэнги болодог һэн. Тиихэ бухэндоо Үшоотэдэ Еши Жамсуевай урмаа таһаран, гараараа зангажа: «Доржо, ши хуурша болохогуй байнаш», – гэһыень һанаандаа оруулна.

Тээд энэ хугжэм булта ойлгожо байна. «Эндэ һуугшад бултадаа түрэл тудхэмууд ха юм. Хун бухэн хугжэм дуулахашые, дулаан наранда дулаасан сэнгэхэшые, сулоотэй арюухан агаараар амилхашые эрхэтэй ха юм. Дурлал гээшэ хунэй далинь бэшэ аал?» гэһэн угэнууд хугжэм соо зэдэлнэ.

Татьяна Алексеевнагай нюур шарайда хугжэмэй тухэл хэлэжэ байгаа инаг дуранай тон тиимэл найдал сүхэрэл, сэдхэлэй жаргал зоболон хоёр зэргэшэлдэн харагдажа байба. Хэндэ Таниин дурлаһые Доржо ойлгобо. Хун түрэлтэнэй эгээл орёошые, мун эгээл ойлгосотойшые хэлэниинь болохо хугжэмэй хэлэн дээрэ Таниин юун тухай хэлэжэ эхилһэниинь Доржодо сум тодорбо. «Ямар дурлал тухай, Таня, хэлэнэбши даа?» – гэжэ Доржо һэжэглэн һонирхоно. Эгээл энэ уедэ хугжэмэй далита хурдан хэлэн улам тургэдэжэ басаганай сэдхэл хадаа инаг дуран тухай далда нюуса хамагаа сум хэлэжэл хэлэжэл байба. Тэрэнэй удаа хамаг нюусаяа, халуун бодолоо бултанда дуулган зохидгуйшооһэн, юун гэжэ байһанаа гэб гэнтэ мэдэжэ, эшэһэн, ербэдэһэн аялга наадана.

Таня гэнтэ хугжэмоо таһалдуулжархиба. Тэрэнь ехээр татаг-даһан эсэслэбэ. Эсэгынь суглуулһан хугжэмэй эдэ бухы инструментнууд хугжэмэй энэ һуулэй абяе бултадаа дууряан, абяа гаргажархиһандал адляар һанагдаба. Энэ хугжэм шэнги, гэб гэнтэ мухараар таһалдашаһан инаг дуранай бэшэг

абаһанаа Доржо һанажархиба. Энэ һэжэг һаналыень Таниин таажа мэдээд, гомдол уурлахаяа байһандал Доржодо аягуй болоодхино.

Иимэ һанал бодолой гэнтэ ерэхэндэ энэ гэрэй хундэмуушэ һайн эзэнэй һайн нухэр Иванайнгаа, Таня дуугэйнэ урда Доржодо ехэ зохидгуй болоно. Яаһаншыё һонигуй хун гээшэбиб? Бодол һанаандаа оруулжа, али бухы юумыё холбуулдаг эдитэй гээшэ хаб гэжэ тэрэ оор тухайдаа һанана. Хугжэмэй таһалдан болибошыё, айлшад һууһан газартаа һуужал байбад. Тиигээд гэнтэ баяртайгаар эльгэ татабад, айлшад һууриһаа бодожо, хулгэн эхилнэд.

«Удхаяа хусэд гуйсоонгуй, гэнтэ шулэгоор дуурэшэһэн ягаахан бэшэг, мун аккордынгоо хахадһаа таһалдашаһан энэ хугжэм хоёрой хоорондо холбоо угы гу? Энэ басаган оороо Таня хадаа Ларина Татьянаһын бэшэгһээ абаа бэшэ гу?» – гэжэ Доржо ходо ходо һанана. Найдал һэжэг хоёр сээжэдэнь бии боложо эхилнэ.

1. Үгэнуудые сээжэлдэгты.

дэргэдэ	<i>последлог</i> при, возле, около, у
зуг бухэндэ	по всем сторонам
уяхан	мягонький, слабенький
дохилго	поклон, приветствие
хугжэм	музыка
эндуурхэ	ошибаться
сэдьхэл	мысль, душа
гараараа зангажа	махнуть рукой
сэнгэхэ	веселиться, радоваться
инаг дуран	любовь
найдал	надежда
сухэрхэ	терять надежду
сэдьхэлэй жаргал	душевное счастье, покой

зэргэсуулхэ	сравнивать
зол жаргал	счастье
hэжэглэн һонирхохо	интересоваться с подозрением
далда нюуса	секретная тайна
зохидгуй	несоответствующий
эшэхэ	стесняться

2. Асуудалнуудта харюусагты.

1-дэхи бадаг уншаад, хэн тухай хэлэгдэнэб гэжэ хэлэгты.

2-дохи ба 3-дахи бадагуудые уншаад, юун тухай хэлэгдэнэб гэжэ элируулэгты.

6-дахи бадаг соо Доржын досоодохи һанал бодолыень бэшэгты.

7-дохи бадаг соо юун тухай хэлэгдэнэб?

Таниин наадаһан хугжэмынь автор юунтэй зэргэсуулнэб?

Доржо Татьяна Алексеевнагай хугжэм шагнаад, юун тухай бодомжолноб?

Хугжэмэй далита хурдан хэлэн соо ямар юумэн нюугаатайб?

Юундэ Таня хугжэмоо гэнтэ таһалдуулааб?

Доржодо ямар мэдэрэл турэнэб?

Доржодо ушоо ямар бодол ерэнэб?

Энэ хугжэм шэнгеэр гэнтэ таһалдаһан юун тухай Доржо бодоноб? Ямар юумэнтэй жэшэнэб?

Юундэ Доржодо аягуй болоһон шэнги мэдэрэл турэнэб?

Танай һанахада, хугжэм юундэ таһалдан болёоб?

Гэнтэ шулэгоор дуургэһэн бэшэг ба таһалдаһан хугжэм хоёрой хоорондо ямар холбоо бии гээшэб?

Доржын сэдхэл зурхэндэ ямар найдал турэнэб?

3. Даабаринуудыг дуургэгтэ.

Сэдхэлэй байдал тэмдэгдэһэн угэнуудыг буулгажа абаад, тэрэ угэнуудтэ синоним ханагты.

Тэмдэгэй нэрэнуудтэй холбуулалнуудыг буулгажа бэшэгты.

6-дахи ба 8-дахи бадагууд соо үйлэ угэнуудыг буулгажа бэшэгты.
Мэдуулэл зохёогты.

Нуулшын хоёр бадагуудыг уншаад, гол удхыг дааж ябаһан мэдуулэлнуудыг ологты, бэшэгты.

8-дахи ба 9-дэхи бадагуудыг уншаад, асуудалнуудыг табигты.

Энэ текстын удхаар тусэб зохёогты, хоорэгты.

Оорынгоо угоор тобшолол хэгты.

4. Инаг дуран хүн бүхэнэй ажабайдалда ямар нулоо узуулнэб?

Энэ угуулэл үндэхэлжэ найруулга бэшэгты.

Дондок Аюшеевич Улзытуев – элитэ поэт

Шэбэртэ, Шэбэртэ,
Шэдитэ Буряадай гуламта,
Үлзытымнай дууша хубуунэй
Үнэр найхан ургоо,
Шамаяа магтан поэт
Шамбалын оронтой сасан дэгжэн холодоо ...

М. Чойбонов

Уран шулэгшэ 36 наһатайдаа алтан дэлхэйһээ холодон ошоо. Яаһаншье богонихон наһан угтэһэн байгаа гээшэб?! Поэдэй бухы шулэгуудэйн суглуулбаринуудтай танилсаад байхадаа, гайха-хаар, энээхэн богонихон

наһанайнгаа болзор соо хэды һайхан мурнуудые арад зондоо бэлэглэжэ урдэе гээшэб!

Поэт хурса гуурһата журналист ябаа. Энээнэйнь гэршэ – хоёр публицистическэ номууд: «Энэрхы зурхэн», «Бурэн хаанай хормойдо».

Дондок Улзытуевай хэблэгдээгүй, толилогдоогуй шулэг, зохёол олон. Жэшээлхэдэ, «Сагаан хатан» гэжэ драматическа поэмэ. Композитор Дандар Аюшеевтэй суг хамта худэлжэ, «Сагаан хатан» гэхэн оперын либреттэ бэшэһэн. Д.Аюшеев бэлигтэ поэт байхаһаа гадна бэрхэ оршуулагша ябаа. Буряад зохёолшод соо-һоо туруушынхиез япон поэдуудэй «хокку», «танка» маягай шулэгуудые оршуулһан байна.

Буряад арадта эхин удхаараа, мургэлоороо дутэ монгол, хитад, япон, солонгос арадуудай туухээр, философёор, уран зохёолоор ехэтэ һонирходог байһан юм. Хитад поэт Ли гэдэгэй олон шулэгуудые буряад хэлэндэ оршуулаа юм.

Тоонто Шэбэртэ «ульгэршэ, дууша хубуудэй улгы нютаг» гэжэ дэмы нэрлээгүй. Буряад орондо мэдээжэ болоһон олон тоото поэдууд, прозаигууд, журналистнууд: Цырен-Дондок Хамаев, Владимир Жалсанов, Бальжа-Нима Намдаков, Цырен-Дондок Шагжиев, Дамдин Дамбиев гэгшэд урган гараа.

Дондог Улзытуевай дурасхаалда поэт Цырен Галановай бэшэһэн шулэгһоо хэхэг:

... Энэл уедэ Шэбэртын талаһаа Дондог
Элбэг дэлбэгээр ая ганга асаржа
Бардам янзаар зоной дунда сасаа һэн,
Баян нютагайнгаа хангал, шэмэг бэлэглээ.
Сэдьхэлшни нимгэн сэсэг шэнги бэлэй.
Шулэгуудшни хурдан һурша шэнги бэлэй.
Хоолойшни дорюун талые доһолгодог бэлэй.
Хуби заяаншни һайхан ульгэр далайдал бэлэй.
Сэсэг муноо харахадаа,

Сэдьхэлыешни һананаб.
Эрдэни шулуу барихадаа,
Шулэгыешни дурданаб.
Талын дунда ая гангын анхилхада, нэрыешни нэрлэнэб.
Тоонто Буряадтаа дуун болоод,
Мунхэрһыеш мэдэрнэб ...
Поэт хундэ наһан байхагуй.
Поэт хундэ ноён байхагуй.
Поэт хунэй сэдьхэл –
Энэ дэлхэйн һэшхэл.

СПОРТЫН ГАЙХАМШАГТА ДҮГНҮҮД

20-дохи зуун жэлэй эрхим спортсменууд

Хоридохи зуун жэлэй Буряад республикын хубууд, басагадай спортын талаар туйлаһан амжалтануудые согсолхо хусэл байна. Ганса гурэн дотороо бэшэ, харин алад саагуур, хари оронооршье Буряад ороноо суурхуулжа, нэрэ һулдыень дээшэнь ургэһэн спортсменууд усоон бэшэ. Россин Федерациин гурбан субъектнуудтэ (Буряад Республика, Усть-Ордын болон Агын Буряад автономито тойрогууд) ажаһууһан буряадууд ехэнхи ушарта дурэ буляалдалгын барилдаагаар, һур харбалгаар болон боксоор эрхим дунгуудые харуулаа гэжэ тэмдэглэлтэй.

Эдэнэй дунда нэн туруун боксоор СССР-эй болон Европын чемпион, Токиодо унгэргэгдэһэн Олимпиадын мунгэн медальда хуртэгшэ, спортын

габьяата мастер Велингтон Баранниковые дурдахаар. Илангаяа боксернууд анха туруун буряад арад тухай суу тарааһан габьяатай. Захааминай аймагһаа уг гарбалтай СССР-эй чемпион, Европын чемпионадай шангай һуурида хуртэгшэ Александр Дугаров, Мюнхендэ болоһон Олимпиин наа-дануудта хабаадагша Борис Зориктуев гэгшэдые дурдахаар.

Баргажан аймагай Баянгол нютагта турэнэн барилдаашан Борис Будаев гайхамшагта дунгуудые туйлаа һэн. Тэрэ хадаа СССР-эй, Европын, Азиин болон дэлхэйн чемпион мун. Олимпииншые наадануудта хабаадаа. Буряадуудай дундаһаа Эхирэд-Булгадай аймагай бухэ барилдаашан Олег Алексеев эгээ туруушын Европын чемпиной нэрэ зэргэдэ хуртоо. Мун тэрэ Россин габьяата тренер юм. Тэрэнэй шаби Ахын аймагһаа уг гарбалтай Сергей Замбалов СССР-эй чемпион, дэлхэйн кубогта хуртэгшэ, Европын болон дэлхэйн чемпионадуудай хурэл медальда хуртэгшэ гэнэн нэрэ хундэнуудтэй. Шэхэ хатуушуулай дунда Егор Аюшеев Абида Ринчинов хоёр дэлхэйн чемпионууд болоо һэн.

Муноо уеын бэлигтэй барилдаашан, уласхоорондын классай спортын мастернууд, залуушуулай дунда Европын болон дэлхэйн чемпионадуудай шангай һуури эзэлэгшэ Бэлигто Жаргалов Нима-Жаргал Нимаев хоёр ахатанайнгаа муруор дамжан ябана, тэдэнэй туйлалтануудые ушоо дабаха бээ гэжэ найдагдана. Нур харбалга буряадуудай аяар галабһаа абажа ябаһан спортын зуйл болоно. Тиимэһээ спортын энэ зуйлдэ буряадуудай дэлхэй дээрэ туруу зэргэдэ ябаһаниинь гайхалтай бэшэ. СССР-эй габьяата тренер Мэлс Юндунович Дабаевай тэрэнтэй суг ажаллаһан нухэдэйн габьяагаар харбалгаар бэрхэ һургуули бэлэдхэгдэнхэй. Тэрэнэй һурагшад спортын габьяата мастернууд Светлана Гомбожапова Мунхэ Дашицыренов хоёр «Дружба-84» гэнэн мурысоондэ илажа гараа. Шэтэ можын Новая Заря һууринда турэнэн Владимир Ешеев дэлхэйн болон Европын чемпион болоһон, Олимпиин наа-дануудай хурэл медальда хуртэнэн габьяатай. Муноо тэрэ Россин һур харбалгын Федерациин туруулэгшээр ажаллана. Баир Баденов мун лэ һур харбалгаар залуушуулай дунда дэлхэйн чемпион болоо.

Захааминай аймагай Үлэгшэн нютагай мэргэн Бальжинима Цыремпилов гурба удаа Европын чемпион болоо гэжэ мэдээжэ. Наталья Бумбошкина эхэнэрнуудэй дундаһаа туруушын спортын мастер юм. Тэрэнэй дуу басаган Янжима дэлхэйн рекорд тогтооһон.

Эхирэд-Булагадай аймагһаа уг гарбалтай Игорь Хандаевай хубуун Илья Хандаев бумбэгэтэй хоккейгээр дэлхэйн чемпион мун. Усть-Ордын тойрогой Оһын аймагай абарга бухэ Клим Олзоев оорынгоо нэрые мунхэлжэ шадаа. Тэрэ хадаа греко-римскэ барилдаагаар таба дахин СССР-эй чемпион болоо һэн. Үшоо тиихэдэ Европын чемпионадай хурэл медальда хуртоо һэн.

Кикбоксингоор уласхоорондын классай мастер Баяр Улахинов Россин болон дэлхэй чемпионой нэрэ зэргэдэ хуртоо. Эдэ бугэдэ суута спортсменуудэй хайн хорилго гараһанай ба бэрхэ хоригшо-тренерэй амжалтанууд, туйлалтанууд болоно. Эдэ хэд бэ гэхэдэ, СССР-эй болон Россин габьяата тренернууд Геннадий Баймеев, Геннадий Махутов, Владимир Балданов, Мэлс Дабаев, Константин Эрдынеев, Шагдар Хазагаев, Виктор Очиров, Федор Махутов, Нима Ивахинов, Валерий Сыдеев, Владимир Ангархаев, Сырен-Доржо Андрёнов, Валерий Иванов болон бусадай уургэ аргагуй ехэ.

Буряадай суута спортсменууд XXI зуун жэлые иимэ амжалтануудтайгаар угтажа байна.

В. Будаев

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

зуун жэл	столетие
туйлаха	достигать, добиться, одерживать победу
амжалта	успех, достижение
согсолхо	обобщать, подытоживать

һулдэ	духовная мощь, жизненная сила, дух, интеллект
ехэнхи ушарта	в основном
дурэ буляалдалгын барилдаан	борьба, состязание по борьбе
һур харбалга	стрельба из лука
тэмдэглэхэ	отметить, отмечать
алтан	золото
мунгэн	серебро
хурэл	бронза
суу	слава, известность
сууда гараха	прославляться, становиться известным
суурхаха	славиться, получать известность
гайхамшагта дун	выдающиеся успехи
Олимпиин наадан	Олимпийские игры
туруушын чемпион	первый чемпион
хундэтэ нэрэ зэргэнууд	почетные звания
шэхэ хатуушуулай дунда	среди слабослышащих
туйлалта	победа
эхэнэрнуудэй дундаһаа	среди женщин
һоригшо	тренер
амжалтанууд	успехи
уургэ	обязанность, долг

2. Доро угтэһэн холбуулалнуудые буулгажа бэшэгты. Ородоор тайлбарилагты. Мэдуулэл зохёогты.

XX зуун жэлэй эрхим спортсменууд, гансал гурэн дотороо бэшэ, алид саагуур, Буряад ороноо суурхуулха, нэрэ һулдыень ургэхэ, ехэнхи ушарта, Усть-Ордын болон Агын автономито тойрогууд, Захааминай аймагһаа уг гарбалтай, Олимпиин наадануудта хабаадаха, Баргажанай аймагта турэхэн,

Европын болон дэлхэйн чампионадуудай хурал медальда хуртэхэ, шэхэ хатуушуулай дунда, бэлигтэй барилдаашад, уласхоорондын классай спортын мастер, буряадууд дэлхэй дээрэ туруу ябана, суг ажаллаха, гурба удаа чемпион болохо, абарга бухэ, нэрэ мунхэлхэ, дэлхэйн чемпион, хорилго гараха, сэгнэшэгуй уургэ.

3. Асуудалнуудта харюусагты.

Буряад ороноо суурхуулһан спортсменууд олон гээшэ гу?

Буряад республикын, Усть-Ордагай болон Агын автономито тойрогуудай буряадууд ехэнхи ушарта юугээр амжалтануудые туйлана гээшэб?

Токиодо унгэргэгдэһэн Олимпиадада хэн ехэ амжалта туйлааб? Хэн Буряад арад тухай суу тараагааб?

Хэн СССР-эй чемпион, Европын шангай хуурида хуртооб? Тэрэ хаанаһаа уг гарбалтайб?

Хаана болоһон Олимпиин наадануудта Борис Зоригтуев хабаадааб?

Борис Будаев ямар дунгуудые туйлааб? Тэрэ хаана түрэнхэн намтартайб? Хаанаһаа уг гарбалтайб?

Эхирэд-Булагадай бухэ барилдааша хэн бэ?

Хэн туруушын Европын чемпионой нэрэ зэргэдэ хуртооб?

Шэхэ хатуушуулай дунда дэлхэйн чемпионууд хэд болооб?

Залуушуулай дунда бэлигтэй барилдаашад, уласхоорондын классай спортын мастернууд хэд гээшэб?

Нур харбалга ямар ушарһаа хуури эзэлнэб?

Юундэ буряадууд дэлхэй дээрэ туруу хуури эзэлнэб?

Бальжинима Цыремпилов ямар амжалтануудые туйлаа гээшэб?

Владимир Ешеев хаана турооб? Тэрэ ямар амжалтануудые туйлааб?

Хэн залуушуулай дунда дэлхэйн чемпион болооб?

Эхэнэрнуудэй дундаһаа хэн туруушын спортын мастер болооб?

Хэн дэлхэйн рекорд тогтоогооб?

Хэн бумбэгэтэй хоккейгээр дэлхэйн чемпион болооб? Тэрэ хаанааа уг гарбалтайб?

Хэн таба дахин греко-римскэ барилдаагаар СССР-эй чемпион болооб? Тэрэ хаана түрэнэн бэ?

Кикбоксингоор хэн Росси болон дэлхэйн чемпионой нэрэдэ хуртооб?

Иимэ ехэ амжалтануудые туйлахын тулоо ямар юумэн хэрэгтэйб? Али миин ябаад уласхоорондын классай мастер болохо гээшэ гу? Танай ханал бодолнууд ямар байнаб?

Спорт бэеын тамиржалгада ямар нулоо узуулнэб? Энээн тухай танай бодомжонууд?

4. Даабаринуудые дуургэгты.

1-дэхи ба 2-дохи бадагуудые уншаад оршуулагты, гол удхыень хоорэгты.

3-дахи, 6-дахи бадагуудһаа гол удхые элируулһэн мэдуулэлнуудые буулгажа бэшэгты.

Танай эгээн дуратай спорт. Тэрээн тухай дэлгэрэнгыгээр хоорэгты.

Дэлхэйн абарга Сергей Доржитаров тухай бэшэмэл мэдээсэл бэлдэгты. Тэрэ хаана түрэнэн бэ? Тэрэнэй тренер хэн болоноб?

Афинада унгэрһэн чемпионат тухай хоороо бэлдэгты.

Залуушуулай дунда мэдээжэ болоһон ХХI нэгэдэхи зуун жэлэй эхиндэ амжалта туйлаһан спортсменуудые мэдээсэл бэлдэгты.

Анатолий Михаханов тухай мэдээсэл бэлдэгты.

ХХ зуун жэлэй бэлигтэй спортсменуудые нэрлэгты.

Сергей Федотов тухай мэдээсэл бэлдэгты, тэрэнэй тренер хэн гээшэб?

Татьяна Поздняковагай амжалтануудые хоорэгты.

Анастасия Львовагай амжалта тухай тусхай репортаж бэлдэгты.

Антон Шомоев – Бурядай туруушын гроссмейстер. Энээн тухай мэдээсэл бэлдэгты.

Татьяна Соболева тухай хоорэгты.

5. Оршуулагты.

Сергей Леонов снова чемпион!

Сергей Трофимович Леонов родился в 1963 году в селе Новая Брянь Заиграевского района. С 14 лет начал заниматься борьбой, с 16-ти – гиревым спортом. В 17 лет выполнил норматив мастера спорта РСФСР по национальным видам спорта. В 1985 году окончил БГПИ. В 1987 году выполнил норматив мастера спорта СССР, в 1992-м – мастера спорта международного класса.

Пять раз Сергей Ленов завоевал Кубок мира, два раза был абсолютным победителем Кубка мира, четыре раза – обладателем Кубка СССР, чемпион СССР, шестикратный чемпион России, четырнадцатикратный победитель чемпионата Вооруженных сил СССР и России, многократный призер чемпионатов СССР, России, СНГ, мира.

Живет в п.Онохой, работает тренером Онохойской детской и юношеской спортивной школы.

Если взвесить все медали, завоеванные Сергеем Леоновым, получится три с половиной килограмма, если пересчитать – штук сто. За 24 года наш знаменитый земляк поднял в общей сумме 72 тысячи тонн, это вес 1200 вагонов или 20 составов! Результаты потрясающие и вызывают восторг даже у людей, далеких от спорта.

Упорная работа над собой, преданность делу, вера в свои силы, тренировки и еще раз тренировки – вот ступени на пути к его успеху.

Нелегко давались победы. Самым трудным, по признанию Сергея Трофимовича, был чемпионат СССР, проходивший в Улан-Удэ в 1990 году. Сложно было психологически, не говоря уже о физических нагрузках. Считается, что дома и стены помогают, а здесь все говорили: «Ты непременно должен победить». И от этого давления становилось еще

тяжелее. Соревновался наш земляк с пятикратным чемпионом СССР Федором Усенко с Украины и выиграл.

В этом году Сергей Трофимович в очередной раз вернулся с победой с чемпионата России и чемпионата Вооруженных сил, проходивших в г.Бабаеве Вологодской области. Он выиграл оба чемпионата в весовой категории до 75 кг, с результатом 77 подъёмов в упражнении – толчок по длинному циклу – за 10 минут (по международным правилам) и привез домой две золотые медали. А сейчас готовится принять участие в чемпионате мира, который будет проходить в апреле в Казани.

Т. Неврина

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые оршуулагты.

Заниматься спортом; выполнить норматив мастера спорта международного класса; завоевать Кубок мира; потрясающие результаты; упорная работа над собой; тренировки и преданность делу; весовая категория; выиграть.

2. 1-дэхи ба 4-дэхи бадагууд сооһоо гол удхые баримталһан угэнуудые оложо бэшэгты, оршуулагты.

3. Эдэ угэнуудээр мэдүүлэлнуудые зохёогты.

4. Энэ чемпион тухай мэдээсэл бэлдэгты, хоорэгты.

5. Асуудалнуудые табигты, тэрээндэ харюу бэлдэгты.

БУРЯД АРАДАЙ ЁНО ЗАНШАЛНАА

Онһон угэнууд

Эрхые һуранхаар, бэрхые һураһан дээрэ. Зуун тухэригтэй ябанхаар, зуун нухэдтэй ябаһан дээрэ. Нюргандань хэлэнхаар, нюуртань хэлэһэн дээрэ. Амтыень хазан мэдэнгуй, алим жэмэс танидаггуй, удхыень уншан ойлгонгуй, оюун эрдэм олодоггуй. Гол хараагуй аад, гуталаа бу тайла. Хариһаа ерэһэн дайсаниие хари газартань дара. Хуниие хундэлхэдоо, бэеэ хундэлхэш. Дутуу мэдэһэн юумэеэ дуулааб гэжэ бу хэлэ, эмниг дошхон мориие эмээллээб гэжэ бу һайрха. Үхэр дахажа – хусэхэш, угэ нэхэжэ – хусэхэгуйш. Нэрээ хухаранхаар, яһаа хухара. Зутарһан хубсаһые зайлаад сэбэрлэхэш, зутарһан нэрые заһахань хундэ. Эдир наһандаа эрдэм шудала, залуу наһанһаа һайнда һура.

Суранзан мэтэ хусэн

Турэһэн нютаг гээшэмнай дэлхэй дээрэ юунһээшье унэтэй байдаг юм. Хуби заяанайнгаа шиидхэбэрээр хаана холын дайдада, туби дэлхэйн захада ошоодшье ябаа һаа, океан далайн саана гараадшье ябаа һаа, хари холын газарта хахад наһаяашье унгэргоо һаа, хэзээ нэгэтэ һооргоо бусахалби, турэһэн нютагаа нюдэ сабшаха зуурашье һаань харахалби гэжэ һанахалши даа. Суранзан мэтэ хусэн хуниие һооргэнь татажа, бусаажа асарна ха юм. Тиимэ хусэн оройдоо юундэшье диилдэнэгуй.

1. Үгэнуудыг ба холбуулалнуудыг сээжэлдэгт

турэн нютаг	родное место, малая родина
нютагһаа гараха	уезжать из родных мест
нютагаа бусалга	возвращение в родные места
хари нютаг	чужбина
дэлхэй дээрэ	на свете
юунһээшье унэтэй	дороже всего
хуби заяан	судьба
хуби заяанай	по воле судьбы
шиидхэбэрээр	
бусаха	возвратиться
һанаха	скучать
татаха	притягивать
бусааха	возвращать
диилдэхэ	быть побежденным, терпеть поражение
диилдэшэгуй	непобедимый
диилэхэ	побеждать, осиливать, преодолевать
холын дайда	дальние края
хэзээ нэгэтэ	когда-нибудь
суранзан мэтэ хусэн	сила, притягивающая как магнит
һооргэнь бусааха	возвращаться обратно

2. Асуудалнуудта харюусагты.

Турэн нютаг хунэй һананда, ажабайдалда ямар нулоо узуулнэб?

Юундэ хун хари нютагта ябахадаа турэл дайдаяа, эжы абаяа, нухэдоо тон ехээр һананаб?

Суранзан мэтэ хусэн хуниие бусаана гу?

Хари холын дайда хэр гоё һайханшье байбал, хун турэл нютагаа юундэ бусанаб?

3. Мэдуулэл зохёогты.

Нютаг, хари холын дайда, суранзан мэтэ хусэн, бусаха, диилэшэгуй, тон ехээр ханаха, хэзээ нэгэтэ, нютагһаа гараха, турэл дайда, уетэн нухэд, бага балшар наһан, ханагдаха.

4. Таанад оорынгоо турэһэн тоонто нютаг тухайгаа зураглал бэшэгты, хоорэгты.

5. «Зурхэнэйм охин, зуудэнэйм эхин, дуулим буряадайм тоонто нютаг» – энэ хайхан угэнууд юу гэршэлнэб?

Эхэ эсэгын хургаалаар

Үбгэд хугшэдые хундэлдэг ёһо гурим ямаршые ундэһэндэ байдаг гээшэ. Буурал толгойтоной угэ дуулахагуй, тэдэнэй хургаал угые тоохогуй хунууд бусадта шоо үзэгдэхэ, шобто харагдаха юм.

Энээндэ ямаршые гайхал угы. Үбгэн аба, хугшэн эхэ гээшэ-мнай манай эхэ эсэгын эхэ эсэгэнэр ха юм. Манай аба эжынэрэй табан хургаяа нэрлэжэ ушоо шадахагуй ябахада, манай хугшэн эхэ, үбгэн эсэгэнэр ажабайдалай алибаа хундэ хушэр шэруун уургые бээдээ ашаалжа, тэрэ усын хатуу бэрхые амсажа ябаһан байна ха юм!

Тиимэ дээрэһээ бидэнэр наһатай аха заха зонойнгоо бурзан буурал толгойе хундэтэй уринаар хаража, тэдэнэрэй ута наһан соогоо үзэһэн юумэнэй тоогуй олон туухые һонирхон шагнадаг байнабди. Наһатай зондо али болохоор туһалжа, тэдэнэй хайшаал магтаал, хайхан урезлдэ хуртэжэ ябаха хэрэгтэй.

Үгэнуудыг ба холбуулалнуудыг сээжэлдэгтү.

буурал толгойтон	седоголовый старец
хургаал угэ	наставление, поучение
оорынгоо алдуунууд дээрэхэ	учиться на собственных ошибках
хургаал абаха	
шоо узэхэ, шобто хараха	смотреть с презрением
шобто хараха	пронизывать взглядом
нэрлэхэ	называть
шадахагуй	не уметь
шадахысаа	что есть силы
шадахысаа хэнэб	я делаю как могу
шадахысаа муушалха	всячески охаивать
алибаа	какой бы ни был, всякий, каждый, любой
алибаа хаалтануудыг дабаха	преодолевать любые преграды
алибаа ушарта	на всякий случай
али	<i>в роли межд., выражает удивление, вопрос, понукание</i>
Али намай хулээжэ ядаа гуш?	может, не смог меня дождаться
Али ябахаш гу даа?	может, пойдешь?
Али хулээжэ ядаа һаа, ябыш даа	если не можешь ждать, то иди
хушэр	тяжелый, трудный, тягостный
шэруун	суровый, жесткий
уургэ	долг, обязанность
амасаха	испытать
наһан	жизнь, возраст, годы, лета
узэхэ	рассматривать, осматривать, проверять, испытывать
тоогуй олон	неисчислимый

туухэ	история
хайшаал	одобрение
магтаал	похвала
урезл	благопожелание
хуртэхэ	удостаиваться, приходиться, получать

* * *

Нонин даа энэ ажабайдал! Нарата замби доро гуниглажа, гашуудаж, жаргажа, баясажа ябаха ушарнууд болодог юм. Байгаалиин эрьесэ, ажабайдалай юрэнхы ябаса ходол эрьежэ байдаг. Баяр асархан турэлгэ, бага балшар наһан, хани нухэд, инаг дуран.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

гашуудаха	огорчаться, тосковать, опечалиться
жаргаха	наслаждаться счастьем, блаженствовать
баясаха	радоваться
байгаалиин эрьесэ	круговорот в природе
ажабайдал	жизнь
юрэнхы ябаса	ход, темп, ритм

**2. Танай ажабайдалда юрэнхыдоо ямар ушарнууд болоноб?
Ажабайдалайнгаа ябаса тухай дэлгэрэнгыгээр хоорэгты.**

* * *

Муноодэр бутээхэ ажалаа хээгуй, углоодэрэй нюрган дээрэ ашаа хаа, удэр хооһоор унгэрбэ гээшэ. Ажабайдал иимэл удэрнуудһээ буридэнэ. Энэ

манай наһан нэгэ нэгэ удэроор хорожол байна. Унтаад, наадаад, найрлан зугаасаад хии сагаа унгэргоод байһаарнай, харюусалгагуй хандалгаһаа ажал хэрэг, хун зоной жаргалта байдалшые хохидоно. Телевизорээр, радиогоор хойрогоор албандаа хандадаг зоной гэмээр поезднуудай мургэлдэхые, аюулай тохёолдохые, ухэлэй, зоболоной болоһые али оло ажагланабибди. Хун бухэнэй оорынгоо уялгада хойрогоор хандаһанһаа ямар ехэ хохидол ушарнаб! Хун бухэн алхам сэгнэжэ, бэеэ шангаар барижа, тон хэрэгтэй газарта мяхаа шэмхээд ябаха ёһотой. Мэхэгуйгоор, унэн уялгаяа дуургэжэ ябаха хун бухэнэй заршам байха ёһотой. Бу марта, хун, оорынгоо нангин уялга. Саг бухэндэ һанажа яба!

Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

ажал	труд, работа
ажал хэхэ	работать, трудиться
ашаха	быть нагруженным
хооһоор	впустую
унгэрхэ	проходить
ажабайдал	жизнь
буридэхэ	состоять
нэгэ нэгээр	один за другим, друг за другом
удэроо хороохо	сокращать дни
унтаха	спать
наадаха	играть
найрлаха	веселиться, пировать
зугаалха	рассказывать, беседовать, разговаривать
харюусалгагуй	безответственный
хандалга	обращение
ажал хэрэг	работа, труд
хохидол	убыток

албан	служба
хандаха	обратиться
аюул	опасность
тохёохо	соприкасаться, встречаться
тохёолдохо	случаться, приключаться, способствовать
зоболон	мука, страдание, мучение, скорбь, печаль
уялга	обязанность, долг, обязательство

* * *

Манай буряад угсаатан хадаа ури хуугэдээ хумуужуулхэ талаар аргагуй сэсэн мэргэн хургаалай ёһо заншалтай, дуй дуршэлтэй юм. Үхибуудэйнгээ бури бага балшарһаань эхилжэ эхэ эсэгэнь иимэнууд хургаал, заабари хэлэдэг: «А» узэг – эрдэмэй дээжэ, аяга сай – эдээнэй дээжэ», «утэлһэншье болог, улбэршье болог, мэндээ бу мартагты», «эхэ эсэгээ хундэлэнгоо, туруун сай, удаань эдээнэй дээжэ хэжэ угэхэ».

Урдань мориёо ехэ хундэлжэ, унаһан морин эсэгэ мэтэ, һаһан унеэн эхэ мэтэ гэлсэдэг байгаа. Хунэй ороод һуухада, уур сухалаа хурэжэ, аяга шанага, тогоо торхоёо бу шэдэ, хан ян бу хая. Хэлэ аманда бэрхэб гээд, хэруул хэлэ татажа ябахагуй – энэ ехэ нугэл, «хэруулэй узууртэ – шуһан, уреэлэй узууртэ – тоһон» гэжэ бу марта, һанажа яба. Үншэн хэнзэ, утэлһэн нэтэрһэн, убшэн улгэ, угытэй, баян, ноён, ород, буряад гэжэ хуниие бу илга, ямаршье хундэ адли тэгшээр ханда.

Буурал толгойтын угэ дуула. Нухэрэй һайниие зугаалжа, уелжэ мэдэ, мориной һайниие унажа мэдэ. Эхэ муутай басаган ажалда муу, эхын хургаал басагандаа, эсэгын хургаал хубуундээ угтэхэ.

Айлдаа, аха захатандаа гэрэй мяха хэжэ угэхэдоо, уншэн хабирга(эгээ һуулшын хабһа), зоболонто һээр, хото угэхэгуй (ходо зобожо ябаг гэхэн болохо). Анханайнгаа буряад угсаатанайнгаа хайн хайхан ёһо заншалые дагажа, энэрхы сэдхэлтэйгээр, эхэ эсэгээ, нютагайнгаа убгэд хугшэдые

ургэмжэлэн хундэлхэ, бодолтойгоор ури хуугэдээ хумуужуулхые оролдохо гээшэ манай буряад зоной уялга байха ёһотой.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

угсаатан	племя
һургаал	наставление
сэсэн	умный
ёһо заншал	традиция
дуй дуршэл	опыт
таабай	дед
утэлһэн	престарелый
улбэр	болезненный
дээжэ	лучшая часть, лучший кусок
хундэлхэ	уважать, почитать
уялга	долг, обязанность
нугэл	грех
һэшхэл	совесть
хэруул	ссора
мууда хугтэй	злорадный
унаган	жеребенок
хулэг	конь, рысак
хабирга	ребро
ураг эльгэн	родня, родственники
хото	желудок
һээр	отросток реберной кости

2. Ямар ёһо заншалнууд тухай ойлгобот, хоорэжэ туршагты.

Байгал ба Анггар дуухай тухай домог

Буурал сагаан Байгал далай олон хубуутэй – Баргажан, Сарма, Сэлэнгэ, Хултууг ба бусад, харин ори ганса Анггар гоохон дуухай басагатай. Үбгэн Байгал басагандаа ехэ дуратай, тэрэнээ боо-мэйлдэг, эрхэлүүлдэг бэлэй. Тиигэһээр басагаа хадамда угэхэ саг ерэбэ.

Байгал шадарай зуг бухэндэ эрын гурбан нааданай уряал тараба. Энэ наадан дээрэ Байгалай ганса басаганай нухэр болохо хубууе шэлэхэ гэжэ соносохгодо. Байгалда зуг бухэнһоо хурьгэн болохо ханаатай хубууд хойно хойноһоо һубарилдан хурэжэ ерэбэ.

Алдарта Эрхуу ба баатар Хубсэгэл хурдан моридоор гуйлгэн ерэбэ, сэбэр шарайтай Аляат, мэргэн ангуушан Котокель ба бэшэдшые морилбо.

Эрын гурбан наадан эхилбэ, теэд хэншые залуу басаганай дура татанагуй. Холо дайдын хусэтэ баатар Енисей Анггар дуухэйн зурхые эзэлһэн байгаа. Нэгэтэ харанхы һуни эсэгынгээ гэрһээ Анггар Енисейдэ бодхуултажа ошобо.

Басаганайнгаа тэрьелһые мэдээд, Байгал сухалдажа, хада хабсагай хамха татан, зугадаһан басаганайнгаа харгыень хааха ханаатай хойноһоонь шэдэбэ. Теэд Анггар урдижэ, Енисейдэ хурэхэн байба.

Муноо болотор Байгалай шэдэхэн хабсагайн шулуун Анггар мурэнэй аманда хэбтэдэг. Тэрэниие Шаман шулуун гэдэг.

Удангуй Байгал ганса басагаяа хайрлажа, энхэрэн найнаар юрооһэн юм.

1. Үгэнуудые ба холбуулалнуудые сээжэлдэгты.

ори ганса басаган	единственная дочь
гоохон дуухай басаган	младшая красавица дочь
эрын гурбан наадан	состязание мужчин
боомэйлхэ	нежить, ласкать, нянчить
эрхэлүүлхэ	ласкать

хадамда угэхэ	выдавать замуж
нааданай уряал	приглашение на игры
соносхогдохо	объявлять
зуг бухэнһоо	со всех краев света
хурьгэн болохо һанаатай	желающие стать зятьями
басаганайнгаа тэрьелһые мэдээд	узнав о побеге дочери
холо дайдын хусэтэ баатар	могучий батор Енисей
Енисей	
зурхэ эзэлхэ	влюбиться
бодхуултаха	бежать, убегать
бодхуул	беглец
Байгалай шэдэһэн хабсагайн	камень со скалы, брошенный
шулуун	Байкалом
удангуй	вскоре
хайрлаха	жалеть

2. Үгүүлэлэй нэрэ уншаад, юун тухай эндэ хэлэгдэнэ гээшэб гэжэ элируулэгты.

3. Гол уйлэ харуулһан угэнуудые буулгажа бэшэгты, оршуулагты.

Жэшээн: тараба - тараха - распространяться; шэлэхэ - выбирать; соносхобо-...; ерэбэ - ...; морилбо - ...; бодхуултаха -; ошобо -...; шэдэбэ - ; хэбтэдэг -...; хайрлажа -

4. Мэдуулэлнуудые гол баримтаар тобшолон бэшэгты, оршуулагты.

Байгал шадарай зуг бухэндэ эрын... Энэ наадан дээрэ ... Байгалда зуг бухэнһоо ... Алдарта Эрхуу ба баатар ... Эрын гурбан наадан эхилбэ ... Холо дайдын хусэтэ баатар Енисей ... Нэгэтэ харанхы һуни эсэгынгээ ...

Басаганайнгаа тэрлелхые мэдээд ... Теэд Ангар дуухэй урдижэ ... Муноо болотор Байгалай шэдэһэн шулуун ... Тэрэниие ...

5. Асуудалнуудта харюусагты.

Юун тухай уряал тараа гээшэб?

Хурьгэн болохо ханаатай хубууд хаанаһаа ерээ гээшэб? Эдэниие бултыень нэрлэгты.

Ангар дуухэйн зурхые хэн эзэлээ гээшэб?

Юундэ Ангар дуухэй гэрһээ бодхуултаа гээшэб?

Байгал басаганайнгаа зугадаһан харгы хаагаа гээшэ гу?

Байгал ганса хоорхэн басагаяа хайрлаа гээшэ гу?

Хоридой ба хун шубуун тухай домог

Хори буряадуудай уг эсэгэ Хоридой гэжэ ангуушан байһан. Тэрэ хун Байгалай эрьеэр агнадаг байгаа. Нэгэтэ Хоридой агнажа ябатараа, далайда шунгажа байһан залуу басагадые хараба. Тэрэ дуухэйнууд уһанһаа гаража хубсалхадаа, хун шубууд болоод ниидэшэбэд. Хойто удэрынь Хоридой хоог бургааһанай саана орожо хоргодоод, тэдэниие хулээбэ. Удангуй хун шубууд ниидэжэ ерэбэ ха. Эдэнэр хубсаһаа тайлаад, гоё хайхан басагад боложо далайда ороод шунгажа, наадажа эхилбэ. Залуу хубуун бургааһанай саанаһаа гаража, нэгэ басаганай хубсаһа нюужархиба.

Басагад уһанһаа гаража, хубсаһаа умдоод, хун шубууд болоод ниидэшэбэд, харин Хобоши хатан нэрэтэй басаганиинь далайн эрьедэ улэшэбэ. Энэ басаган Хоридойн һамган боложо, уни удаан сагта хамта жаргалтай ажаһуубад. Эдэнэр 11 хубуутэй, 6 басагатай болобо. Нэгэтэ намар Хобоши хатан нухэрһоонь залуугаймни хубсаһан хаанаб гэжэ асууба. «Хун шубуун хубсаһаншни муноо болотор бурин бутэн, нюуса газарта хадагалаатай байна», – гэжэ нухэрынь харюусаба. Хобоши хатан Хоридойе хубсаһыем асарыш, хараад, умдоод узэһууб гэжэ гуйба. Хоридой гуйлтынь

дуургэбэ. Хобоши хатан хубсаһаа умдоод, гэр соогуураа нийдэжэ эхилбэ. Гэнтэ урхоороо нийдэжэ гарахаяа забдаба. Энэ сагта нэгэ басаганиинь галаа аһаажа һууһан байгаа. Эжынгээ урхоороо гарахые хараад, басаган хоотэй гараараа хулһоонь барижа ядаад алдаба.

Тэрэ сагһаа хун шубуудай хул хара болоо гэжэ хэлсэдэг.

Хобоши хатан удаан саг соо гэр дээгуурээ нийдэжэ, ухибуудтээ, басагадтаа хандан, эбтэй ажаһууха, бэе бээдээ туһалха, эрилхэг зоригтой ябаха, Хоридой эсэгынгээ, Хун шу-буун эжынгээ уг гарбалые хундэлжэ, ургэлжэлүүлжэ ябахыень ухибуудээ юроогоод, оорынгоо нютаг руу нийдэшэбэ.

Хоридойн хубууд – Галзууд, Харгана, Хуасай, Хубдууд, Батанай, Шарайд, Бодонгууд, Гушад, Сагаан, Худай, Хальбан гэгшэд хори буряадуудай арбан нэгэн эсэгийн уг гарбалай ундэнэ табигшад болоо һэн.

Тэрэ холын буурал сагһаа хойшо хори буряадууд хун шубуунда шүтэжэ, ууган эжымнай гэжэ тоолодог болонхой. Хабартаа хун шубуудай гэр дээгуур нийдэжэ гарахада, хори буряад эхэнэрнууд ууган эжытээ уулзаһанай ёһолол бүтээдэг юм. Эдэнэр хун шубуудые угтажа ба мордохуулжа, һуоор сэржэм ургэдэг зан-шалтай.

